

EUROPEAN COURT OF HUMAN RIGHTS
COUR EUROPÉENNE DES DROITS DE L'HOMME
AVRUPA İNSAN HAKLARI MAHKEMESİ

Avrupa İnsan Hakları Sözleşmesi 9. Madde Rehberi

Düşünce, Vicdan ve Din Özgürlüğü

Güncelleme Tarihi: 31 Ağustos 2024

Mahkeme Yazı İşleri Müdürlüğü tarafından hazırlanmıştır. Mahkeme açısından bağlayıcı değildir.

Bu raporun tamamını ya da bir kısmını basılı veya çevrim içi (web) olarak yayımlamak ya da tercüme etmek isteyen yayıncıların veya kuruluşların gerekli izin prosedürü için [belgenin tercüme edilmesi ve yayımlanması talebi formunu](#) doldurmaları gerekmektedir.

İçtihatlar hakkında tercüme süreçleri halen devam eden rehberlerle ilgili her türlü bilgi için [tercüme süreci devam eden belgelerin](#) listesine bakınız.

Rehberin ilk baskısı Fransızca dilinde yayımlanmış, düzenli olarak güncellenmiştir. En son güncelleme, 31 Ağustos 2024 tarihinde tamamlanmıştır. Şekli değişikliklere tabi tutulabilir.

İçtihat Rehberleri <https://ks.echr.coe.int> adresinden indirilebilir. Yayınlarla ilgili her türlü yeni bilgi için, Mahkemenin Twitter hesabına başvurunuz: https://twitter.com/ECHR_CEDH.

Bu tercüme, Avrupa Konseyi ve Avrupa İnsan Hakları Mahkemesinin onayı ile yayımlanmıştır ve sadece Türkiye Cumhuriyeti Adalet Bakanlığı, İnsan Hakları Dairesi Başkanlığının sorumluluğu altındadır.

© Avrupa Konseyi/Avrupa İnsan Hakları Mahkemesi, 2025

İçindekiler

Önsöz	5
Giriş	6
I. Genel İlkeler ve Uygulanabilirlik	8
A. Sözleşme'nin 9. Maddesinin Demokratik Bir Toplumda Önemi ve Dini Kuruluşların Davaya Katılma Hakkı (<i>Locus Standi</i>)	8
B. Sözleşme'nin 9. Maddesiyle Korunan İnançlar	9
C. Bir İnanca Sahip Olma ve İnancı Açıklama Hakkı	12
D. Devletin Pozitif ve Negatif Yükümlülükleri	19
1. Güvence Altına Alınan Hakların Kullanımına Müdahale ve Bunların Haklılığı	19
2. Sözleşme'ye Taraf Devletlerin Pozitif Yükümlülükleri	24
E. Sözleşme'nin 9. Maddesinin ve Diğer Hükümlerinin Güvencelerinin Örtüşmesi	25
II. 9. Maddeyle Güvence Altına Alınan Somut Davranışlar	29
A. Negatif Boyut	29
1. Dini Uygulamama ve İnançlarını Açıklamama Hakkı	29
2. Vicdani Ret: Vicdanına ve İnançlarına Aykırı Davranmama Hakkı.....	30
B. Pozitif Boyut	38
1. Genel İlkeler.....	38
2. Din Özgürlüğü ile Fiziksel ve Zihinsel Sağlık Sorunları	39
3. Beslenme Kurallarının Gözetilmesi ve Ritüel Kesim	40
4. Dini Kıyafetler ve Semboller	41
5. Din Özgürlüğü, Aile ve Çocukların Eğitimi.....	49
6. Mesleki Faaliyetler.....	55
7. Dini Telkinlerde Bulunma ve Başka Bir Dine Geçmeye Teşvik (Proselitizm)	56
8. İbadet Özgürlüğü	59
9. İbadet Yerleri ve Binaları	62
C. Din Özgürlüğü ve Göç	67
1. Ulusal Topraklarda Yabancıların İkamet Etmesi ve İstihdamı ve Din Özgürlüğü	67
2. Din Özgürlüğünü İhlal Eden Başka Bir Ülkeye Sınır Dışı Etme	69
III. Din Özgürlüğünün Teminatı Olarak Devletin Yükümlülükleri	70

A. Negatif Yükümlülükler: Dini Organizyonların Olağan İşleyişini Aksatmama Yükümlülüğü	70
1. Sözleşme'ye Taraf Devletlerde Dini Kuruluşların Yasal Statüsü	70
2. Dini Kuruluşların Tanınması, Tescili ve Dağılması	72
3. Devlet Tarafından Dini Topluluklar Hakkında Aşağılayıcı İdafeler Kullanılması	81
4. Mali Düzene ve Vergiye İlişkin Tedbirler	84
5. Dini Siyasi Partiler Hakkında Alınan Tedbirler	92
B. Negatif Yükümlülükler: Dini Kuruluşların Özerkliğine Saygı Gösterme	93
1. Dini Kuruluşların Özerkliği İlkesi	93
2. Mezhepler İçi veya Mezhepler Arası Çatışmalarda Devletin Müdahalesi	94
3. Dini Kuruluşlar ve Mensupları (Müritler ve Din Görevlileri) Arasındaki Anlaşmazlıklar	100
4. Dini Kuruluşlar ve Çalışanları Arasındaki Anlaşmazlıklar	101
C. Pozitif Yükümlülükler	105
1. Üçüncü Şahısların Fiziksel, Sözlü veya Sembolik Saldırılarına Karşı Koruma	105
2. İş Yerinde, Orduda ve Mahkemede Din	109
3. Ceza İnfaz Kurumlarında Tutulanların Din Özgürlüğü	112
Anılan Davalar Dizini	118

Önsöz

Avrupa İnsan Hakları Mahkemesi (bundan sonra metinde “*Mahkeme*”, “*Avrupa Mahkemesi*” veya “*Strazburg Mahkemesi*” olarak anılacaktır) tarafından içtihatlar hakkında yayımlanan rehberler dizisinin birini teşkil eden bu rehber, Mahkeme tarafından verilen başlıca karar ve hükümler hakkında hukukçuları bilgilendirme amacını taşımaktadır. Dolayısıyla bu rehberde, Avrupa İnsan Hakları Sözleşmesi'nin (Bundan sonra metinde “*Sözleşme*” veya “*Avrupa Sözleşmesi*” olarak anılacaktır) 9. maddesine ilişkin içtihatlar, incelenerek özetlenmiştir. Okuyucu bu rehberde, konu hakkında geliştirilen anahtar-ilkeleri ve bunlarla ilgili örnekleri bulacaktır.

Atıfta bulunulan içtihatlar, ilke kararları, önemli ve/veya daha önce verilmiş kararlar* arasından seçilmiştir¹.

Mahkemenin vermiş olduğu karar ve hükümlerde, yalnızca kendisine başvurulmuş davalar incelenmez, aynı zamanda Sözleşme'nin normları açıklanmaya, korunmaya ve geliştirilmeye çalışılır; yine bu kararlar Devletler tarafından Sözleşmeciler Tarafı sıfatıyla verilen taahhütlere riayet edilmesine katkıda bulunur (*İrlanda/Birleşik Krallık*, 18 Ocak 1978, § 154, A Serisi No. 25 ve daha yakın zamanda *Jeronovičs/Letonya* [BD], No. 44898/10, § 109, AİHM 2016).

Sözleşme tarafından oluşturulan sistem, ayrıca insan haklarını koruma normlarını yükselterek ve bu alandaki içtihatları Sözleşme'ye Taraf Devletler topluluğunun tamamına yayarak, kamu düzenine ilişkin konuları genel menfaat içerisinde inceleme amacı taşır (*Konstantin Markine/Rusya* [BD], No. 30078/06, § 89, AİHM 2012). Nitekim Mahkeme, Sözleşme'nin insan hakları alanında “Avrupa kamu düzeninin anayasal aracı” olma görevinin altını çizmiştir (*Bosphorus Hava Yolları Turizm ve Ticaret Anonim Şirketi/İrlanda* [BD], No. 45036/98, § 156, AİHM 2005-VI ve daha yakın zamanda verilen *N.D. ve N.T./İspanya*, no. 8675/15 ve 8697/15, § 110, 13 Şubat 2020).

Sözleşme'ye Ek 15 No.lu Protokol vesilesiyle, yakın zamanda Sözleşme'nin önsözünde ikincillik ilkesine yer verilmiştir. Bu ilke uyarınca, “İnsan haklarının korunması sorumluluğu Taraf Devletler ve Mahkeme arasında paylaşılır” ve ulusal makamlar ve mahkemeler iç hukuku, Sözleşme ve Protokollerinde tanımlanan hak ve özgürlükleri tam olarak tanıyacak şekilde yorumlamalı ve uygulamalıdır (*Grzęda/Polonya* [BD], § 324).

Bu rehber, Sözleşme veya Ek Protokollerinin atıfta bulunulan her maddesi için anahtar kelime referansları içermektedir. Her davada incelenen hukuki konular, (çoğunluğu) doğrudan Sözleşme ve Protokollerinin metinlerinden alınan terimleri içeren bir *thesaurus*'tan doğan [anahtar kelimeler listesinde](#) sentezlenmiştir.

[Mahkeme içtihatlarının veri tabanı olan HUDOC](#), anahtar kelimelerle arama yapılmasına olanak sağlamaktadır. Yine anahtar kelimelerle arama yapılması, benzer hukuki içerikli belgeler grubunu bulmanıza imkân verecektir (Mahkemenin her davada ileri sürmüş olduğu gerekçe ve varmış olduğu sonuçlar, anahtar kelimelerle özetlenmiştir). Her dava için belgenin detaylı dosyasında, anahtar kelimeler mevcuttur. Gerekli bütün açıklamaları, [HUDOC Kullanma Kılavuzu'nda](#) bulabilirsiniz.

¹ * Rehberde atıfta bulunulan içtihatlar, Mahkemenin veya Avrupa İnsan Hakları Komisyonunun iki resmi dilinden (İngilizce veya Fransızca) birinde yayımlanmış olabilir. Davanın isminin ardından özel bir ibare ile belirtilmediği sürece, yapılan atıf, Mahkemenin Daireleri tarafından esas hakkında verilmiş bir karara aittir. Bununla birlikte, “(k.k.)” ibaresi, Mahkeme tarafından kabul edilebilirlik hakkında verilen bir kararı, “[BD]” ibaresi ise Büyük Daire tarafından incelenmiş bir davayı belirtmektedir. Bu güncelleme yapıldığı tarihte kesinleşmemiş olan Daire kararları yıldız işaretiyle (*) belirtilmektedir.

Sözleşme'nin 9. Maddesi – Düşünce, Vicdan ve Din Özgürlüğü

“1. Herkes düşünce, vicdan ve din özgürlüğüne sahiptir. Bu hak, din veya inanç değiştirme özgürlüğü ile tek başına veya topluca, açıkça veya özel tarzda ibadet, öğretim, uygulama ve ayin yapmak suretiyle dinini veya inancını açıklama özgürlüğünü de içerir.

2. Din veya inancını açıklama özgürlüğü ancak kamu güvenliğinin, kamu düzeninin, genel sağlığın veya ahlakın ya da başkalarının hak ve özgürlüklerinin korunması için demokratik bir toplumda zorunlu tedbirlerle ve yasayla sınırlanabilir.”

Hudoc Anahtar Kelimeler

Pozitif Yükümlülükler (9)

Düşünce Özgürlüğü (9-1) – İnanç Özgürlüğü (9-1) – Din Özgürlüğü (9-1) – Din veya İnanç Değiştirme Özgürlüğü (9-1) – Dinini veya İnancını Açıklama (9-1) – İbadet (9-1); Öğretim (9-1); Uygulamalar (9-1); Ritüellerin Uygulanması (9-1)

Müdahale (9-2) – Kanunla Öngörülme (9-2); Erişilebilirlik (9-2); Kötüye Kullanımlara Karşı Güvenceler (9-2) – Demokratik Bir Toplumda Gereklilik (9-2); Kamu Güvenliği (9-2); Kamu Düzeninin Korunması (9-2); Sağlığın Korunması (9-2); Ahlâkın Korunması (9-2); Başkasının Hak ve Özgürlüklerinin Korunması (9-2)

Giriş

1. Düşünce, vicdan ve din özgürlüğü temel bir hak olup, bu temel hak yalnızca Avrupa İnsan Hakları Sözleşmesi ile değil, aynı zamanda birçok ulusal, uluslararası metinlerle ve Avrupa metinleriyle de koruma altına alınmıştır.

2. Sözleşme'nin 9. maddesi bağlamında,

“1. Herkes düşünce, vicdan ve din özgürlüğüne sahiptir. Bu hak, din veya inanç değiştirme özgürlüğü ile tek başına veya topluca, açıkça veya özel tarzda ibadet, öğretim, uygulama ve ayin yapmak suretiyle dinini veya inancını açıklama özgürlüğünü de içerir.

2. Din veya inancını açıklama özgürlüğü ancak kamu güvenliğinin, kamu düzeninin, genel sağlığın veya ahlakın ya da başkalarının hak ve özgürlüklerinin korunması için demokratik bir toplumda zorunlu tedbirlerle ve yasayla sınırlanabilir.”

3. Sözleşme'ye Ek 1 No.lu Protokol'ün 2. maddesi din özgürlüğü konusunda özel bir hususiyeti içermektedir. Bu hususiyet, çocukların eğitimleri konusunda ebeveynlerin dini inançlarına saygı gösterilmesine dair haklarının temin edilmesiyle ilgilidir:

“Hiç kimse eğitim hakkından yoksun bırakılamaz. Devlet, eğitim ve öğretim alanında yükleneceği görevlerin yerine getirilmesinde, ana ve babanın bu eğitim ve öğretimin kendi dini ve felsefi inançlarına göre yapılmasını sağlama haklarına saygı gösterir.”

4. Sözleşme'nin 9. maddesi genellikle, diğerleri arasında din ve fikir temeline dayalı ayrımcılık yasağı hakkındaki 14. madde ile birlikte ileri sürülmektedir (bu bağlamda bk. [İzzettin Doğan ve diğerleri/Türkiye](#) [BD], 2016, §§ 160, 165):

“Bu Sözleşme’de tanınan hak ve özgürlüklerden yararlanma, cinsiyet, ırk, renk, dil, *din*, siyasal veya diğer kanaatler, ulusal veya toplumsal köken, ulusal bir azınlığa aidiyet, servet, doğum başta olmak üzere herhangi başka bir duruma dayalı hiçbir ayrımcılık gözetilmeksizin sağlanmalıdır.”

5. Sözleşme’ye ek olarak, düşünce, vicdan ve inanç özgürlüğü, Birleşmiş Milletler Örgütü tarafından korunan temel hakların doğal bir parçasıdır. Aynı şekilde, Medeni ve Siyasi Haklara İlişkin Uluslararası Sözleşme’nin 18. maddesi uyarınca, herkes düşünce, vicdan ve inanç özgürlüğü hakkına sahiptir. Bu hak, kendi tercihiyle bir dini kabul etme veya bir inanca sahip olma özgürlüğüyle, tek başına veya başkalarıyla birlikte toplu bir biçimde, kamuya açık veya kapalı olarak, ibadet, öğretim uygulama ve ayin yapmak suretiyle dinini veya inancını açığa vurma özgürlüğünü de içerir. Hiç kimse, kendi tercihi olan bir dini kabul etme veya inanca sahip olma özgürlüğünü zayıflatacak bir zorlamaya tabi tutulamaz. Bir kimsenin dinini veya inancını açığa vurma özgürlüğü ancak kamu güvenliği, kamu düzeni, sağlığın veya ahlakın veya başkalarının hak ve özgürlüklerinin korunması amacıyla, hukuken öngörülen ve demokratik bir toplumda gerekli olan sınırlamalara tabi tutulabilir. Diğer yandan, 18. maddenin *son cümlesinde (in fine)* mevcut Sözleşme’ye Taraf Devletlerin, anne-babalar ile gerektiği takdirde vasilerin kendi inançlarına uygun biçimde çocuklarına din ve ahlak eğitimi verilmesini isteme özgürlüğüne saygı göstereceklerini taahhüt ettikleri belirtilmektedir. Bu Sözleşme’nin 26. maddesi, dini de kapsayan, ayrımcılık yapılmaması ile ilgili genel bir ilkeyi ortaya koymaktadır.

6. Dini özgürlük prensibi, 14. maddesinde açık bir şekilde buna dair prensibini ortaya koyan Çocuk Haklarına Dair Uluslararası Sözleşme de dâhil birçok diğer metin içerisinde de görülmektedir. Benzer şekilde, Amerikan İnsan Hakları Sözleşmesi’nin 12. maddesinde, herkesin vicdan ve din özgürlüğü hakkına sahip olduğu bildirilmektedir. Bu hak beraberinde tek başına veya başkalarıyla birlikte, kamusal alanda veya özel olarak, kişinin dinini veya inançlarını açıklama ve değiştirme özgürlüğünü, kişinin dinini veya inançlarını açıklama ve yayma özgürlüğünü içermektedir. Hiç kimse dinini veya inançlarını muhafaza etmesi veya dinini ya da inançlarını değiştirmeye dair zorlayıcı tedbirlere maruz bırakılamaz. Dinini veya inançlarını ifade etme özgürlüğü, sadece yasayla öngörülen ve kamu güvenliğinin, kamu düzeninin, genel sağlık veya ahlakın ya da başkalarının hak ve özgürlüklerinin korunması için gerekli sınırlamalara tabi tutulabilir. Neticede, Amerikan Sözleşmesi’nin 12. maddesinde, ebeveynlerin ve gerektiği takdirde vasilerin, çocuklarının veya vesayet altındaki çocuklarının kendi inançları doğrultusunda eğitim aldırma hakkına sahip oldukları belirtilmektedir.

7. Avrupa Birliği Temel Haklar Şartı da Sözleşme ile aynı şekilde düşünce, vicdan ve inanç özgürlüğünü korumaktadır (Avrupa Birliği Temel Haklar Şartı’nın 10. maddesi). Kendisi de ebeveynlere “dinsel, felsefi ve pedagojik beklentilerine karşılık verecek biçimde çocuklarının eğitim ve öğreniminin sağlanması hakkını, bu hakların kullanılmasını düzenleyen ulusal yasalara uygun olarak tanınır.” (14. maddenin 3. fıkrası).

8. Düşünce, vicdan ve inanç özgürlüğünün önemi Avrupa İnsan Hakları Mahkemesi (bundan böyle metinde “Mahkeme” olarak anılacaktır.) tarafından defalarca vurgulanmıştır. Genel anlamda, düşünce, vicdan ve inanç özgürlüğü, demokratik bir toplumun temellerinden birisi olarak kabul edilmekte olup; daha spesifik olarak, hâkimler, din özgürlüğünü, inananların kimliklerini ve hayatlarını oluşturmada

hayati bir faktör olarak görmektedirler. Gerçekte, Mahkeme, din özgürlüğünü Sözleşme kapsamında maddi bir hak olarak Sözleşme'nin önemli saflarına yükseltmiş ve bunu öncelikle dolaylı olarak ve daha sonrasında da doğrudan gerçekleştirmiştir.

9. Şu hususun kaydedilmesi gerekir ki, son on beş yıl içerisinde, Mahkeme tarafından 9. madde çerçevesinde incelenen dava sayısı sürekli olarak artmaktadır; bu eğilim, sosyo-politik alanda dinin ve buna bağlı soruların artması ile açıklanmaktadır.

I. Genel İlkeler ve Uygulanabilirlik

A. Sözleşme'nin 9. Maddesinin Demokratik Bir Toplumda Önemi ve Dini Kuruluşların Davaya Katılma Hakkı (*Locus Standi*)

10. Sözleşme'nin 9. maddesi ile muhafaza altına alınmış olan düşünce, vicdan ve din özgürlüğü, Sözleşme uyarınca "demokratik bir toplumun" temellerinden birisini oluşturmaktadır. Bu özgürlük, dini boyutu açısından, inananların kimliğini ve hayat algılarını oluşturan en hayati nitelikteki unsurlardan biridir, ancak ateistler, agnostikler, septikler ve kayıtsızlar açısından da son derece değerli bir anlamı bulunmaktadır. Demokratik bir toplumun olmazsa olmaz unsurlarından ve yüzyıllar içerisinde çok büyük bedeller ödenerek kazanılan bir değer olan çoğulculuk bu özgürlüğe dayanmaktadır. Bu özgürlük aynı zamanda bir dini kabul edip etmemeyi ve dini vecibeleri uygulayıp uygulamamayı da kapsamaktadır (*Kokkinakis/Yunanistan*, 1993, § 31; *Buscarini ve diğerleri/San Marino* [BD], 1999, § 34).

11. Bir dini kuruluş veya onun dini organı, kendisine inanan şahıslar adına Sözleşme'nin 9. maddesiyle güvence altına alınmış olan haklarını kullanabilirler (*Cha'are Shalom Ve Tsedek/Fransa* [BD], 2000, § 72; *Leela Förderkreis e.V. ve diğerleri/Almanya*, 2008, § 79). Bir dini kuruluş veya onun dini organı tarafından dile getirilen ve kendisine inanan şahısların din özgürlüğünün kolektif yönünün ihlal edildiğinin iddia edildiği bir şikâyet, Sözleşme ile *ratione personae* (kişi yönünden) uyumlu olup, kuruluş veya organ, Sözleşme'nin 34. maddesi anlamında bu ihlal nedeniyle "mağdur" oldukları iddiasında bulunabilirler.

12. Buna karşın, daha önce tanınmış olan dini bir kuruluşun tekrardan tescil edilmesinin reddedilmesi söz konusu olduğunda ve bu kuruluşun kendi adına Strazburg'da dava açabilme hukuki sıfatını muhafaza ettiği için, mensupları şahsi durumları dolayısıyla mağdur olduklarını ileri süremezler. İhtilaf konusu tedbir, dini kuruluşu, tüzel kişilik olarak hedef almakta ve mensuplarını da şahsen hedef almamaktadır. Sözleşme'nin 9. maddesi uyarınca yaptıkları şikâyetleri Sözleşme ile *kişi yönünden* (*ratione personae*) bağdaşmamaktadır (*Moskova Yehova Şahitleri ve diğerleri/Rusya*, 2010, § 168). Aynı zamanda Mahkeme, çeşitli Evanjelik toplulukların papazlarının, iç hukukta görülen davalarda dava açma yetkilerine itiraz edilmemiş olması sebebiyle, ulusal makamlar tarafından inançları ve Kiliseleri hakkında aşağılayıcı ve düşmanca bilgiler yayılmasından kişisel olarak etkilendiklerini iddia edebileceklerini kabul etmiştir (*Tonchev ve diğerleri/Bulgaristan*, 2022, § 54).

13. *Tüzel bir kişi*, düşünce ve din özgürlüğünün ihlal edilmesi nedeniyle mağdur olduğu iddiasında bulunabilse de vicdan özgürlüğünü olduğu gibi kullanamaz (*Kontakt-Information-Therapie ve Hagen/Avusturya*, 1988, Komisyon kararı).

B. Sözleşme'nin 9. Maddesiyle Korunan İnançlar

14. Ne 9. madde metninde, ne de Mahkeme içtihatlarında “din” kelimesinin tanımı yer almamaktadır. Bu eksiklik tamamen mantıklıdır, çünkü bu nevi bir açıklama dünyadaki tüm dinlerin farklılıklarını kapsamak durumunda kalacaktır (büyük ve küçük, eski ve yeni, deistler ve deist olmayanlar), ve somut olaylara uygulanabilmesi için yeterince açıktır ki bu, gerçekleştirilmesi mümkün olmayan oldukça zor bir görevdir. Bir yandan, 9. maddenin uygulanma alanı çok geniştir: Söz konusu madde dini inançları ve görüşleri koruduğu gibi, dini olmayan inançları ve görüşleri de korumaktadır. Diğer yandan, tüm görüş veya inançlar, zorunlu olarak bu uygulama alanına girmemektedir ve 9. maddenin 1. fıkrasında kullanılan “uygulamalar” ifadesi, gerekçelendirilmiş veya bir din ya da inançla etkilenmiş olan tüm eylemleri kapsamamaktadır (*Pretty/Birleşik Krallık*, 2002, § 82).

15. Bu bağlamda Mahkeme, Sözleşme'nin amacının, güvence altına alınan hakları teorik ya da farazi olarak değil, uygulanabilir ve etkin olarak korumaya dayandığını hatırlatmaktadır. Hâlbuki Devletlere, “ibadet” veya “din” kavramına, bir dini geleneksel ve azınlıkçı bir şekilde hukuki bir korumadan yoksun bırakacak kadar aşırı kısıtlayıcı bir tanım vermelerine izin verilmesi durumunda, Sözleşme'nin 9. maddesiyle korunan hak, son derece teorik ve farazi kalacaktır. Bu türden kısıtlayıcı tanımlar, din özgürlüğünün kullanımına doğrudan etki etmektedirler ve bir ibadetin dini niteliği inkâr edildiğinde, bu hakkın kullanımı noktasında kısıtlayıcı olabilirler. Her hâlükârda bu tanımlar dinin geleneksel olmayan şekilleri aleyhinde yorumlanamaz (*İzzettin Doğan ve diğerleri/Türkiye* [BD], 2016, § 114 ve *Föderation der Aleviten Gemeinden in Österreich/Avusturya*, 2024, § 48). Ayrıca, bu hüküm kapsamında güvence altına alınan hakları yalnızca Devlet tarafından tanınan dinler ve kayıtlı dini örgütler ve bunların takipçileri ile sınırlandırmak 9. maddenin mantığına kökten aykırı olacaktır (*Hamzayan/Ermenistan*, 2024).

16. Kişisel veya kolektif bir inancın “düşünce, vicdan ve din özgürlüğü” hakkı kapsamına girebilmesi için, yeterince güçlü, ciddi, tutarlı ve önemli bir dereceye ulaşması gerekir. Bu koşulun yerine getirilmesi kaydıyla, Devletin yansız ve tarafsız olma görevi, kendisi tarafından söz konusu inançların meşruiyetinin değerlendirilmesini veya bu inançların ifade edilme biçimlerinin meşruiyetinin değerlendirilmesi ile bağdaşmaz (*Eweida ve diğerleri/Birleşik Krallık*, 2013, § 81). Burada, Mahkeme tamamen teolojik sorular hakkında karar vermek veya herhangi bir dinin inançlarını, prensiplerini ve gereksinimlerini belirlemek için yetkili durumda değildir (*İzzettin Doğan ve diğerleri/Türkiye* [BD], 2016, § 69; *Kovaļkovs/Letonya* (k.k.), 2012, § 60). Özellikle din araştırmacıları arasında belirli bir dinin tarihsel temelleri ve bu dinin takipçilerinin iddialarının temeli konusunda tartışmaların varlığı, söz konusu inancın dini niteliğine itiraz etmek için yeterli değildir (*Eski Baltık Dini “Romuva” Derneği/Litvanya*, 2021, §§ 118-119). Bu sebeple, Mahkeme, gerekçelendirme ihtiyacıyla, bazı dini terim ve kavramlara atıfta bulunsa da, bu terim ve kavramları, Sözleşme'nin 9. maddesinin uygulanıp uygulanamayacağına ilişkin sonuçtan başka herhangi bir kapsamda değerlendirmez (*İzzettin Doğan ve diğerleri/Türkiye* [BD], 2016, § 69). Genel kural olarak, söz konusu dini topluluğun içerisinde inancının temel önermeleri ve Devlete karşı iddiaları hakkında bir tartışma bulunsa bile, bu durum 9. maddenin uygulanmasına ilişkin gerekleri değiştirmez (*İzzettin Doğan ve diğerleri/Türkiye* [BD], 2016, § 134).

17. Sözleşme organları, Sözleşme'nin 9. maddesinin 1. fıkranın güvencelerinin aşağıdaki durumlar için uygulandığını açıkça veya örtülü bir şekilde kabul etmişlerdir:

a) Binlerce yıldır ya da birkaç yüzyıl boyunca dünyada var olan “büyük” veya “eski” dinler, örneğin:

- Alevilik (*Cumhuriyetçi Eğitim ve Kültür Merkezi Vakfı/Türkiye, 2014; İzzettin Doğan ve diğerleri [BD], 2016*);
- Budizm (*Jakóbski/Polonya*);
- Farklı Hristiyan mezhepleri (bunlardan birçoğu içerisinde, *Sviato-Mykhailivska Parafiya/Ukranya, 2007; Savez crkava “Riječ životu” ve Diğerleri/Hırvatistan, 2010*);
- Hare Krishna hareketi de dâhil olmak üzere, değişik şekilleri açısından Hinduizm (*Kovaļkovs/Letonya (k.k.), 2012; Genov/Bulgaristan, 2017*);
- İslam'ın farklı şekilleri (*Hassan ve Tchaouch/Bulgaristan [BD], 2000; Leyla Şahin/Türkiye [BD], 2005*); Ahmedilik ile ilgili olarak (*Metodiev ve diğerleri/Bulgaristan, 2017*);
- Yahudilik (*Cha'are Shalom ve Tsedek/Fransa [BD], 2000; Francesco Sessa/İtalya, 2012*);
- Sihizm (*Phull/Fransa (k.k.), 2005; Jasvir Singh/Fransa (k.k.), 2009*);
- Taoizm (*X./Birleşik Krallık, 1976 tarihli Komisyon kararı*);

b) Yeni veya nispeten yeni inançlara, örneğin:

- Mandarom omizm (*Association des Chevaliers du Lotus d'Or/Fransa*), 2013;
- Osho olarak bilinen Bhagwan Shree Rajneesh hareketi (*Leela Förderkreis e.V. ve diğerleri/Almanya; Mockutė/Litvanya, 2008, § 121*);
- Din Adamı Sun Myung Moon Birleştirme Kilisesi (*Nolan ve K./Rusya, 2009; Boychev ve diğerleri/Bulgaristan, 2011*);
- Mormonizm veya İsa Mesih'in Ahir Zaman Azizler Kilisesi (*The Church of Jesus Christ of Latter-Day Saints/Birleşik Krallık, 2014*);
- Raelien akımı (*F.L./Fransa (k.k.), 2005*);
- Neo-paganizm (*Ásatrúarfélagið/İzlanda (k.k.), 2012; Eski Baltık Dini “Romuva” Derneği/Litvanya, 2021*);
- Ayinleri sırasında “ayahuasca” isimli halüsinojen bir maddenin kullanıldığı “Santo Daime” dini (*Fränklin-Beentjes ve CEFLU-Luz da Floresta/Hollanda (k.k.), 2014*);
- Yahova Şahitleri (*Religionsgemeinschaft der Zeugen Jehovas ve diğerleri/Avusturya; Moskova Yehova Şahitleri ve diğerleri/Rusya, 2010*);

c) Tutarlı ve samimi olarak karşılanan çeşitli felsefi inançlar, örneğin:

- Pasifizim (*Arrowsmith/Birleşik Krallık, 1978 tarihli Komisyon raporu § 69*);
- Askerlik hizmetine ilke olarak karşı çıkma (*Bayatyan/Ermenistan [BD], 2011*);
- Veganizm ve hayvan kökenli veya hayvanlar üzerinde test edilmiş ürünler üretilmesine karşı çıkma (*W./Birleşik Krallık, 1993, Komisyon kararı*);
- Kürtaja karşı çıkma (*Knudsen/Norveç, 198, Komisyon kararı; Van Schijndel ve diğerleri/Hollanda, 1997 tarihli Komisyon kararı*);
- Bir doktorun alternatif tıp ile ilgili olarak, tıbbi filozofi şeklinde bir karşı çıkma oluşturan görüşleri (*Nyysönen/Finlandya, 1998, Komisyon kararı*);
- Evliliğin, kadın ve erkek arasında ve ömür boyu olması inancı ve eşcinsel evliliklerinin reddedilmesi (*Eweida ve diğerleri/Birleşik Krallık, 2013*);

- Laikliğe bağlılık (*Lautsi ve diğerleri/İtalya* [BD], 2011, § 58; *Hamidović/Bosna-Hersek*, 2017, § 35).

18. Sözleşme'nin 9. maddesi, yukarıda belirtilen inanç ve doktrinlere, davalı Devletin bu inanç ve doktrinleri “din” olarak kabul edip etmediği hususundan bağımsız olarak uygulanmaktadır. Buna aykırı bir varsayım, Devletin bunları tanımayı reddederek, 9. maddenin korumasından muaf tutabileceği anlamına gelecektir (*Mockutė/Litvanya*, 2018, § 119). Bununla birlikte, bir inanç sisteminin “dini” niteliği ve 9. maddenin uygulanabilirliği konusunda şüphe olması durumunda, Mahkeme oldukça basit bir şekilde davalı Devletin yetkili makamlarının kararına başvurabilir. Bu, Scientology ve Neo-Paganizm olmak üzere iki spesifik fikir veya inanç sistemi açısından yaptığı şeydir.

19. Bu bağlamda “Scientologie” inancını bir “din” olarak nitelendirmek, Sözleşme'ye taraf devletlerde tartışmaya konu olmuştur. Komisyon bu hususu acil olarak değerlendirmeye almamıştır; zira söz konusu dava dilekçeleri, başka nedenlerden dolayı kabul edilebilir değillerdi (*X. ve Church of Scientology/İsveç*, 1979, Komisyon kararı; *Church of Scientology ve diğerleri/İsveç*, 1980, Komisyon kararı; *Scientology Kirche Deutschland e.V./Almanya*, 1997, Komisyon kararı). Bununla birlikte, Komisyon, en azından yukarıda bahsedilmiş olan üç davanın birinci ve üçüncüsünde, Scientologie Kilisesi'nin “dini bir grup” olduğunun zımnen kabul edildiği görülmüştür.

20. Sientoloji sorunu ile doğrudan karşı karşıya kalan Mahkeme, davalı devletin makamlarının tutumlarını incelemiştir. Rus makamlarının, Sientoloji Kilisesi'ni tüzel kişi olarak tescil etmeyi reddetmesi konusundaki dava ile ilgili olarak, Mahkeme inançların ve pratiklerin bütünü, 9. madde anlamında “din” olarak değerlendirilmesinin ona ait bir görev olmadığını beyan etmiştir. Bu davada, başlangıçta dini olmayan kuruluş olarak kaydedilen Sientoloji yerel merkezi netice olarak faaliyetlerinin “dini özellikli” olmasından dolayı feshedilmiştir. Sientoloji Kilisesi ile ilgili olarak, ulusal makamlar (buna mahkemeler de dâhil), her daim onu dini bir cemaat olarak değerlendirmiştir. Bunların neticesinde, Mahkeme Sözleşme'nin 9. maddesini, kendisine tevdi edilmiş olan davaya uygulamayı uygun görmüştür (*Kimlya ve diğerleri/Rusya*, 2009, §§ 79-81; aynı zamanda bk. *Moskova Sientoloji Kilisesi/Rusya*, 2007, § 64). Başka bir davada, aynı neviden girişim kısmi olarak bir uzmanlık raporuna dayanıyordu ki buna göre söz konusu grubunun faaliyetleri dini faaliyet değildi. Bununla birlikte, Mahkeme söz konusu bu müdahalenin yalnızca dini kuruluşlara özel yasal bir uygulama neticesinde gerçekleştirilmiş olduğunu; netice olarak ise 9. maddenin doğru olarak uygulandığını kaydetmiştir (*Church of Scientology of St Petersburg ve diğerleri/Rusya*, 2014, § 32).

21. İkinci olarak Mahkeme, Neo-Paganizm konusunda da aynı yaklaşımı benimsemiştir. Litvanya'ya karşı açılan bir davada, eski Baltık inancına bağlı çeşitli toplulukları kapsayan dini bir dernek, dini dernek statüsünün “Devlet tarafından tanınması” talebinin reddedilmesinden şikâyetçi olmuştur. Davalı Hükümetin, başvuran derneğin faaliyetlerinin “dini” niteliği ve hatta bağlı olduğunu iddia ettiği “eski Baltık inancının” varlığı konusunda şüphe duyması sebebiyle, Mahkeme, başvuran derneğin inançlarının gerekli inandırıcılık, ciddiyet, tutarlılık ve önem düzeyine ulaşmadığını gösteren makul bir unsurun bulunmadığını kaydetmiştir. Bu nedenle davalı Hükümetin iddialarının aksine, başvuran derneğin Pastafaryanizm, Jediizm ve Dudeizm gibi dinleri taklit eden bir hareketle eşdeğer muamele görmemesi gerektiği; gerçekten de iç hukuk açısından dini bir dernek olarak kayıtlı olduğu ve yetkili makamların, söz konusu tartışmalar sırasında derneğin dini niteliğine itiraz etmediği kanaatine varılmıştır (*Eski Baltık Dini “Romuva” Derneği/Litvanya* 2021, §§ 117 ve 139-140).

22. Tam tersine, Mahkeme, “Tanrısallığı” “Uçan Spagetti Canavarı” olan dinin parodisini yapan bir hareket olan ve başlangıçta Amerikan devlet okullarında yaratışçılığın öğretilmesini protesto etmek için kurulan “Pastafaryanizm” ile ilgili olarak, 9. maddenin uygulanabilirliğini bu inanca genişletmeyi reddetmiştir. Mahkeme, İkna edicilik, ciddiyet, bütünlük ve önem gerekleri yerine getirilmediği için, Pastafaryanlığın 9. madde anlamında ne bir “din” ne de bir “inanç” olduğunu ve dolayısıyla bu hükmün ona uygulanamayacağına karar vermiştir (*De Wilde/Hollanda* (k.k.), 2021).

23. Tamamen veya kısmen bir inanca veya felsefeye dayanan ancak *tamamen kâr amacı güden* bir faaliyetin 9. madde kapsamında korunmaya uygun olup olmadığı sorusunun cevabının henüz tam olarak belirli olmadığını söyleyebiliriz. Komisyon, kâr amacı güden bir şirket olarak ticari bir limited şirketinin, her ne kadar felsefi bir dernek tarafından yönetiliyor olsa da, 9. madde kapsamında güvence altına alınan haklardan yararlanamayacağına veya bu hakların güvencelerine dayanamayacağına karar vermiştir (*X. Şirketi/İsviçre*, 1979, Komisyon kararı; *Kustannus OY Vapaa Ajattelija AB ve diğerleri/Finlandiya*, 1996, Komisyon kararı). Aynı şekilde, Komisyon 9. maddenin, dini gruplar tarafından, dini inanç görünümü olan, tamamen ticari özellikli satış “gerekçeleri” kullanan meslekleri korumadığına karar vermiştir. Burada, tek amacı bilgilendirme veya betimleme olan reklamlarla, bazı mamullerin satışını teklif eden reklamların ayrılması gerekir. Herhangi bir reklam bu sonuncu kategoride yer aldığında – her ne kadar özel bir ihtiyaç bakımından temel dini konular ile ilgili olsa bile– dini içeriğe sahip açıklamalar, uygulamada dini bir inancın görünümünden çok kâr amaçlı malları ticarileştirme isteğini temsil eder. Konu ile ilgili olarak, Komisyon, tüketici koruma makamları tarafından cezalandırılmış olan, “E-metre” veya “elektrometre Hubbard” lehine olan reklam bildirimlerini 9. madde hükümleri uyarınca korumaya almasını kabul etmemiştir (*X. ve Church of Scientology/İsveç*, 1979, Komisyon kararı).

24. Bununla birlikte, daha yakın zamana ait olan davalar için, Komisyon ve Mahkeme, dini bir cemaat tarafından gerçekleştirilen ticari faaliyetlere 9. maddenin uygulanıp uygulanmamasına dair soruyu tartışmaya açık bıraktığı görülmektedir (*Cumhuriyetçi Eğitim ve Kültür Merkezi Vakfı/Türkiye*, 2014 davası ile ortaya çıkan sorun; Ücretli Yoga dersleri ile ilgili, bk. *Association Sivananda de Yoga Vedanta/Fransa*, 1998, Komisyon kararı).

25. Ateizme gelince, Mahkeme “ateistler” tarafından iletilmiş olan şikâyetleri, 9. madde çerçevesinde incelemiştir (*Angeleni/İsveç*, 1986, Komisyon kararı). Biraz farklı bir bağlam içerisinde, bu düşünce akımının, “sadece insana ait metafizik bir durumunu bildirmekte olduğunu, bunun dünyayı algılama koşullarını ortaya koyduğunu ve faaliyetini haklı gösterdiğini”, belirtip, bu şekli ile klasik bir dini inanç olarak değerlendirilemeyeceğini; bundan dolayı Devletin, dini ibadetleri hakkındaki statüden farklı bir statü veremeyeceğine hükmetmiştir (*Union des Athées/Fransa*, 1994, Komisyon raporu, § 79). Hali hazırda, Mahkeme açık olarak düşünce, vicdan ve din özgürlüğünün “ateistler, agnostikler, septikler veya tarafsızlar için önemli bir değer olduğunu” bildirmiştir (*Kokkinakis/Yunanistan*, 1993, § 31).

26. Mahkeme, “farmasonluk (masonluk)” konusunda 9. maddenin uygulanması konusunda kararını henüz vermemiş olup; bu sorun zımnen açık bırakılmıştır (*N.F./İtalya*, 2001, §§ 35-40).

C. Bir İnanca Sahip Olma ve İnancı Açıklama Hakkı

27. Sözleşmenin 9. maddesinin 1. fıkrası iki yön içermektedir; bunlardan birisi bir inanca *sahip olma* hakkı ve bunu *açıklama* hakkıdır:

- Herhangi bir inanca (dini veya değil) gönülden sahip olma ve din ya da inanç değiştirme hakkı. Bu hak *mutlak ve koşulsuzdur*; Devlet – örneğin, şahsa inanması gerekenler dikte edilerek veya zorla inançlarını değiştirmeye yönelik tedbirleri almak suretiyle- buna karışamaz (*Ivanova/Bulgaristan*, 2007, § 79; *Mockutê/Litvanya*, 2018, § 119); *Bir kişinin dini bir harekete yakınlığı veya mensubiyeti nedeniyle güvenlik görevlisi veya memur olarak çalışma izninin reddedilip reddedilemeyeceğine ilişkin istişari görüş* [BD], P16-2023-001 nolu talep, Belçika Danıştayı, 2023, § 69);
- İnancının gereklerini tek başına ve özel olarak açıklama ama aynı zamanda da toplum içinde başkalarıyla birlikte ve kamuya açık olarak uygulama hakkı. Bu hak mutlak değildir, çünkü bir şahsın kendi dini inancını açıklamasının başkaları üzerinde etkileri olabilir. Sözleşme'yi kaleme alanlar, din özgürlüğünün bu yönüne 9. maddenin ikinci fıkrasında değinmişlerdir. Bu hükümlere göre, din veya inancını açıklama özgürlüğüne yönelik her türlü sınırlama, kanunla öngörülmüş ve demokratik bir toplumda gerekli olmalıdır; bunun yanı sıra, bu fıkrada belirtilen meşru amaçlardan birini ya da birkaçını izlemelidir (*Eweida ve diğerleri/Birleşik Krallık*, 2013, § 80). Başka bir deyişle, 9. maddenin ikinci fıkrasında belirlenmiş olan sınırlandırmalar, sadece bir dini görüşü veya inancı *açıklama* hakkı ile ilgili olup, buna *sahip olma* hakkı ile ilgili değildir (*Ivanova/Bulgaristan*, 2007, § 79).

28. Sözleşme'nin 9. maddesinin 1. fıkrası “kamuya açık veya kapalı (...) dinini veya inancını açıklama özgürlüğünü” güvence altına almaktadır. Ancak, burada bu iki ifade, birbirinin alternatifi olarak değerlendirilemez; - “kamuya açık veya kapalı” - ifadeleri, sanki birbirini dışlar veya kamu yetkililerine bir seçenek sunar gibi algılanabilir ise de; burada sözü edilen husus, dinin her iki şekilde de uygulanabileceğidir (*X./Birleşik Krallık*, 1981, Komisyon kararı).

29. Söz konusu inancın gerekli güç ve önem seviyesine ulaştığı varsayıldığında bile, bu inançtan esinlenen, gerekçelendirilen veya etkilenen herhangi eylem bunun bir “dışavurumu” değerlendirilemez. Bu nedenle bir inancın doğrudan bir ifadesi olmayan ya da sadece inanç prensibi ile uzak bir ilişkisi olan bir eylem veya ihmal 9. maddenin 1. fıkrasının koruma kapsamının dışında kalmaktadır. 9. madde anlamında “dışavurum” olarak nitelendirilebilmesi için, söz konusu eylemin dine veya inanca sıkı bir şekilde bağlı olması gerekir. Dine veya inanca bağlı ibadet veya özverili eylemlere ait pratikler genel olarak buna örnek teşkil edebilir. Bununla birlikte, bir dinin veya inancın uygulanması bu nevi eylemlerle sınırlandırılmaz. Eylem ve inanç arasında yeterince sıkı ve doğrudan bir bağın bulunması her davanın kendine özgü koşulları göz önünde bulundurularak değerlendirilmelidir. Bir eylemin, kendi dinini veya inancını açıklama özgürlüğü hakkından kaynaklandığını ileri süren bir kimsenin, söz konusu dinin emirlerine uygun hareket ettiğini ortaya koyması gerekmemektedir (*Eweida ve diğerleri/Birleşik Krallık*, 2013, § 82; *S.A.S. /Fransa* [BD], 2014, § 55).

30. Bu nedenle, genel bir kural olarak, ulusal makamlar, bir kişinin tutumlarını gerçek ve inandırıcı delillerle desteklemeden iddia ettiği *inançlarının samimiyeti* üzerinde şüphe duyma konusunda haklı değildir. Dolayısıyla Mahkeme, davalı Hükümetler tarafından ileri sürülen aşağıdaki görüşleri reddetmiştir:

- Fransız Hükümetinin, ibadetlerini yapan bir Müslüman olduğunu ve kamuya açık alanlarda burka ve nikap (yüzü kapatan kıyafetler) giymek istediğini ifade eden başvuranın, kendisinin Müslüman olduğunu ve söz konusu giysileri dini gerekçelerden

ötürü giymek istediğini kanıtlamadığı yönündeki görüşü. Diğer yandan, Mahkeme nezdinde, bu uygulamanın, Müslüman kadınlar arasında azınlıkta olması, durumun hukuki değerlendirilmesinde etkili değildi (*S.A.S./Fransa* [BD], 2014, § 56).

- Letonya Hükümetinin, tutuklu olan başvuranın İncil'le ilgili bir derse girmeyi istediği ve kesin olarak Uluslararası Krishna Bilinci Topluluğu'nun yerel koluna mensup olmadığı gerekçesiyle bir *Vaişnava* (Hinduizmin Vişnuit varyantı) olmadığını iddia ettiği görüşü (*Kovalkovs/Letonya* (k.k.), 2012, § 57), ve bunun yanı sıra, başvuranın ceza infaz kurumunda daha iyi beslenmek amacıyla kendisini Budist olarak tanıttığını iddia eden Romanya Hükümetinin neredeyse aynı olan görüşü, (*Vartic/Romanya* (No. 2), 2013, § 46);
- Türk Hükümeti, iddialarını desteklemek amacıyla İslami yetkili makamların görüşlerine atıfta bulunarak, bir mahkûm olan başvuranın, özgürlüğünden mahrum bırakılmış olması sebebiyle, toplu Cuma namazına katılma konusunda resmi bir dini yükümlülüğü bulunmadığını ileri sürmüştür (*Abdullah Yalçın/Türkiye* (no.2),2022, § 28).

31. Bununla birlikte, istisnai durumlarda, Sözleşme'nin organları, *bir şahsın beyan ettiği dini ile ilgili samimiyeti konusunda şüphelenilmesinin mümkün olduğunu* kabul etmiştir. Daha önce de ifade edildiği üzere, şüphesiz, bu nevi bir dini iddiaların meşruluğunu değerlendirmek veya bu nevi inançların ya da dini uygulamaların yorumlanmasının esasından şüphe etmek Mahkeme'nin görevi değildir. Bir kişinin kutsal olarak değerlendirdiği bir husus başka bir insan için saçma veya itici gelebileceği için Mahkeme'nin, kişisel inançların niteliği ve önemi hakkında bir tartışmaya dâhil olmaması gerekmektedir; bir inananın, somut bir uygulamanın, dini vecibelerinin önemli bir unsurunu teşkil ettiği yönündeki görüşüne karşı çıkmak için hiçbir hukuki veya mantıklı gerekçe ileri sürülemez. Bununla birlikte, bu durum Mahkeme'nin, bir başvuranın dini iddialarının gerçekten ciddi ve samimi olup olmadığını değerlendirmek amacıyla bazı olgusal tespitlerde bulunmasına mâni değildir (*Skugar ve diğerleri/Rusya* (k.k.), 2009).

32. Böylece, Sözleşme organları, başvuranların sözde dini inançları ile ilgili samimiyetlerini değerlendirmeyi reddetmişlerdir:

- Ceza infaz kurumu kayıtlarına “*Wicca*” dinine mensup olarak kaydedilmek isteyen bir tutuklunun davasında. Komisyon, bu nevi bir açıklamanın dini uygulamaları yerine getirmesi konusunda ilgiliye bazı ayrıcalık ve kolaylıklar sağladığı kanaatine varmıştır. Burada beyan edilen dinin tanımlanabilir bir din olmasını istemek mantıklı olmakla birlikte, başvuran bu nevi bir dinin varlığını ortaya koyacak hiçbir olgu sunmamıştır (*X./Birleşik Krallık*, 1977, Komisyon kararı).
- Ulusal elektrik şirketinin çalışanı olan ve Müslüman olduğunu ifade eden başvuranın, aynı yıl içerisinde Müslümanların dini bayramı olması nedeniyle iki defa işe gitmemesinden ötürü disiplin cezasına çarptırıldığı davada. Ulusal adli makamlar, yasaların, Müslüman olan vatandaşlara dini bayramlarında ücretli izinli olma hakkı tanıdığını kabul etmiş; fakat başvuranın özel durumu ile ilgili olarak, ilgilinin İslam dinine mensup olduğuna dair samimiyetinin şüpheli olduğunu zira İslam'ın temel hükümlerini bilmediğini ve daha öncesinde her zaman Hristiyan bayramlarını kutladığını tespit etmiştir. Ulusal mahkemeler netice olarak, başvuranın, ek tatil günlerinden faydalanabilmek amacıyla Müslüman olduğunu beyan ettiği sonucuna varmışlardır. Mahkeme, kanunların dini bir gruba mensup olanlara -özellikle iş

konusunda- özel istisna ve ayrıcalıklar tanıdığına, ilgili şahsın mensup olduğu dine aidiyeti hakkında asgari inandırıcı veriler sunma yükümlülüğünün 9. madde hükümlerine aykırı olmadığını kabul etmiştir (*Kosteski/Makedonya Eski Yugoslav Cumhuriyeti*, 2006, § 39).

33. Mahkeme, tarafsız olarak söz konusu dinin kurallarının “sert çekirdeği” dışında kalan ancak bu dinden esinlenen ve kültürel olarak bu dinden kaynaklanan geleneksel uygulamaların da 9. maddenin koruması altında olduğuna karar vermiştir. Ayrıca Mahkeme, kız çocuklarının devlet okulunda tabii tutuldukları karışık ve zorunlu yüzme derslerinden muaf tutulmasını isteyen Müslüman ebeveynlerin iddialarını da hiç şüphesiz kabul etmiştir. Başvuranlar, Kuran'da kadın vücudunun ergenlik çağından itibaren örtülmesi gerektiği yazılı olsa da kişisel inançlarının, yaşı küçük kız çocuklarını, ergenlik çağından itibaren kız çocuklarına uygulanması gereken kurallara önceden hazırlamalarını gerektirdiğini beyan etmişlerdir (*Osmanoğlu ve Kocabaş/İsviçre*, 2017, § 42). Aynı şekilde Mahkeme, Müslüman bir adamın katı bir dini yükümlülük olmayan ancak dindaşlarının çoğunun dini bir yükümlülük olarak gördüğü, oldukça güçlü geleneksel kökleri bulunan takke takma isteğinin, 9. madde ile korunduğunu açıkça kabul etmiştir (*Hamidović/Bosna-Hersek*, 2017, § 30).

34. Ayrıca günümüz yaşam koşulları ışığında internet ve sosyal ağlardaki faaliyetler, Sözleşmenin 9. maddesiyle korunan bir dinin veya inancın “açıklanmasını” teşkil edebilir. (*Bir kişinin, dini bir harekete yakınlığı veya buna mensup olması sebebiyle güvenlik görevlisi veya bekçilik mesleğini icra etmesine izin verilmesinin reddedilmesine ilişkin istişari görüş* [BD], P16-2023-001 no.lu başvuru, Belçika Danıştay, 2023, § 74).

35. Sözleşme organları aşağıdaki durumlarda 9. maddenin 1. fıkrasının sağlamış olduğu güvencelerin uygulanmasını reddetmişlerdir. (Bu husus, aynı şikâyetlerin, gerektiği takdirde, Sözleşme'nin başka hükümleri kapsamında incelenemeyeceği anlamına gelmemektedir.):

- Dil özgürlüğü, özellikle eğitim ve idarede istediği dili kullanma hakkı (*Alseberg ve de Beersel'de mukim yirmi üç kişi “Vingt-trois habitants d'Alseberg ve de Beersel”/Belçika*, 1963, Komisyon kararı; *Leeuw-St.Pierre Sakinleri/Belçika*, 1965, Komisyon kararı);
- Oy kullanmanın zorunlu olduğu bir ülkede genel seçimlerde veya Cumhurbaşkanlığı seçimlerinde oy kullanmanın reddedilmesi (*X./Avusturya*, 1965, Komisyon kararı; *X./Avusturya*, 1972, Komisyon kararı);
- Başvuranın, vaftizi ve onayının “iptal” edilmesine ilişkin talebi (*X./İzlanda*, 1976, Komisyon kararı);
- Birlikte olduğu kişi ile medeni kanunun öngördüğü şekilde evlilik yapmayı reddeden bir adamın, aynı zamanda ilişkilerinin Devlet tarafından geçerli bir evlilik olarak kabul edilmesini talep etmesi (*X./Almanya*, 1974, Komisyon kararı);
- Budist bir tutuklunun, Budist bir dergide yayımlanmak üzere makale gönderme isteği, ancak ilgili şahıs dininin uygulamalarının, ne şekilde bu nevi makalelerin dergide yayımlanmasını gerektirdiğini ortaya koyamamıştır (*X./Birleşik Krallık*, 1974, Komisyon kararı);
- Barışçıl fikirlerden esinlenen, askerleri askeri disipline karşı çıkmayı veya izinsiz olarak gitmeyi teşvik eden broşürlerin dağıtımı (*Arrowsmith/Birleşik Krallık*, 1978, Komisyon raporu, §§ 74-75; *Le Cour Grandmaison ve Fritz/Fransa*, 1987, Komisyon kararı);

- Hristyan sembolleri taşıyan bir mezarlığa gömülmemek için küllerinin kendi mülküne dağıtılması isteği (*X./Almanya*, 1981, Komisyon kararı);
- Bir tutuklunun “siyasi mahkûm” olarak kabul edilme isteği aynı zamanda ceza infaz kurumunda çalışmayı, ceza infaz kurumu üniformasını giymeyi ve hücreni temizlemeyi reddetmesi (*McFeeley ve diğerleri/Birleşik Krallık*, 1980, Komisyon kararı; *X./Birleşik Krallık*, 1982, Komisyon kararı);
- Bir Yahudinin, medeni hukuka göre boşandıktan sonra eski eşine, dinen yeniden evlenmesine imkân veren *guett* (talak mektubu) vermeyi reddetmesi (*D./ Fransa*, 1983, Komisyon kararı);
- Bir doktorun yaşlılık sigortası mevzuatına tabii olmayı reddetmesi (*V./Hollanda*, 1984, Komisyon kararı);
- Bir derneğin, tutuklulara hukuk danışmanları sağlama ve idealist gerekçelerden ötürü ilgililerin çıkarlarını savunma isteği (*Vereniging Rechtswinkels Utrecht/Hollanda* 1986, Komisyon kararı);
- Bir din görevlisinin kürtaji serbest bırakan yasayı protesto etmek yerine Devlet Kilisesindeki idari görevlerini yerine getirmeyi reddetmesi nedeniyle görevinden alınması (*Knudsen/Norveç*, 1985, Komisyon kararı);
- Bir adamın, İslam hukukunda geçerli olduğunu ileri sürerek yasal yaşı doldurmamış ve cinsel rıza yaşına erişmemiş olan bir kızla evlenmek ve cinsel ilişki kurma isteği (*Khan/Birleşik Krallık*, 1986, Komisyon kararı);
- Başvuranın boşanma isteği (*Johnston ve diğerleri/İrlanda*, 1986, § 63);
- Elektrik tüketicilerinin serbestçe kabul ettikleri kontrattan doğan yükümlülüklerden kaçınma isteği ve elektrik faturalarındaki tutarların belli bir yüzdesinin nükleer santral finansmanında kullanacağı gerekçesiyle elektrik faturasının tamamını ödemeyi reddetmeleri (*K. ve V./Hollanda*, 1987, Komisyon kararı);
- Bir babanın, çocuğuna fiziksel ceza uygulama isteği (*Abrahamsson/İsveç*, 1987, Komisyon kararı);
- İki mimarın, yasalara aykırı olarak, Mimarlar Odasına kaydolma isteklerinin red edilmesi (*Revert ve Legallais/Fransa*, 1989, Komisyon kararı);
- Üzerinde siyasi ifadeler bulunan bir pankartı tren garında açma isteği (*K./Hollanda*, 1992, Komisyon kararı);
- Özel bir gecede tarihi-siyasi içerikli sözler söylenmesi (*F.P./Almanya*, 1993, Komisyon kararı);
- Başvuranın, özgürce hekimini seçme isteği ve sağlık sigortasından sözleşme dışındaki bir hekiminin masraflarını ödemesini talep etmesi (*B.C./İsviçre*, 1993, Komisyon kararı; *Marty/İsviçre*, 1993, Komisyon kararı).
- Başvuranın, Hristiyan inancının motivasyonu neticesinde, kürtaj yapan bir kliniğin yakınlarında kürtaja karşı ilanlar dağıtma isteği (*Van den Dungen/Hollanda*, 1995, Komisyon kararı);
- Bir adamın, eşine ve çocuklarına ödemesi gereken nafaka miktarından dolayı, evine yüzlerce kilometre ötede bulunan en yakın Budist tapınağına gidemiyor olması ile ilgili şikâyeti (*Logan/Birleşik Krallık*, 1996, Komisyon kararı);
- Bir babanın küçük kızına din değiştirdiği gerekçesiyle nafaka ödemeyi reddetmesi (*Karakuzey/Almanya*, 1996, Komisyon kararı);

- Türk Hava Kuvvetlerinde Albay olan askeri bir hâkimin, “tutum ve davranışlarının, yasadışı bölücü düşüncelere sahip olduğu” gerekçesi ile res’em emekli edilmesi; somut olayda, itiraz edilmiş olan tedbir, dini düşünce ve inanç temelli değildi ya da dini vecibelerini yerine getirme şekliyle ilgili olmayıp, davranış ve tutumları ile ilgili idi ve askeri disiplin ile laiklik ilkesine aykırıydı (*Kalaç/Türkiye*, 1997);
- Ebeveynlerin, herhangi bir dini gerekçe olmaksızın çocuklarına özel bir isim verme isteği (*Salonen/Finlandya*, 1997, Komisyon kararı);
- Bir avukatın, gözaltında bulunan kişileri temsil etmek üzere re’sen atandığı görevlere katılmayı genel ve mutlak şekilde reddetmesi (*Mignot/Fransa*, 1998, Komisyon kararı);
- Bir sürücünün, fiziksel ve ruhsal bütünlüğünü koruma yöntemlerini seçmenin kendisine ait olduğu gerekçesiyle, araba kullanırken emniyet kemerini takmayı reddetmesi (*Viel/Fransa*, (k.k.), 1999);
- İslami Selamet Cephesi aktivisti olan bir Cezayir vatandaşının, siyasi propaganda yapmak amacıyla kullandığı gerekçesiyle iletişim araçlarına el konulması yönünde İsviçre makamlarınca verilen karara karşı şikâyette bulunması (*Zaoui/İsviçre davası* (k.k.), 2001);
- Eczane sahiplerinin, gebeliği önleyici hap satmayı reddetmeleri (*Pichon ve Sajous/Fransa* (k.k.), 2001);
- Kişisel özerklik prensibine dayanarak intihar etme isteği (*Pretty/Birleşik Krallık*, 2002, § 82);
- Başvuranların, bir müftünün tayinine karşı çıkan ve süreç içerisinde vefat eden eşleri/babaları tarafından açılmış olan davayı devam ettirme isteği (*Sadik Amet ve diğerleri/Yunanistan* (k.k.), 2002);
- Bir öğrencinin, özel, dini veya başkaca düşünce ya da inançlardan esinlenerek bıraktığını iddia etmemiş olmasına rağmen, sakallı olduğu gerekçesiyle üniversite kampüsünden içeri alınmaması (*Tiğ/Türkiye* (k.k.), 2005);
- Ailenin bir ferdinin mezarına üzerinde vefat etmiş olan şahsın fotoğrafının bulunduğu bir mezar taşı dikme isteği (*Jones/Birleşik Krallık* (k.k.), 2005);
- Terör örgütü olarak kabul edilen kuruluşlara mensup oldukları gerekçesiyle kişilerin cezaya mahkûm edilmeleri (bk. diğer birçok karar arasından, *Gündüz/Türkiye* (k.k.), 2004; *Kenar/Türkiye* (k.k.), 2005);
- Kendisini tarafsız hissetmemesi nedeniyle davaları incelemeyi reddeden bir hâkimin kınama cezası alması (*Cserjés/Macaristan* (k.k.), 2001), ve bir kamu sağlığı sigorta servisi tarafından işe alınmış olan bir doktorun, bir pratisyeni muayene etmeyi reddettiği için - gelecekte bu pratisyenle çalışması halinde “önyargı” riskiyle karşılaşabileceği gerekçesiyle- işten çıkartılması (*Blumberg/Almanya* (k.k.), 2008);
- Dini bir tören sırasında yapılan ibadet esnasında yüksek sesle beyanlarda bulunmuş olmaktan dolayı, kamu düzenini bozduğu gerekçesiyle bir din adamının para cezasına mahkûm edilmesi (*Bulgaru/Romanya* (k.k.), 2012);
- İşsizlik maaşı ile geçimini sağlayan ve Belediye makamlarını, Noel ağacının ve Advent çelenginin bedelini geri ödemeyi reddetmelerini şikâyet eden bir aile babası (*Jenik/Avusturya* (k.k.), 2012; başvuru, Sözleşme’nin 35. maddesinin 3. fıkrasının a) bendinin anlamına açıkça aykırı olduğu gerekçesi ile reddedilmiştir);

- Ayrı yaşamasına karar verilmiş olan bir babanın, (velayeti anneye verilmiş olan) reşit olmayan kızının Katolik inancına göre yetiştirilmesine karşı çıkması; ulusal mahkemelere göre, anne bu tercihi kızına bırakmıştır (*Rupprecht/İspanya* (k.k.), 2013);
- İki Yahudi kuruluşun, Ukrayna mahkemelerinden Ukrayna'da faklı şehirlerde bulunan çok sayıdaki eski Yahudi mezarlıklarının (yetmiş yıldan fazla bir süredir terk edilmiş olan) eski sınırlarını yeniden belirlemelerini ve buradaki inşaat çalışmalarının yasaklanmasını talep etmeleri (*Eski Sovyetler Birliği Yahudi Konseyler Birliğinin Temsili ve Ukrayna Yahudi Dini Kuruluşlar Birliği/Ukrayna* (k.k.), 2014);
- Başvuranın, bu tür bir davranışın toplumsal olarak kabul edilebilir olduğu inancına dayanarak, kamuya açık alanlarda çıplak gezme isteği (*Gough/Birleşik Krallık*, 2014, §§ 185-188);
- Logosu dini grafik sembollerden oluşan bir markanın sadece ticari amaçlar için tescil talebi (*Dor/Romanya* (k.k.), 2015, § 39);
- Ulusal makamların, dini nitelikli bir derneğe, bu dernek hakkında topladıkları bilgilerin tamamını bildirmeyi reddetmesi (*Das Universelle Leben Aller Kulturen Weltweit e.V./Almanya* (k.k.), 2015, § 34);
- Dini bir topluluğun, 1930 yıllarında komünist makamlar tarafından ele geçirilen bir ibadethanenin mülkiyet hakkını yeniden elde etme talebi (*Rymsko-Katolytska Gromada Svyatogo Klimentiya v Misti Sevastopoli/Ukrayna* (k.k.), 2016, §§ 59-63);
- Bir başvuranın zorunlu askerlik hizmetini, savaşa ve silah taşımaya karşı olduğu gerekçesiyle değil, dini gerekçelerle Devletin güncel anayasal rejiminin yasallığına itiraz etmesi sebebiyle yerine getirmeyi reddetmesi (*Enver Aydemir/Türkiye*, 2016, §§ 79-84);
- Bir yabancıнын, ikamet ettiği Devlet'e olan sadakati konusunda şüphe uyandıracak şekilde, Radikal İslamcı bir örgütün militanı olması sebebiyle, vatandaşlık talebinin reddedilmesi (*Boudelal/Fransa* (k.k.), 2017).

36. Mahkeme, aşılama konusunda eleştirel bir duruş sergileyerek, Sözleşme'nin 9. maddesindeki güvencelerin aşı olmayı reddetme veya reşit olmayan çocuklarına aşı yaptırma konusunda geçerli olup olmadığı sorusunu henüz resmi olarak belirlemedi. Bu konuyu kısaca inceleyen Komisyon, 9. maddenin, dini veya kişisel inancı ne olursa olsun kişinin dini kamusal alanda inancına ve herkese uygulanan zorunlu aşıya dayanan bir şekilde hareket etme hakkını her zaman korumaması nedeniyle, söz konusu madde kapsamında güvence altına alınan hakların kullanılmasına herhangi bir müdahalede bulunulmadığı kanaatine varmıştır (*Boffa ve diğerleri/San Marino*, 1998, Komisyon kararı). Öte yandan Mahkeme, bu konuyla ilgili genel bir açıklamada bulunmamıştır. Mahkeme, *Vavrička ve diğerleri/Çek Cumhuriyeti* [BD], 2021 davasında, yasal aşılama yükümlülüğüne uymamanın reşit olmayan çocukların ebeveynleri açısından çeşitli sonuçlarına ilişkin olarak (özellikle çocukların okul öncesi eğitim kurumlarına alınmaması ve ebeveynlere para cezası verilmesi hakkında), başvuruların şikâyetlerini yeterince kanıtlamadıklarına hükmetmiştir. Bu nedenle, davanın özel koşullarında, aşıya ilişkin eleştirel görüşlerinin yeterli inandırıcılık, ciddiyet, tutarlılık ve önemde bir kanaat veya inanç oluşturacak nitelikte olmadığı gerekçesiyle, şikâyetlerin 9. maddeyle *konu bakımından (ratione materiae)* bağdaşmadığı kanaatine varmıştır (*ibid.* §§ 334-337). Mahkeme yine de ebeveynlerin aşılara ilişkin tutumları için herhangi bir dini gerekçe belirtmeden Sözleşme'nin 9. maddesine dayanmaları durumunda, potansiyel olarak tehlikede olanın onların din özgürlükleri değil, düşünce ve vicdan özgürlükleri olduğu kanaatine varmıştır (*ibid.*) § 330).

D. Devletin Pozitif ve Negatif Yükümlülükleri

1. Güvence Altına Alınan Hakların Kullanımına Müdahale ve Bunların Haklılığı

37. Sözleşme'nin 9. maddesinin 2. fıkrası hükümlerine göre, bir kişinin dinini veya inançlarını açıklaması konusunda yapılan bir müdahaleyi haklı gösterebilecek meşru amaçlar, kamu güvenliğinin, kamu düzeninin, genel sağlık veya ahlakının ya da başkalarının hak ve özgürlüklerinin korunmasıdır. Meşru amaçların bu sıralaması oldukça ayrıntılı olmakla beraber, bu istisnai durumların tanımı kısıtlayıcıdır; bu özgürlüğe yönelik bir kısıtlamanın Sözleşme ile uyumlu olması için bilhassa bu maddede sıralanan amaçlardan biriyle ilgili olabilecek bir amaçtan esinlenmiş olması gerekmektedir (*Sviato-Mykhailivska Parafiya/Ukrayna*, 2007, §§ 132 ve 137; *S.A.S./Fransa* [BD], 2014, § 113; *Executief van de Moslims van België ve diğerleri/Belçika*, 2024, § 91).

38. Sözleşme'nin 8. maddesinin 2. fıkrası, 10. maddesinin 2. fıkrası ve 11. maddesinin 2. fıkrası ile 4 No.lu Protokol'ün 2. maddesinin 3. fıkrası hükümlerinden önemli ölçüde farklı olarak "ulusal güvenlik" 9. maddenin 2. fıkrasında sıralanan amaçlar arasında yer almamaktadır. Bu ihmal, kazara bir durum olmaktan uzaktır; aksine, Sözleşme metnini kaleme alanların, meşru müdahale gerekçeleri içerisinde bu özel gerekçeyi dâhil etmeyi reddetmeleri, "demokratik bir toplumun temellerinden biri" olarak ve Devletin, bir kişiye, baskıyla inançlarını değiştirmesini amaçlayan tedbirler alması veya inanması gerektiğini dikte edememesi sebebiyle dini çoğulculuğun temel önemini yansıtmaktadır (*Nolan ve K. Rusya*, 2009, § 73). Dolayısıyla Devlet, bir kişinin veya bir grup kişinin dinini açıklama haklarını kullanmalarına sınırlama getirmek için, tek başına, ulusal güvenliği koruma gerekliliğine dayanamaz. Sözleşme'nin 10. maddesinin 2. fıkrasında yer alan ancak 9. maddesinin ikinci paragrafında bulunmayan meşru bir amaç olan "yargının otoritesini ve tarafsızlığını güvence altına alma gerekliliği" için de aynı durum geçerlidir (*Hamidović/Bosna-Hersek*, 2017, § 35; *Lachiri/Belçika*, 2018, § 38).

39. Hayvan refahının korunması, Sözleşme'nin 9. maddesinin 2. fıkrası anlamda "kamu ahlakı" kavramıyla ilişkilendirilebilir. Hayvan refahını AB hukukunun genel menfaatinin bir hedefi olarak gören Avrupa Birliği ("AB") hukukundan farklı olarak, Sözleşme, bu şekilde korunma amacı taşımamaktadır; bu nedenle, 9. maddenin 2. fıkrası, kapsamlı meşru amaçlar listesinde hayvan refahının korunmasına ilişkin açık bir atıf içermemektedir. Ancak "kamu ahlakının" insanlar arasındaki ilişkilerde yalnızca insan onurunun korunmasını amaçladığı anlaşılabilir. Sözleşme'nin mevcut yaşam koşulları ve demokratik devletlerde günümüzde geçerli olan anlayışlar ışığında yorumlanması gereken yaşayan bir belge olması; Sözleşme'nin kabul edilmesinden bu yana baş gösteren toplumsal ve normatif gelişmeler dikkate alındığında, bu "yaşayan belge" doktrininin yalnızca Sözleşme tarafından güvence altına alınan hak ve özgürlüklerle değil, fakat aynı zamanda bunlara getirilmesi muhtemel kısıtlamaları haklı gösteren gerekçelerle ilgili olması; "ahlak" kavramının özünde gelişimci olması; Sözleşme'nin korumayı hedeflediği insanların yaşadığı çevreye ilgisiz olmaması; çağdaş demokratik toplumların artan bir önem verdiği hayvan refahının korunmasının etik bir değer teşkil etmesi göz önünde bulundurulduğunda, bir davalı hükümetin, bir hayvanın kesim anında çektiği acıyı azaltmayı amaçlayan bir tedbiri desteklemek için meşru bir amaç olarak "kamu ahlakını" ileri sürebileceği sonucuna varılmalıdır (*Executief van de Moslims van België ve diğerleri/Belçika*, 2024, §§ 92-101).

40. Diğer yandan, Sözleşme'nin 15. maddesinin, Devletlerin, "durumun kesinlikle gerektirdiği ölçüde ve uluslararası hukuktan doğan yükümlülüklerle ters düşmemek koşuluyla" 15. maddenin 3. fıkrasında

öngörülen usuli formalitelere riayet edilmesi koşuluyla 9. maddede öngörülen yükümlülüklerle aykırı davranmalarına müsaade ettiğini kaydetmek gerekmektedir.

41. Sözleşme'nin 9. maddesiyle güvence altına alınmış olan hakların kullanımına aşağıdaki durumlarda müdahalede bulunulabilir:

- Söz konusu hakların kullanılmasından dolayı cezai veya idari bir yaptırımla karşı karşıya kalınması veya işine son verilmesi, (*Kokkinakis/Yunanistan*, 1993; *Ivanova/Bulgaristan*, 2007; *Masaev/Moldova*, 2009; *Ebrahimian/Fransa*, 2015; *Taganrog LRO ve diğerleri/Rusya*, 2022, § 269);
- Ciddiyeti önemsenmeksizin bir kişiye disiplin yaptırımı uygulanması (*Korostelev/Rusya*, 2020, § 50);
- Özellikle hassas durumda olan bir kişiye, inançlarından vazgeçmesi için Devlet temsilcileri tarafından psikolojik baskı yapılması (*Mockutė/Litvanya*, 2018, §§ 123-125);
- Kişilerin 9. madde bağlamındaki haklarını kullanmalarında, bir toplantının polis tarafından engellenmesi gibi fiziki bir engelin bulunması (*Boychev ve diğerleri/Bulgaristan*, 2011);
- Dini bir kuruluşun feshedilmesi (*Moskova Yehova Şahitleri ve diğerleri/Rusya*, 2010, §§ 99-103; *Çuvaş Cumhuriyeti İncil Merkezi/Rusya*, 2014, § 52; Komisyonun dini amaçlı bir derneğin feshedilmesi veya yasaklanmasının, kişinin din özgürlüğüne zarar vermediğine ilişkin çok eski bir içtihadı ile tezat oluşturmaktadır, *X./Avusturya*, 1981, Komisyon kararı);
- Söz konusu hakların kullanılmasını kolaylaştırmaya yönelik bir izin, tanınmanın veya uygunluğun reddedilmesi (*Bessarabia Metropolitan Kilisesi ve diğerleri/Moldova*; *Vergos/Yunanistan*, 2001; *Vergos/Yunanistan*, 2004);
- Ulusal makamlar tarafından dini bir topluluğun özellikle dini niteliğinin, birçok soruna sebep olabileceği ve uygulamaya ilişkin zorluklar sebebiyle reddedilmesi (*İzzettin Doğan ve diğerleri* [BD], 2016, § 95);
- Devletin, mezhep içi bir anlaşmazlığa doğrudan müdahale etmesine imkân veren görünürde tarafsız olan bir yasanın yürürlüğe konması (*Saint-Synode Ortodoks Bulgar Kilisesi (Métropolitte Innocent) ve diğerleri/Bulgaristan*, 2009, § 157);
- Dini bir topluluk aleyhinde, resmî belgelerde, din özgürlüğünün kullanılması konusunda olumsuz sonuçlara yol açabilecek derecede aşağılayıcı ifadelerin kullanılması (*Leela Förderkreis e.V. ve diğerleri /Almanya*, 2008, § 84; *Rusya'daki Krishna Bilinci Toplulukları Merkezi ve Frolov/Rusya*, 2021, § 38).

42. Devletin bir temsilcisinin, 9. madde bağlamında bir hakka müdahale teşkil eden bir eylemde bulunarak, -örneğin bir polis memurunun – *yetkisinin sınırlarını aşarak (ultra vires)* davranması durumunda bile, bu eylem Davalı Devlete atfedilebilir ve Sözleşme'nin 1. maddesi anlamında bu devletin söz konusu eylemden sorumlu tutulmasına sebep olur (*Tsartsidze ve diğerleri/Gürcistan*, 2017, § 80).

43. Buna karşın, genel kaide olarak, Sözleşme tarafından öngörülen ve 9. maddeyle güvence altına alınan özgürlüklere dokunmaksızın genel ve tarafsız bir şekilde kamusal alanda uygulanan bir mevzuat, 9. madde bağlamındaki hakların kullanılmasına bir müdahale teşkil etmemektedir (*C./Birleşik Krallık davası*, 1983, Komisyon kararı; *Skugar ve diğerleri/Rusya* (k.k.), 2009).

44. İddia edilen müdahale, bir grup insana, dini inançları veya kanaatleri sebebiyle verilen özel bir muafiyetin reddi şeklindeyse, gerçek inancın belirli bir düzeyde kanıtlanmasını talep etmek ve bu kanıtın ortaya çıkmaması halinde olumsuz bir sonuca varmak baskıcı değildir veya 9. Maddeyle temelden çelişmez (*Kosteski/Eski Yugoslav Makedonya Cumhuriyeti*, 2006, § 39, *Dyagilev/Rusya*, 2020, § 62; *Neagu/Romanya*, 2020, § 34).

45. Başvuranların, gerçekleştirmeyi düşündükleri bir eylem için iç hukukta uygulanan bir cezanın varlığından şikâyetçi oldukları ve 9. maddenin sağladığı korumadan yararlanmak istedikleri durumlarda, davranışlarını değiştirmeleri gerekiyorsa veya kovuşturmayla uğrama riski taşıyorlarsa ya da söz konusu mevzuattan doğrudan etkilenme riski taşıyan bir kişi kategorisinin üyesiyse, Sözleşme'nin 34. maddesi anlamında “mağdur” olduklarını iddia edebilirler. Böylece, örneğin, Mahkeme, dini nedenlerden ötürü kamuya açık yerlerde peçe takmak isteyen Müslüman bir kadının, yalnızca bu tür bir davranışın kanunen cezalandırılabilir olması nedeniyle, para cezası ile birlikte veya onun yerine zorunlu bir vatandaşlık kursu ile “mağdur” olduğu iddiasında bulunabileceğini kabul etmiştir. Nitekim başvuran bir ikileme karşı karşıya bulunmakta idi: Ya yasağa uyacak ve dini yaklaşımına uygun olarak giyinmekten vazgeçecekti; ya da uymayı reddedecek ve kovuşturmayla uğrayacaktı (*S.A.S./Fransa* [BD], 2014, § 57).

46. Devletler, görünüşte dini amaçlar taşıyan bir hareketin veya derneğin, halka veya kamu düzenine zararlı faaliyetlerde bulunup bulunmadıklarını denetleme yetkisine sahiptirler (*Manoussakis ve diğerleri/Yunanistan*, 1996, § 40; *Bessarabia Metropolitan Kilisesi ve diğerleri/Moldova*, 2001, § 105). Devletler, bazı durumlarda, başkalarının temel haklarını korumak amacıyla önleyici tedbirler alabilirler; bu nevi bir yetki, Sözleşme'nin 1. Maddesi uyarınca Sözleşme'ye Taraf Devletlerin, “kendi yetki alanları içinde bulunan herkesin, (...) Sözleşme'[de] (...) açıklanan hak ve özgürlüklerden yararlanmalarını sağlarlar.” şeklindeki pozitif yükümlülüğü ile tamamen örtüşmektedir (*Leela Förderkreis e.V. ve diğerleri/Almanya*, 2008, § 99).

47. Birçok din ve bu dinlere bağlı çok sayıda mezhebin birlikte bulunduğu demokratik bir toplum içerisinde, çeşitli grupların çıkarları doğrultusunda ve herkesin inancına saygı gösterilmesini sağlamak için bu özgürlüğe sınırlandırmalar getirilmesi gerekli olabilir. Bununla birlikte, konu ile ilgili düzenleme yetkisinin kullanılmasında ve çeşitli dinler, ibadetler ve inançlarla ilişkisinde Devlet, tarafsız ve nötr olmak durumundadır; burada üzerinde durulması gereken husus, çoğulculuğun korunması ve demokrasinin düzgün çalışmasıdır (*Bessarabia Metropolitan Kilisesi ve diğerleri/Moldova*, 2001, §§ 115-116).

48. Mahkeme'nin görevi, ulusal düzeyde alınmış olan tedbirlerin prensip olarak haklı ve orantılı olup olmadığını belirlemektir (*Leyla Şahin/Türkiye* [BD], 2005, § 110). Bir tedbirin orantılı olarak değerlendirilebilmesi için, öncelikle, bireyin 9. Madde bağlamındaki haklarının, izlenen meşru amaçlara ulaşmak için gerekli olanın ötesinde bir ölçüde kısıtlamadığından emin olunmalıdır; bu da söz konusu haklara daha az müdahaleci veya radikal tedbirler yardımıyla ulaşılamayacağına temin edilmesi anlamına gelmektedir. (*Bir kişinin, dini bir harekete yakınlığı veya buna mensup olması sebebiyle güvenlik görevlisi veya bekçilik mesleğini icra etmesine izin verilmesinin reddedilmesine ilişkin istişari görüş* [BD], Başvuru No. P16-2023-001, Belçika Danıştay, 2023, § 74).

49. Sözleşme'nin 9. maddesinin 2. fıkrası, din özgürlüğü hakkının kullanılmasına yönelik her türlü müdahalenin, “zorunlu bir sosyal ihtiyaca” cevap vermesini gerektirmektedir; nitekim “gerekli”

kelimesi, “faydalı” veya “uygun” gibi ifadelerin esnekliğine sahip değildir (*Sviato-Mykhailivska Parafiya/Ukrayna*, 2007, § 116). Mahkeme denetim yetkisini kullanırken, görevi yetkili ulusal makamların yerine geçmek değil, takdir yetkileri uyarınca verdikleri kararları 10. madde uyarınca gözden geçirmektir. Bu, denetimin, davalı Devletin takdir yetkisini makul, dikkatli ve iyi niyetle kullanıp kullanmadığını tespit etmekle sınırlı olduğu anlamına gelmez; Mahkeme'nin yapması gereken, şikâyet edilen müdahaleyi davanın bütünü ışığında incelemek ve “izlenen meşru amaçla orantılı” olup olmadığını ve ulusal makamların bunu haklı çıkarmak için ileri sürdükleri gerekçelerin “ilgili ve yeterli” olup olmadığını belirlemektir. Bunu yaparken Mahkeme, ulusal makamların 10. maddede yer alan ilkelere uygun standartlar uyguladıkları ve ayrıca ilgili olayların kabul edilebilir bir değerlendirmesine dayandıkları konusunda kendisini tatmin etmelidir (*Yehova Şahitleri Dayanışma Derneği ve diğerleri/Türkiye*, 2016, § 98). Özellikle, ulusal bir mahkeme, sadece bir bilirkişi raporu düzenlenmesiyle yetinerek yükümlülüklerinden kurtulamaz; hukuki bütün sorunlar mahkemeler tarafından açıkça incelenmelidir (9. madde ışığında 10. madde alanında bk. *Ibragim Ibragimov ve diğerleri/Rusya*, 2018, §§ 106-107).

50. Mahkemeden, Sözleşme bakımından eşit değerde iki hakkı dengelenmesi istenmediği durumlarda - örneğin, müdahalenin Avrupa Birliği hukukundan farklı olarak Sözleşme tarafından korunan mal veya değerler arasında yer almayan hayvan refahını korumayı amaçlaması halinde - din özgürlüğüne yapılan müdahalenin ilke olarak haklı olup olmadığını ve izlenen meşru amaç bakımından orantılı olup olmadığını, ulusal makamların bu alanda sahip olduğu takdir yetkisini göz önünde bulundurarak değerlendirmek Mahkemenin görevidir (*Executief van de Moslims van België ve diğerleri/Belçika*, 2024, § 107).

51. Mahkeme, bir müdahalenin orantılı olup olmadığını değerlendirirken, Sözleşme'ye Taraf Devletlere, bu müdahalenin gerekliliğinin varlığı ve kapsamına karar vermek için belirli *bir takdir yetkisi* tanımaktadır. Bu bağlamda, Sözleşme mekanizmasının tamamen ikincil rolünü hatırlatmak gerekmektedir. Ulusal makamlar, doğrudan demokratik meşruiyete sahiplerdir ve ilke olarak, yerel ihtiyaç ve koşullar hakkında karar vermek için uluslararası mahkemeden daha iyi konumdadırlar. Demokratik bir Devlette, görüşlerin makul olarak farklılıklar gösterebileceği genel siyasi sorunlar ortaya çıktığında, -özellikle, bu sorunların, Devlet ve dinler arasındaki ilişkiler ile ilgili olduğu durumlarda- ulusal karar vericiye özel bir önem verilmesi uygun olacaktır. Sözleşme'nin 9. maddesiyle ilgili olarak, ilke olarak, din veya inançlarını açıklama hakkına yönelik bir sınırlamanın “gerekli” olup olmadığı ve ne derecede gerekli olup olmadığı konusunda karar vermesi için Devletlere geniş bir takdir yetkisi tanımaktadır. Bu nedenle, belirli bir konuda takdir yetkisinin genişliğini belirlemek için, Mahkeme, somut olaya özgü meselenin yanı sıra 9. maddenin kapsamına giren genel meseleyi, yani, demokratik bir toplumun hayatta kalması için hayati önem taşıyan gerçek dinsel çoğulculuğu korumanın gerekliliğini de göz önünde bulundurmalıdır. Müdahalenin, 9. maddenin 1. fıkrasının gerektirdiği üzere, “zorunlu bir sosyal ihtiyaca” karşılık verip vermediğini ve “izlenen meşru amaçla orantılı” olup olmadığını tespit etmek söz konusu olduğunda, bu gerekliliğe büyük önem verilmesi uygun olacaktır. Elbette ki, bu takdir yetkisi bağımsız bir yerel mahkeme tarafından verildiyse bile gerek yasayı gerekse onu uygulayan kararları benimseyen Avrupa denetimi ile uyumludur. Bu bağlamda Mahkeme, gerektiği takdirde, Sözleşme'ye Taraf Devletlerin uygulamalarından ortaya çıkan ortak değerleri ve fikir birliğini dikkate alabilir (*Bayatyan/Ermenistan* [BD], 2011, §§ 121-122; *S.A.S./Fransa* [BD], 2014, § 129).

52. Devletlere bırakılan takdir yetkisinin genişliğine gelince, bu durum değişkenlik göstermekte olup söz konusu Sözleşme hakkının niteliği, birey için önemi, müdahalenin niteliği ve müdahale ile güdülen

amaç da dâhil olmak üzere bir dizi faktöre bağlıdır. Söz konusu hakkın bireyin temel haklardan etkili bir şekilde yararlanması açısından hayati önem taşıdığı durumlarda bu yetki alanı daha dar olma eğiliminde olacaktır. Buna göre, bir bireyin varlığının veya kimliğinin özellikle önemli bir yönünün tehlikede olduğu durumlarda, Devlete tanınan takdir yetkisi sınırlı olacaktır. Ancak, Avrupa Konseyine üye Devletler arasında, söz konusu menfaatin göreceli önemi veya bu menfaatin en iyi nasıl korunacağı konusunda bir fikir birliğinin bulunmadığı durumlarda, takdir yetkisi alanı daha geniş olacaktır. Yine Devletin çatışan özel ve kamu menfaatleri veya farklı Sözleşme hakları arasında bir denge kurması gerekiyorsa, genellikle daha geniş bir takdir yetkisi tanınacaktır (*Tonchev ve diğerleri/Bulgaristan*, 2022, § 49).

53. Ayrıca, ulusal düzeyde gerçekleştirilen tedbirin gerekliliğine ilişkin parlamento ve yargı denetiminin niteliği, özellikle ilgili takdir yetkisinin uygulanmasının belirlenmesinde özel bir öneme sahiptir. Genel bir kural söz konusu olduğunda, parlamenter denetimin kalitesini göz önünde bulundurmak özellikle önemlidir; bu, diğer hususların yanı sıra, ihtilaflı tedbirden etkilenen gruplara danışmanın ölçeğini ve yasama organları tarafından tedbirin dayanılan temel hak üzerindeki etkisini değerlendirmek ve tüm yasama süreci boyunca çatışan hak ve menfaatleri tartmak için gösterilen çabaları içerir. Yargısal denetimle ilgili olarak, ulusal mahkemelerin, Sözleşme'ye hâkim olan ikincilik ilkesine uygun olarak içtihadında ortaya konan ilkeler ışığında kararlarını ayrıntılı şekilde gerekçelendirerek önlerindeki davayı karara bağladıklarında, Mahkemenin kendi değerlendirmesini ulusal mahkemelerin değerlendirmesinin yerine koyması için ciddi gerekçeler olmalıdır (*Executief van de Moslims van België ve diğerleri/Belçika*, 2024, §§ 108-111).

54. Diğer taraftan, Mahkeme bir müdahalenin orantılı olup olmadığını ve Davalı Devletin sahip olduğu takdir yetkisinin kapsamını değerlendirirken, bu hususlar Sözleşme'ye uygun olduğu sürece, federalizmin kendine özgü özelliklerini her zaman dikkate almıştır (*Osmanoğlu ve Kocabaş/İsviçre*, 2017, § 99).

55. Benzer şekilde, ulusal bir tedbirin, Sözleşme'nin 9. maddesinin 2. fıkrasıyla uygunluğunu incelerken, Mahkeme, söz konusu dinin dogma, ibadet, örgütlenme ve benzerlerini kapsayan tarihsel geçmişi ve özel niteliklerini dikkate almalıdır (bu yaklaşıma ilişkin iki uygulama örneği için, bk. *Cha'are Shalom Ve Tsedek/Fransa* [BD], 2000, §§ 13-19, ve *Mirojubovs ve diğerleri/Letonya*, 2009, §§ 8-16). Nitekim bu, Sözleşme'nin 9. maddesinin altında yatan genel ilkelerin, yani bir dini kamuya açık veya kapalı olarak uygulama özgürlüğü, dini toplulukların iç özerkliği ve dini çoğulculuğa saygı gösterilmesinin mantıksal bir sonucudur. Sözleşme tarafından tesis edilen bireysel hakların korunması mekanizmasının ikincil niteliği göz önünde bulundurulduğunda, aynı yükümlülük, çeşitli dinlerle olan ilişkilerinde bağlayıcı kararlar alan ulusal makamlar için de söz konusu olabilir (*Mirojubovs ve diğerleri/Letonya*, 2009, § 81). Bu bağlamda, Mahkeme genellikle Sözleşme'nin 14. maddesine (ayrımcılık yasağı) dayanan içtihadına atıfta bulunmaktadır; bazı koşullar altında, önemli ölçüde farklı durumlarda bulunan kişilere farklı muamelede bulunulmaması, bu maddenin ihlal edilmesini beraberinde getirebilir (*Thlimmenos/Yunanistan* [BD], 2000, § 44). Bununla birlikte, Mahkeme tarafından ulusal makamlara tanınan takdir yetkisinin kapsamı hiçbir durumda söz konusu inançların niteliğine ve içeriğine bağlı olamaz (*Eski Baltık İnanıcı "Romuva" Derneği/Litvanya*, 2021, § 146).

56. İç hukukun din özgürlüğü hakkının veya bu hakkın bir yönünün kullanılmasını önceden izin alma sistemine tabi kıldığı hallerde, tanınmış bir dini makamın - özellikle de farklı bir mezhep, hiyerarşi veya inanca mensup bir makamın - izin verme prosedürüne dâhil edilmesi, 9. maddenin 2. paragrafının gereklilikleriyle bağdaştırılamaz (*Bessarabia Metropolitan Kilisesi ve diğerleri/Moldova*, 2001, § 117;

Vergos/Yunanistan, 2004, § 34; *Eski Baltık Dini "Romuva" Derneği/Litvanya*, 2021, § 144 ve *davaya uygun olduğu ölçüde (mutatis mutandis) Pentidis ve diğerleri/Yunanistan*, 1997).

57. Son olarak, denetim yetkisini yerine getirirken, Mahkeme her zaman, ihtilaf konusu müdahaleyi dosyanın bütünü temelinde değerlendirmelidir (*Bessarabia Metropolitan Kilisesi ve diğerleri/Moldova*, 2001, § 119). Mahkeme, gerektiği takdirde, dava konusu olay ve olguların yanı sıra olayların seyrini, ayrı ve farklı hadiseler olarak incelemektense bir bütün olarak incelemelidir (*Ivanova/Bulgaristan*, 2007, § 83). Ayrıca, Mahkeme her zaman, Devlet makamları tarafından din özgürlüğü alanında verilen kararların, ilgili olay ve olguların kabul edilebilir bir değerlendirmesine dayandığından emin olmalıdır (*Sviato-Mykhailivska Parafiya/Ukrayna*, 2007, § 138).

2. Sözleşme'ye Taraf Devletlerin Pozitif Yükümlülükleri

58. Sözleşme'nin 1. maddesi gereğince, Sözleşme'ye Taraf Devletler, "kendi yetki alanları içinde bulunan herkesin (...) Sözleşme[de] (...) açıklanan hak ve özgürlüklerden yararlanmalarını sağlamalıdır." Bu nedenle, -diğerlerinin yanı sıra, itiraz edilen eylemlerin özel kişiler tarafından işlendiği ve dolayısıyla doğrudan davalı Devlete atfedilemeyeceği durumlarda- bir Devletin 9. Madde ile güvence altına alınan haklara müdahale etmekten kaçınma yönündeki negatif yükümlülüğü, bu hakların doğasında var olan *pozitif yükümlülüklerle* birleştirilebilir. Dolayısıyla, bu yükümlülükler, kimi zaman, *şahısların kendi aralarındaki ilişkilerde* din özgürlüğüne saygı gösterilmesini amaçlayan tedbirler alınmasını gerektirebilir (*Siebenhaar/Almanya*, 2011, § 38). Sözleşme bakımından, Devletin pozitif yükümlülükleri ile negatif yükümlülükleri arasındaki sınır kesin olarak bir tanımlamaya elverişli olmasa da uygulanabilir ilkeler yine karşılaştırılabilir durumdadırlar (*İzzettin Doğan ve diğerleri/Türkiye [BD]*, 2016, § 96). Her iki varsayımda da genel menfaat ile kişinin menfaatleri arasında âdil bir denge sağlanmış olmalıdır ve her iki bağlamda da Devlet her zaman bir *takdir yetkisine* sahiptir. Öte yandan, 9. maddenin 1. fıkrasından doğan Devletin pozitif yükümlülükleri bağlamında dahi, 9. maddenin 1. fıkrasında sıralanan meşru amaçlar bu yükümlülüklerle alakalı olabilirler (*Jakóbski/Polonya*, 2010, § 47 ve *Eweida ve diğerleri/Birleşik Krallık*, 2013, § 84). Bununla birlikte, Mahkeme bazen, kendisine sunulan durumun Devletin "pozitif veya negatif yükümlülükleriyle" ilgili olup olmadığı konusunda resmi olarak bir karar vermektan çekinebilir (*Communauté religieuse des témoins de Jéhovah du district Ternivsky de Kryvyi Rih/Ukrayna*, 2019, § 58).

59. Sözleşme [https://hudoc.echr.coe.int/fre#{%22itemid%22:\[%22001-230858%22\]}](https://hudoc.echr.coe.int/fre#{%22itemid%22:[%22001-230858%22]})'nin 9. maddesi alanındaki pozitif yükümlülükler, bu hüküm tarafından güvence altına alınan hakların korunması için etkin ve erişilebilir bir yargılamanın yapılmasını ve özellikle kişilerin haklarının korunmasına yönelik adli ve uygulanabilir bir mekanizma teşkil eden düzenleyici bir çerçeve oluşturulmasını ve gerektiği takdirde duruma uygun özel tedbirlerin uygulanmasını gerektirebilir (*Osmanoğlu ve Kocabaş/İsviçre*, 2017, § 86).

60. Sözleşme'nin 9. maddesi, din özgürlüğünü korumak amacıyla *geçici tedbirlerden* yararlanma hakkını güvence altına almamaktadır (*Hernandez Sanchez/İspanya*, 1996, Komisyon kararı).

E. Sözleşme'nin 9. Maddesinin ve Diğer Hükümlerinin Güvencelerinin Örtüşmesi

61. Doğası itibariyle, Sözleşme'nin 9. maddesinin maddi mahiyeti, kimi zaman Sözleşme'nin başka hükümlerinin içeriği ile çakışabilir; diğer bir ifadeyle, Mahkeme'ye taşınan bir tek ve aynı şikâyet bazen birden fazla maddenin kapsamına girebilmektedir. Bu gibi durumlarda, Mahkeme söz konusu şikâyeti genellikle, somut olayın kendine özgü koşullarını dikkate alarak en uygun olduğuna kanaat getirdiği tek bir madde açısından incelemeyi tercih etmektedir, ancak bu karara varırken, diğer maddeleri de göz önünde bulundurmakta ve incelemeyi seçtiği maddeyi, bu maddenin ışığında yorumlamaktadır. Her durumda, Sözleşme bir bütün olarak okunmalı ve çeşitli hükümleri arasında iç tutarlılığı ve uyumu teşvik edecek şekilde yorumlanmalıdır (*Aygün/Belçika*, 2022, § 71). Aynı olay ve olgular ile şikâyetler hususunda 9. maddenin yanında etkili olabilmeye en elverişli maddeler aşağıda yer almaktadır:

a) *Sözleşme'nin 6. maddesinin 1. fıkrası* (Adil yargılanma hakkı ve bilhassa mahkemeye erişim hakkı): Yunanistan Yargıtayı'nın, Girit Katolik Piskoposluk Katedralinin tüzel kişiliğini tanımayı reddetmesi ile ilgili olan ve mülklerini korumak için dava ehliyetini bizzat reddettiği bir davada, Mahkeme, başvuranın şikâyetlerini Sözleşme'nin 9. maddesi açısından değil, sadece Sözleşme'nin 6. maddesinin 1. fıkrası açısından incelemeye karar vermiştir (*Hanya Katolik Kilisesi/Yunanistan*, 1997, §§ 33 ve 50). Aynı şekilde, Mahkeme, bir papazın din bölgesinin ve üyelerinin, ölümlerini özel ayinlerine göre yerel mezarlığa gömme hakkı tanıyan ve kesinleşmiş bir mahkeme kararının uygulanmadığı iddiasıyla ilgili bir davayı Sözleşme'nin sadece 6. maddesinin 1. fıkrası kapsamında değerlendirmiştir (*Greek Catholic Parish of Pesceana ve diğerleri/Romanya* (k.k.), 2015, § 43);

b) *Sözleşme'nin 8. maddesi* (Özel hayata ve/veya aile hayatına saygı hakkı). Mahkeme, başvuruları aşağıda belirtilen maddeler açısından incelemiştir:

- Tek başına veya 14. madde ile birlikte, yalnızca 8. madde kapsamında, örneğin, ulusal adli makamların, reşit olmayan çocukların ikametgâhını, ebeveynlerden birisinin Yehova şahidi olması nedeniyle, diğer ebeveynin evi olarak belirlenmesi yönündeki kararları ile ilgili davada (*Hoffmann/Avusturya* 1993; *Palau-Martinez/Fransa*, 2003; *Ismailova/Rusya*, 2007). Mahkeme, ulusal mahkemelerce belirlenmiş olan reşit olmayan çocuklar üzerindeki velayet hakkının uygulanma şekillerinin bir başvuranın, dinini açıklama özgürlüğüne zarar verecek nitelikte olamayacağını belirtmiştir. (*Deschomets/Fransa* (k.k.), 2006);
- Sözleşme'nin 9. maddesi ışığında okunan 8. madde alanında: bir memurun başkaları tarafından bilinen ancak özellikle özel hayatında uyguladığı dini inançları ve eşinin dini davranışları sebebiyle başka bir yere atanması (*Sodan/Türkiye*, 2016, § 30); veya özellikle çocukların kültürel ve dini kökenleriyle bağlarının korunması konusunda, biyolojik ebeveynlerin istekleri göz ardı edilerek çocukların büyütülmesi (*Abdi Ibrahim/Norveç* [BD], 2021, §§ 134-142; *Kılıç/Avusturya*, 2023, §§ 106-107 ve 145);
- Sözleşme'nin 9. maddesi tek başına ele alınan, çocuğun ve ailesinin veya kökeninin dini görüşlerine saygı duyulmasını sağlamadan, koruyucu aile yanına yerleştirilmesiyle ilgili olarak, şikâyetin çocuktan geldiği durumlarda (*Loste/Fransa*, 2022, § 110);
- Sözleşme'nin 8 ve 9. maddelerinin birlikte ele alındığı, başvuranların, dini inançlarına uygun olarak gömülebilmeleri amacıyla oğullarının cenazelerinin menşe ülkelerine

nakledilmesi talebinin reddedilmesi konusunda ([Aygün/Belçika](#), 2022, §§ 51, 60 ve 91-92);

- Sözleşme'nin 8. maddesi ile birlikte incelenen ve 9. maddesi ışığında okunan 14. maddesi açısından, annenin dinine ilişkin herhangi bir kısıtlama getirilmemesine rağmen, bir babanın küçük kızını dini uygulamalarına aktif olarak dâhil etmesini yasaklayan emirlerin açıklanabilir ve gözden geçirilebilir olması ([T.C./İtalya](#), no. 54032/18, § 30);
- 8, 9 ve 14. maddelerin birlikte ele alındığı, yerel halkın dini azınlık mensuplarına yönelik sözlü hakaret ve şiddet, binaların kapatılması ve diğer benzer ayrımcı davranışları karşısında polisin ve diğer yetkili ulusal makamların atalet içinde olması ile ilgili olarak ([Gürcü Müslümanlar Arasındaki İlişkiler Derneği ve diğerleri/Gürcistan](#), 2023, § 79).

c) Mahkeme, Sözleşme'nin 10. maddesi (ifade özgürlüğü) alanında aşağıdaki başvuruları incelemiştir:

- Sadece 10. madde alanında: örneğin, dini nitelikteki ücretli bir ilanın özel bir radyo kanalında yayınlanmasının yetkili devlet organı tarafından yasaklanması ([Murphy/İrlanda](#), 2003), veya yetkili organın, Hristiyan bir radyo kanalına radyo yayını lisansı vermeyi reddetmesi ([Glas Nadejda EOOD ve Anatoli Elenkov/Bulgaristan](#), 2007). Esasen, ilgili, bilgileri yayımlayarak inanç ve fikirlerini ifade etmesine müdahale edildiğine dair şikâyetinde, 10. madde, 9. maddeye nazaran *lex specialis* (özel nitelikli hüküm) oluşturmaktadır; bu nedenle 9. madde açısından ayrı bir inceleme yapılması gerekmemektedir. ([Balsytė-Lideikienė/Litvanya](#) (k.k.), 2005); Bu durum, kişisel verilerin dini bir kuruluş veya üyeleri tarafından misyonerlik faaliyeti amacıyla toplanması ve işlenmesi konusunda da geçerlidir ([Yehova Şahitleri/Finlandiya](#), 2023, § 6).
- Sözleşme'nin 9. maddesi ışığında okunan 10. madde alanında: örneğin, dini nitelikli bir eserin yayımının ve dağıtımının yasaklanmasıyla ilgili olarak ([İbragim İbragimov ve diğerleri/Rusya](#), 2018, § 78) veya bu türden belgelerin dağıtım izninin geri alınması ve dağıtımına karışan kişiler hakkında dava açılması ([Taganrog LRO ve diğerleri/Rusya](#), 2022, § 218), ayrıca dini bir örgüt tarafından veya internet sitesinde yayınlanan metinlerin resmi olarak "aşırılıkçı" olarak tanımlanması ([yukarıda anılan karar](#), §§ 197, 207, 224-226 ve 233).

d) Sözleşme'nin 11. maddesi (toplantı ve dernek kurma özgürlüğü): Mahkeme, başvuruları aşağıda belirtilen şekilde incelemiştir:

- Sadece 9. madde alanında: örneğin, barışçıl veya dini herhangi bir kuruluşa üye olmayan ve 11. maddeyi ileri sürerek, askerlik hizmetinden muaf tutulmasına ilişkin talebinin reddedilmesinin herhangi bir dine veya kuruluşa mensup olmama negatif özgürlüğünü ihlal ettiğinden şikâyet eden bir vicdani retçinin başvurusuyla ilgili olarak ([Papavasiliakis/Yunanistan](#), 2016, §§ 34-35); veya bir başvurana, yetkili makamlara haber vermeden evinde Kutsal Kitap toplantıları düzenlediği için idari para cezası verilmesi ([Ossewaarde/Rusya](#), 2023, § 29);
- 11. madde ışığında yorumlanan 9. madde kapsamında: örneğin, aynı dini topluluk içerisindeki iki rakip grup arasındaki anlaşmazlığa Devletin müdahalede bulunması ile ilgili davada ([Hassan ve Tchaouch/Bulgaristan](#) [BD], 2000, § 65), bir dini kuruluşun dağıtılması ([Moskova Yehova Şahitleri ve diğerleri/Rusya](#), 2010, §§ 102-103), veya dini

bir topluluğa tüzel kişilik hakkı tanınmasının devamlı surette reddedilmesi (*Religionsgemeinschaft der Zeugen Jehovas ve diğerleri/Avusturya*, 2008, § 60); veya dini bir derneğin sahibi olduğu arsa üzerinde ibadethane inşa etmesinin engellenmesine yönelik tedbirler (*Yehova Şahitlerinin Bulgaristan'daki Cemaati/Bulgaristan*, 2020, § 80);

- 11. madde ile 6. maddenin 1. fıkrası ışığında yorumlanan 9. madde kapsamında: örneğin, ulusal makamların, dini bir kuruluşun, başka bir kiliseye itaat etmesini onaylamayı amaçlayan statü değişikliklerini kaydetmeyi reddetmeleri ile ilgili başvuru (*Sviato-Mykhailivska Parafiya/Ukrayna*, 2007, § 152);
- 9. madde ışığında yorumlanan 11. madde kapsamında (dernek kurma özgürlüğü), – örneğin, dini bir kuruluşun tescilinin reddi (*Orthodox Ohrid Archdiocese (Greek-Orthodox Ohrid Archdiocese of the Peć Patriarchy)/Eski Yugoslav Makedonya Cumhuriyeti*, 2017, § 61) veya yeniden kaydedilmesinin reddedilmesi (*Selâmet Ordusunun Moskova Şubesi/Rusya*, 2006, §§ 74-75); *Bektashi Community ve diğerleri/Eski Yugoslav Makedonya Cumhuriyeti*, 2018, § 46). Ayrıca Mahkemenin, dini bir kuruluşun tescilinin reddedilmesini, 9. maddenin 11. madde ışığında değerlendirilmesine karar verdiği *Genov/Bulgaristan*, 2017, § 38 ve *Metodiev ve diğerleri/Bulgaristan*, 2017, § 26, *Christian Religious Organization of Jehovah's Witnesses in the NKR/Ermenistan*, 2022, § 45 ve Mahkemenin, dini bir örgütün tescilinin reddedilmesini, 11. madde ışığında yorumlanan 9. madde kapsamında incelemeye karar verdiği *Ilyin ve diğerleri/Ukrayna*, 2022, § 41, davalarına bakınız.
- 9. madde ışığında yorumlanan 11. madde kapsamında (toplantı özgürlüğü): örneğin, dini bir kuruluşun kaydının yenilenmesinin reddedilmesi (*Kurtuluş Ordusu Moskova Kolu/Rusya*, 2006, §§ 74-75);
- 9. madde ışığında yorumlanan 11. madde kapsamında (toplantı özgürlüğü): örneğin, yaz gündönümünü kutlamak amacıyla, bir grup Neo-druid'in Stonehenge tarihi bölgesine girmesinin yasaklanması (*Pendragon/Birleşik Krallık*, 1998, Komisyon kararı; ayrıca bk. *Chappell/Birleşik Krallık*, 1987, Komisyon kararı); veya ulusal makamların, bir azınlık dini hareketinin taraftarlarının inançlarını tanıtmak amacıyla halka açık toplantılar düzenlemelerine izin vermemesi (*Rusya'daki Krishna Bilinci Toplulukları Merkezi ve Frolov/Rusya*, 2021, § 46).

e) 1 No.lu Protokol'ün 1. maddesi (Mülkiyetin korunması hakkı): Mahkeme, davaları sadece 1 No.lu Protokolün 1. maddesi açısından incelemeyi tercih etmiştir, - örneğin, toprak sahiplerinin, kendi topraklarında avlanılmasına karşı çıkması yükümlülüğü ile ilgili başvuruda (*Chassagnou ve diğerleri/Fransa* [BD], 1999; *Herrmann/Almanya* [BD], 2012);

f) 1 No.lu Protokol'ün 2. maddesi (Çocuklarının eğitimi kapsamında ebeveynlerin dini ve felsefi inançlarına saygı gösterilmesi hakkı): Mahkeme, davaları aşağıda belirtilen maddeler açısından incelemeyi tercih etmiştir:

- 1 No.lu Protokol'ün 2. maddesi açısından: örneğin, devlet okullarında din kültürü ve ahlak bilgisinin zorunlu ders olması ve bu derslerden muaf tutulmaya ilişkin kısıtlı olanaklar ile ilgili davada (*Mansur Yalçın ve diğerleri/Türkiye*, 2014), veya çocukların, Hristiyanlık merkezli zorunlu bir dersten tamamen muaf tutulmasının okul yetkilileri tarafından reddedilmesi (*Folgerø ve diğerleri/Norveç* [BD], 2007);

- 1 No.lu Protokolün 2. maddesi ve ayrı olarak Sözleşme'nin 9. maddesi açısından, 1 No.lu Protokolün 2. maddesinin gelişmiş muhakeme nedeniyle ihlalinin bulunmadığı ve bu muhakemeye basit bir atıfla Sözleşme'nin 9. maddesinin ihlalinin bulunmadığı tespiti (*Kjeldsen, Busk Madsen ve Pedersen/Danimarka*, 1976);
- Sözleşme'nin 9. maddesinin ışığında okunan 1 No.lu Protokolün 2. maddesi kapsamında, –örneğin, devlet okullarındaki sınıflarda üzerinde İsa resmi bulunan haç bulundurulması zorunluluğu ile ilgili davada (*Lautsi ve diğerleri/İtalya* [BD], 2011);
- Ebeveynler açısından 1 No.lu Protokolün 2. maddesi; çocuklar açısından Sözleşme'nin 9. maddesi kapsamında, – Okulun geçit törenine katılmayı reddeden bir öğrencinin müdür tarafından cezalandırılması ile ilgili davada (*Valsamis/Yunanistan*, 1996) veya bir öğrencinin ebeveynlerinin izni olmadan okulda dini bir törene katılması (*Perovy/Rusya*, 2020);
- Sadece 9. madde alanında: örneğin, özellikle Davalı Devlet olan İsviçre'nin 1 No.lu Protokol'ü imzalamamış olması sebebiyle, başvuruların çocuklarının, kız ve erkeklerin karışık katıldığı yüzme derslerinden muaf tutulmalarının reddedilmesiyle ilgili olarak (*Osmanoğlu ve Kocabaş/İsviçre*, 2017, §§ 35 ve 90).

62. Nitekim eğitim ve öğretim alanında, 1 No.lu Protokol'ün 2. maddesi, ilke olarak Sözleşme'nin 9. maddesine nazaran *lex specialis* (özel nitelikli hüküm) durumundadır. Bu en azından somut olayda olduğu gibi, Sözleşme'ye Taraf Devletlerin -söz konusu 2. maddenin ikinci cümlesinde belirtildiği üzere- bu alanda yükledikleri görevlerin ifası kapsamında, söz konusu eğitim ve öğretimi ebeveynlerin dini ve felsefi inançlarına uygun olarak sağlama hakkına saygı gösterme yükümlülüğü söz konusu olduğunda da bu şekildedir (*Lautsi ve diğerleri/İtalya* [BD], 2011, § 59; *Osmanoğlu ve Kocabaş/İsviçre*, 2017, § 90). Çocuklar din özgürlüğünü çevreleyen güvencelerden bizzat yararlanırlar ve kişisel olarak 9. maddeye dayanabilirler (*Perovy/Rusya*, 2020, § 49). Bu bağlamda Sözleşme'ye Ek 1 No.lu Protokol'ün ikinci cümlesi ve Sözleşme'nin 9. maddesi ışığında okunan ilk cümlesi, okul çocuklarına inanma ya da inanmama haklarına saygı gösteren bir biçimde eğitim görme hakkını güvence altına almaktadır (*yukarıda anılan karar*, § 50).

63. Sözleşme haklarının kullanılmasında ayrımcılığı yasaklayan 14. maddeyle bağlantılı olarak, Mahkeme, başvuruların şikâyetçi olduğu muamele eşitsizliğinin, tek başına 9. maddenin ihlal edildiği sonucuna varılmasına yol açan incelemede zaten usulüne uygun olarak dikkate alındığı kanaatinde olabilir. Bu gibi durumlarda aynı olguların 14. madde kapsamında da incelenmesine gerek yoktur (*Moscova Scientologie Kilisesi/Rusya*, 2007, § 101; *Rusya'daki Krishna Bilinci Toplulukları Merkezi ve Frolov/Rusya*, 2021, §§ 44). Diğer durumlarda Mahkeme, 9. maddenin ayrı olarak ihlal edildiğini tespit ettikten sonra bile 14. maddeye ilişkin şikâyetin esasını inceleyebilir. Bu şekilde, *Ossewaarde/Rusya*, 2023 davasında, ilgili kişinin davalı Devletin vatandaşı olmaması durumunda, yasa dışı misyonerlik faaliyetini daha sert şekilde onaylayan bir iç hukuk hükmünün uygulanması nedeniyle 14. maddenin ihlal edildiğine karar vermiştir (*ibid.*, §§ 54-57).

II. 9. Maddeyle Güvence Altına Alınan Somut Davranışlar

A. Negatif Boyut

1. Dini Uygulamama ve İnançlarını Açıklamama Hakkı

64. Din özgürlüğü, dini uygulamama ve inançlarını açıklamama özgürlüğü başta olmak üzere bir takım negatif haklar da içermektedir (*Alexandridis/Yunanistan*, 2008, § 32). Dolayısıyla, Devlet, kişiyi, belirli bir dine mensup olma gibi makul olarak değerlendirilebilecek bir fiili yapmaya zorlayamaz. Bu nedenle, Mahkeme, başvuruların, milletvekilliğini kaybetmeleri pahasına İncil üzerine yemin etmelerinin yasal olarak zorunlu tutulması nedeniyle Sözleşme'nin 9. maddesinin ihlal edildiği sonucuna varmıştır (*Buscarini ve diğerleri/San Marino* [BD], 1999, §§ 34 ve 39).

65. Öte yandan hiçbir dini grup ya da birey, diğer dini veya dini olmayan inanç ve kanaatlerin bireysel veya kolektif tezahürlerine tanık olmama hakkını ileri süremez (*Perovy/Rusya*, 2020, § 73).

66. Dini inançlarını açıklama özgürlüğünün negatif boyutu, bireyin dini aidiyetini ya da inançlarını açıklamaya zorlanamayacağı anlamına da gelmektedir; ayrıca bireyler, bu türden inançlara sahip olduğu -ya da olmadığı- sonucu çıkartılabilecek bir davranışı benimsemeye de zorlanamaz. Devlet makamları, dini inançlarını araştırarak veya dini inançlarını göstermeye zorlayarak, bireylerin vicdan özgürlüğüne müdahalede bulunamazlar (*Alexandridis/Yunanistan*, 2008, § 38; *Dimitras ve diğerleri/Yunanistan*, 2010, § 78; *Stavropoulos ve diğerleri/Yunanistan*, 2020, § 44).

67. Öte yandan, bu tür bir müdahale dolaylı bir şekilde de olabilir; örneğin, Devlet adına düzenlenen resmi bir belgede (kimlik kartı, okul karnesi, vb.) din kutucuğu bulunduğunda, bu kutucuğu boş bırakmak kaçınılmaz olarak belirli bir çağrışım içermektedir. Bilhassa kimlik kartlarıyla ilgili olarak, Mahkeme, bu kartlarda dinin -zorunlu ya da isteğe bağlı olarak- belirtilmesinin, başlı başına Sözleşme'nin 9. maddesine aykırı olduğuna karar vermiştir (*Sinan Işık/Türkiye*, 2010, § 51-52 ve 60). Öte yandan, 9. madde, kişinin kimlik belgesinde, isteğe bağlı bile olsa, dinini kaydettirme hakkını güvence altına almamaktadır (*Sofianopoulos ve diğerleri/Yunanistan* (k.k.), 2002). Mahkeme ayrıca, nüfus kütüklerinde veya kimlik kartlarında dinin demografik istatistik amaçlı olarak belirtilmesinin gerekli olduğunu kabul etmeyi de reddetmiştir; zira bu durum, kişinin dini inançlarını gönülsüz olarak beyan etmesini zorunlu hale getiren bir mevzuat içermektedir (*Sinan Işık/Türkiye*, 2010, § 44). Buna karşılık, bir çalışanın, dininin, ayrıcalık tanınması talebiyle mazeret olarak göstermek istediği gerekliliklerini -örneğin camiye gitmek için her cuma günü öğleden sonra iş yerinde bulunmama hakkı- işverenine önceden bildirmesi gerekliliği, "kişinin dini inançlarını açıklama yükümlülüğü" ile eş tutulamaz (*X./Birleşik Krallık*, 1981, Komisyon kararı).

68. Mahkeme, Sözleşme'nin 9. maddesinin (tek başına, ya da ayrımcılığı yasaklayan 14. madde ile birlikte) ihlal edildiği sonucuna varmıştır:

- Avukatlık mesleğini icra etmenin ön şartı olarak mahkemede sadakat yemini etmek için düzenlenen sistemin bir sonucu olarak, söz konusu kişinin, Ortodoks Hristiyan olduğu ve dini yemin etmek istediği karinesine dayanan davada; başvuran, dini yemin etmek

yerine resmi beyanda bulunabilmek amacıyla, Ortodoks Hristiyan olmadığını açıklamak zorunda kalmıştır (*Alexandridis/Yunanistan*, 2008, §§ 36-41);

- Tanıklar, şikâyetçiler veya şüpheliler olarak ceza yargılamasına katılan bireylerle ilgili olarak da olsa, *Alexandridis* davasındakiyle aynı sorun ele alınmıştır (*Dimitras ve diğerleri/Yunanistan*, 2010; *Dimitras ve diğerleri/Yunanistan (no. 2)*, 2011; *Dimitras ve diğerleri/Yunanistan (no. 3)*, 2013);
- Alabileceği seçmeli bir ahlâk dersi olmaması nedeniyle, öğrencinin din derslerinden muaf tutulması ancak sonrasında ilkökul karnelerinin tamamında ve diplomasında “Din/Ahlâk” için ayrılan kutucukta yalnızca bir çizgi (“-”) bulunması; bu kutucukta bulunan notun, öğrencinin, din mi yoksa ahlâk dersini mi aldığı tespit edilmesine imkân vermemesine rağmen, kutucukta hiçbir not bulunmaması, damgalanma riskine maruz bırakarak, öğrencinin bu derslerden hiçbirisini almadığını açıkça göstermektedir (*Grzelak/Polonya*, 2010); Sözleşme'nin organlarının, açıkça dayanaktan yoksun oldukları gerekçesiyle benzer şikâyetlerin kabul edilemez olduklarına karar verdiği iki dava ile karşılaştırınız: *C.J., J.J. ve E.J./Polonya*, 1996, Komisyon kararı ve *Saniewski/Polonya*, (k.k.), 2001);
- Doğum belgesine, hamilinin vaftiz edilmediğini ancak adının sivil kanunla seçildiğini ima eden, el yazısıyla yazılmış bir “isim seçimi” girişinin eklenmesi; giriş yasayla öngörülmemiştir ancak Yunanistan'daki bazı kayıt ofislerinin uygulamasını yansıtıyordu (*Stavropoulos ve diğerleri/Yunanistan*, 2020, § 44)

69. Buna karşın, Mahkeme, aşağıda belirtilen davalarda Sözleşme'nin 9. maddesinin ihlal edilmediğine (veya bu madde altında ileri sürülen şikâyetin açıkça dayanaktan yoksun olduğuna) karar vermiştir:

- Başvuranın gelir vergisi kartında ilgili kutucuğa “- -” (iki çizgi) işareti konulmasının, ilgilinin Devletin din vergisi aldığı kiliselerden veya dini kuruluşlardan hiçbirisine ait olmadığını gösterdiğine ilişkin varsayımında 9. maddenin ihlal edildiği tespitinde bulunmamıştır. Mahkeme, söz konusu belgenin, işverene ve vergi makamlarına mahsus olduğunu, kamunun kullanımı için düzenlenmediğini, dolayısıyla şikâyet edilen müdahalenin sınırlı bir kapsamı olduğu tespitinde bulunmuştur (*Wasmuth/Almanya*, 2011, §§ 58-59).
- Bir mahkûmun dosyasında dini inancına ilişkin ibarenin yanlış yazıldığı iddiası ve idari hatayı düzeltmenin ceza infaz kurumu yetkilileri tarafından reddedilmesi ve hâlbuki bu iddia edilen hatanın, her ne olursa olsun, özellikle de söz konusu dosyanın halkın katılımına veya günlük hayatta kullanılmasına yönelik olmaması yalnızca ceza infaz kurumunun erişimine açık olması nedeniyle, kişinin dinini açığa vurma olasılığı üzerinde kesinlikle gerçek ve pratik bir etkisi yoktu (*Mariş/Romanya* (k.k.), 2020, § 28).

2. Vicdani Ret: Vicdanına ve İnançlarına Aykırı Davranmama Hakkı

70. Sözleşme'nin 9. maddesinde ne askeri ne de sivil alanda, vicdani ret hakkından açıkça bahsedilmemektedir. Ancak, Mahkeme, askerliğe karşı çıkma, orduda hizmet etme yükümlülüğü ile kişinin vicdanı ya da köklü ve samimi dini veya diğer inançları arasında ciddi veya başa çıkılmaz bir çatışmayla gerekçelendirildiğinde, 9. maddenin güvencelerinin, ilke olarak, *askerliğe* karşı koyma durumlarında uygulandığına karar vermiştir. Askerlik hizmetini yerine getirmek için yapılan itirazın, 9.

madde kapsamında olup olmadığının ve bu madde kapsamında olması halinde ne ölçüde olduğu sorusunun cevabı, her davanın kendine özgü koşullarına göre değişiklik gösterecektir (*Bayatyan/Ermenistan* [BD], 2011, §§ 92-111; *Enver Aydemir/Türkiye*, 2016, § 75). Nitekim her türlü zorunlu askerlik hizmeti sistemi, vatandaşlara ağır bir yük dayatmaktadır; bu yük herkes tarafından eşit şekilde paylaşılması durumunda ve bu hizmeti yerine getirme yükümlülüğünden her türlü muaf tutulmanın, sağlam ve ikna edici sebeplere dayandırılması durumunda kabul edilebilir (*Bayatyan/Ermenistan* [BD], 2011, § 125). Bu nedenle, ulusal makamların önceden vicdani retçi olarak tanınmak amacıyla sunulan bir talebi incelemeleri meşrudur, zira Sözleşmeciler Devletler, vicdani ret hakkının tanınmasına ilişkin koşulların belirlenmesinde ve askeri alanda sunulan bir vicdani ret talebini incelemeye imkân veren mekanizmaların oluşturulmasında belirli bir takdir yetkisine sahiptir (*Enver Aydemir/Türkiye*, 2016, § 81). Genel anlamda, bir kişinin inancı ve dini inançları sebebiyle özel bir muafiyete tabi tutulmasını istemesi durumunda, gerçek inancın bir miktar doğrulanmasının gerekli kılınması ve bu doğrulamanın yapılamaması durumunda olumsuz bir sonuca varılması, 9. madde anlamında baskıcı bir unsur veya temel bir aykırılık teşkil etmez (*Dyagilev/Rusya*, 2020, § 62).

71. Mahkeme, vicdani ret hakkında belirli ve açık bir tanım bulunmamasına rağmen, vicdani reddin, insan hayatı pahasına güç kullanımı ile çatıştığı durumlarda, Birleşmiş Milletler İnsan Hakları Komitesi'nin, vicdani reddin, düşünce, vicdan ve din özgürlüğüne dayandığına ilişkin görüşünü benimsemenin gerekli olduğuna karar vermiştir. Mahkeme, Sözleşme'nin 9. maddesini uygularken, vicdani reddi, özellikle savaşa katılmama veya silah taşımama gibi katı, daimî ve samimi bir itirazı içeren dini veya başka inançlarla kısıtlamıştır (*Enver Aydemir/Türkiye*, 2016, § 81).

72. 9. maddenin güvenceleri, yalnızca terimin dar anlamda zorunlu askerlik hizmeti için değil, fakat aynı zamanda zorunlu hizmetin ana aşamasından sonra gerçekleşen ve askerlik görevinin bir uzantısını oluşturan yedek askerlik için de geçerlidir. Dolayısıyla Mahkeme, Devletin vicdani redde saygı gösterme yükümlülüğünün, normalde yılda bir gün süren (ancak yılda toplam otuz güne kadar uzayabilen) ve ordu subaylarının yetkisi ve gözetimi altında askeri kışlada gerçekleştirilen yedek askerlik hizmetini de kapsadığını kabul etmiştir (*Kanatli/Türkiye*, 2024, §§ 49-50, 66).

73. Kişisel vicdan ile askeri zorunluluklar arasında çatışma yaşanması durumunda bir çözüm sunmak amacıyla askerlik hizmeti yerine sivil hizmet şekilleri (henüz) oluşturmamış bir Devlet, sadece kısıtlı bir takdir yetkisine sahiptir ve ne olursa olsun bu türden bir müdahaleyi haklı göstermek için ikna edici ve zorunlu sebepler sunmalıdır. Özellikle söz konusu devlet bu müdahalenin “zorunlu bir sosyal ihtiyacı” karşıladığını kanıtlamalıdır (*Bayatyan/Ermenistan* [BD], 2011, § 123). Özellikle askerlik hizmeti yerine, sadece dini bir görev yerine getiren din adamları ve dini okullara giden öğrenciler için öngörülen uygulama alanı kısıtlı bir hizmet sisteminin, Sözleşme'nin 9. Maddesinin uygulanması açısından yeterli olduğu kanaatine varılamaz (*Mushfig Mammadov ve diğerleri/Azerbaycan*, 2019, §§ 96-97). Yine aynı şekilde, Mahkeme, “Devlet'in toprak bütünlüğünü savunma gerekliliğine” basit anlamda bir referansta bulunmanın, tek başına, askerlik hizmeti yerine uygun bir hizmet bulunmamasını haklı gösterebilecek bir gerekçe teşkil etmediği kanaatindedir (*Mushfig Mammadov ve diğerleri/Azerbaycan*, 2019, § 97).

74. Bu nedenle Mahkeme, bir Yehova Şahidi (İnançları arasında, silah taşıma zorunluluğundan ayrı olarak askerlik yapmaktan kaçmanın uygun olduğu inancı yer almaktadır) olan başvuranın, kanunda alternatif kamu hizmeti öngörülmediği için zorunlu askerlik hizmetinden kaçması sebebiyle mahkûm edilmesinden ötürü 9. maddenin ihlal edildiği sonucuna varmıştır (*Bayatyan/Ermenistan* [BD], 2011, § 110). Mahkeme daha sonrasında, Ermenistan'a (*Bukharatyan/Ermenistan*, 2012;

Tsaturyan/Ermenistan, 2012), Türkiye'ye (*Erçep/Türkiye*, 2011; *Feti Demirtaş/Türkiye*, 2012; *Buldu ve diğerleri/Türkiye*, 2014) ve Azerbaycan'a (*Mushfig Mammadov ve diğerleri/Azerbaycan*, 2019) karşı açılan ve *Bayatyan* davasıyla çok fazla benzerlik gösteren bir dizi davada 9. maddenin ihlâl edildiğini tespit etmiştir. Mahkeme, özellikle zorunlu askerlik hizmetini yerine getirmeyi reddettiği için "Yukarı Karabağ Yönetimi" ("NKR", uluslararası toplum tarafından Devlet olarak tanınmayan bir kuruluş) mahkemeleri tarafından mahkûm edilen bir Ermeni Yehova Şahidi ile ilgili *Avanesyan/Ermenistan* (2021, §§ 36-37) davasında 9. maddenin ihlal edildiğini tespit etmiştir. Her ne kadar Ermenistan, Mahkemenin içtihatları doğrultusunda, kendi yetki alanına giren Yukarı Karabağ Yönetimi üzerinde etkili bir kontrole sahip olsa da başvuran, Ermeni hukukunda zaten öngörülmüş olmasına rağmen, alternatif sivil hizmeti yerine getirememiştir (*ibid.*, §§ 57-59).

75. Mahkeme, bilhassa *Feti Demirtaş/Türkiye* davasında, birkaç kez mahkûm edilmiş olan başvuranın, nihayetinde, uyum bozukluğu yaşadığının belirtildiği tıbbi rapora dayanılarak terhis edilmesinin hiçbir şeyi değiştirmedikini ve "mağdur" statüsünü ortadan kaldırmadığına karar vermiştir; aksine, askerlik hizmeti yaptığı sırada ilgilinin psikolojik rahatsızlığı ortaya çıkmış ve bu durum davalı Devletin sorumluluğunu daha da artırmıştır (*Feti Demirtaş/Türkiye*, §§ 73-77 ve 113-114).

76. Yukarıda anılan davaların tamamı, Yehova Şahitleri olan vicdani retçiler ile ilgilidir. Bunun yanı sıra, Mahkeme, herhangi bir dini inancın ileri sürülmediği barış yanlısı kişiler tarafından açılan üç davada 9. maddenin ihlâl edildiği sonucuna varmıştır. Mahkeme, bu davalarda, Türk hukuk sisteminde, başvuranların vicdani retçi statüsünden yararlanma hakkına sahip olup olmadıklarının tespit edilmesine imkân veren etkin ve erişilebilir bir prosedürün bulunmaması nedeniyle ihlal tespitinde bulunarak, Devletin daha ziyade pozitif yükümlülükleri üzerine yoğunlaşmıştır (*Savda/Türkiye*, 2012; *Tarhan/Türkiye*, 2012, *Kanatli/Türkiye*, 2024, § 67). Özellikle, *Kanatli/Türkiye* davası, askerlik hizmetinin hem ana aşamasını hem de bu tarihten sonra iki yıllık yedek askerlik hizmetini tamamladıktan sonra vicdani retçi olduğunu açıklayan bir vicdani retçi ile ilgilidir (*ibid.*, § 46). Daha öncesinde, Romanya'ya karşı açılan bir davada, başvuran, ulusal makamların, kanunun, kendini vicdani retçi olarak kaydetmeye yönelik imkânı yalnızca, dini emir gerekçelerini ileri süren retçilere tanıdığı; ilgilinin ise yalnızca barışçıl olduğu gerekçesiyle reddetmelerinden ötürü ayrımcılık mağduru olduğundan yakınmıştır. Ancak başvuran hiçbir zaman mahkûm edilmemiş ve hakkında ceza soruşturması da açılmamıştır; bu zaman zarfında, Romanya'da, zorunlu askerlik hizmeti barış zamanında kaldırıldığından Mahkeme, ilgilinin, iddia edilen ihlal nedeniyle artık "mağdur" olduğu iddiasında bulunamayacağı kanaatine varmıştır (*T.N.B./Romanya* (k.k.)). Mahkeme, başka bir davada, kendisinin barış yanlısı olduğunu beyan eden bir kişinin, zorunlu askerlik hizmeti yerine sivil bir hizmete tayin edilmesi talebinin, Sözleşme'nin 9. maddesi kapsamına girdiğini kabul etmiş, ancak bu maddenin ihlal edilmediğine karar vermiştir (*Dyagilev/Rusya*, 2020). Bir bireyin, vicdani retçi olarak tanınması için, genel olarak, mutlak suretle somut bir dine veya barışçıl bir kuruluşa mensup olması gerekmektedir (*Papavasilakis/Yunanistan*, 2016).

77. Mahkeme, zorunlu askerlik hizmetini laik Türkiye Cumhuriyeti için gerçekleştiremeyeceği, ancak Kur'an ve şeriata dayalı bir sistemde muhtemelen gerçekleştirebileceği gerekçesiyle, zorunlu askerlik hizmetini yerine getirmeyi reddettiği için yakalanarak cezaya mahkûm edilen bir Türk vatandaşının davasında, Sözleşme'nin 9. maddesinin uygulanabilirliğini reddetmiştir. Diğer bir deyişle, başvuran, zorunlu askerlik hizmetine ilke olarak karşı olduğu dini inanç veya barışçıl ve askerlik karşıtı bir felsefe sebebiyle bu hizmete karşı çıkmamıştır. Dolayısıyla başvuranın şikâyeti, Sözleşme'nin 9.

maddesinin 1. fıkrası anlamında herhangi bir din veya inancın, “ibadet, öğretim, uygulama veya ritüellerin icrası yoluyla” tezahürü ile ilgili değildir (*Enver Aydemir/Türkiye*, 2016, §§ 79-84).

78. Devlet, zorunlu askerlik hizmetinden muaf tutulma imkânını öngörmüş ve bu hizmet yerine başka bir sivil hizmet oluşturmuş olsa bile, bu, Sözleşme'nin 9. maddesi tarafından güvence altına alınan vicdani ret hakkına riayet edilmesi için tek başına yeterli değildir. İlk olarak, Devletin pozitif yükümlülükleri, bu hakkın korunması için etkin ve erişilebilir bir yargılamanın uygulanmasını ve özellikle kişisel hakların korunmasına yönelik adli ve icra edilebilir bir mekanizma kuran düzenleyici bir çerçevenin oluşturulmasını, gerektiği takdirde duruma uygun özel tedbirlerin alınmasını gerektirmektedir. Dolayısıyla ulusal makamlara, ilgililerin vicdani retçi statüsünden yararlanma hakkının olup olmadığının belirlenmesine imkân veren etkin ve erişilebilir bir yargılamanın sağlanmasına ilişkin pozitif bir yükümlülük düşmektedir (*Papavasilakis/Yunanistan*, 2016, §§ 51-52). Bu yargılamanın uygulanmasından sorumlu ulusal organın, ilgili kişinin inançlarının ciddiyetini değerlendirmek ve askerlik hizmetini yerine getirebilecek durumda olan kişilerce muafiyet imkânının kötüye kullanımını engellemek amacıyla ilgili ile mülâkatlar yapması tamamıyla meşrudur (*ibid.*, § 54). Bununla birlikte, bu organ tarafından yürütülen soruşturma, soruşturmayı yürüten kişilerin mutlak suretle bağımsız olmasını gerektiren erişilebilirlik ve etkinlik koşullarını karşılamalıdır (*ibid.*, § 60).

79. Mahkeme ayrıca, herhangi somut bir dine veya resmi olarak barışçıl bir kuruluşa mensup olmayan ve vicdani retçi olduğunu beyan eden Yunan bir adamın davasında, Sözleşme'nin 9. maddesinin ihlal edildiği sonucuna varmıştır. İlgili, askerlik hizmetinden muaf tutulma talebinin gerekçelerini açıklaması için ordu bünyesinde bu amaçla özel olarak kurulan bir komisyon önüne çıkarılmıştır. Bu komisyon, normalde, iki askeri personel ve üç sivil görevli olmak üzere beş kişiden oluşmaktadır, ancak ilgilinin komisyon önüne çıkarıldığı tarihte, komisyonun sivil üyelerinden (üniversitede öğretim görevlisi olan) ikisi mevcut değildir ve yerlerine geçecek herhangi biri tayin edilmemiştir. Buna karşın, yönetmelikçe öngörülen yeterli sayı toplanmıştır; çoğunluğu askeri personelden oluşan komisyon, başvuranın talebini reddetmiştir. Talebi Danıştay tarafından da reddedilen başvuran, emre itaatsizlik sebebiyle yüksek meblağda bir para cezasına çarptırılmıştır. Mahkeme, Yunan makamlarının, özel bir komisyon önünde gerçekleştirilen vicdani ret mülâkatının, ulusal hukuk tarafından öngörülen etkin yargılanma ve eşitlik koşullarına riayet edilerek yürütülmesine ilişkin yükümlülüğünü yerine getirmedigine hükmetmiştir (*Papavasilakis/Yunanistan*, 2016, § 60).

80. Diğer taraftan, Mahkeme, barış yanlısı olduğunu iddia eden ve zorunlu askerlik hizmeti yerine sivil bir hizmete tayin edilme talebi makamlarca reddedilen Rus bir adamın davasında Sözleşme'nin 9. maddesinin ihlal edilmediğine karar vermiştir. Mahkeme, başvuranın talebi hakkında karar veren askeri komisyonun, komisyon başkanı ile birlikte dördü yapısal olarak Savunma Bakanlığında bağımsız olmak üzere, tamamı kamu görevlisi olan yedi kişiden oluştuğunu kaydetmiştir; bu üyelerin askeri makamlardan herhangi bir ücret veya teşvik aldığı veya Savunma Bakanlığında herhangi bir talimat aldığı ileri sürülmemiştir. Bununla birlikte, başvuran açısından, komisyonun oluşumu, gerekli bağımsızlık güvencelerini karşılamıştır. Ayrıca, bu türden bir davayı incelemeleri için mahkemelere verilen geniş takdir yetkisi dikkate alındığında, komisyon düzeyinde usul yönünden yapılan herhangi bir hata, yargılamalar sırasında telafi edilebilirdi (*Dyagilev/Rusya*, 2020, §§ 65-84).

81. İkinci olarak, Devletin, başvuranın vicdani retçi statüsünü elde etme hakkı kazanıp kazanmadığını belirlemeye ilişkin erişilebilir ve etkin bir mekanizma oluşturma yükümlülüğü bulunsa bile, yine de her davanın kendine özgü koşullarında haksız ve orantısız bir müdahaleden kaçınmak için negatif

yükümlülükleri de bulunmaktadır. Bir kişinin, inancı veya dini inançları sebebiyle alternatif olarak sivil bir hizmete tayin edilmesi talebi ulusal makamlar tarafından reddedildiğinde, bu durum müdahalede bulunulduğu anlamına gelecektir (*Dyagilev/Rusya*, 2020, §§ 60, 64 ve 85; *Papavasilakis/Yunanistan*, 2016, § 50). Her ne kadar Mahkeme denetleme görevini sürdürse de, keyfi ve açıkça dayanaktan yoksun olan kararlar verilen davalar dışında, kişisel talebin incelenmesinin ardından etkin bir iç hukuk mekanizmasının varlığı sonuçlara dayanarak kararını verecektir (*Dyagilev/Rusya*, § 87).

82. Mahkeme örneğin, “askerlik hizmetinden kaçınmanın yasal bir yolunu” bulmak amacıyla katıldığı bir seminerde birden barışçıl felsefeye bağlı olduğunu iddia eden ve bundan kısa bir süre sonra askerlik hizmetine çağrılan bir kişinin davasında negatif yükümlülüğün ihlal edilmediği sonucuna varmıştır. Mahkeme, ulusal makamların, başvuranın orduya hizmet etme yükümlülüğü ve inançları arasındaki ciddi ve aşılmaz çelişkiyi kanıtlayamadığına dair varmış olduğu sonucu kabul etmiştir (*Dyagilev/Rusya*, 2020, §§ 88-94).

83. Ayrıca, ilke olarak, askerlik yerine alternatif sivil hizmet yapılmasına yönelik başvurunun reddedilmesi, ardından bir mahkûmiyet kararı verilmemiş olsa bile, başlı başına 9. madde kapsamında korunan hakların kullanılmasına bir müdahale teşkil etmektedir (*Teliatnikov/Litvanya*, 2022, § 91). Askerlik yükümlülüğünün basitçe ertelenmesi seçeneği soruna bir çözüm teşkil etmemektedir (*yukarıda anılan karar*, § 100).

84. Üçüncü olarak, askerlik hizmeti yerine öngörülen hizmetin yerine getirilme şekli de belirli koşulları karşılamalıdır; diğer bir deyişle, Devlet tarafından öngörülen düzenlemeler, ilgilinin vicdani ve inanç gereklerine uygun olmalıdır. Sözleşmeciler Devletler, askerlik hizmeti yerine öngörülen hizmet sistemlerini düzenleme ve uygulama şekline ilişkin belirli bir takdir yetkisine sahip olsalar da Devlet hem hukuken hem de uygulamada, gerçekten sivil bir nitelik teşkil edecek ve ne caydırıcı ne de cezalandırıcı olacak şekilde bunu yapmakla yükümlüdür. Mahkeme, söz konusu hizmetin gerçekten sivil nitelikli olup olmadığına karar verirken, yapılacak hizmetin niteliği, yetki kullanımı, denetim, uygulanabilir kurallar ve görünüm gibi birçok etkeni dikkate almaktadır (*Adyan ve diğerleri/Ermenistan*, 2017, § 67-68; *Teliatnikov/Litvanya*, 2022, § 106).

85. Mahkeme ayrıca, dini inancı sebebiyle askerlik hizmetini veya yerine öngörülen başka bir hizmeti yerine getirmeyi reddettiği için cezaya mahkûm edilen Ermeni asıllı dört Yehova şahidinin davasında Sözleşme'nin 9. maddesinin ihlal edildiği sonucuna varmıştır. Bu müritler, ikinci bir seçenek olarak askerlik yerine başka bir hizmet tercih edebilseler bile ve yetimhaneler, emekli bakımevleri ve hastaneler gibi sivil nitelikli kurumlara tayin edilseler bile, başvuranlara sunulan sistemin, başlıca iki eksiklik sebebiyle tamamen sivil bir niteliğe sahip olmadığına karar verilmiştir. İlk olarak, bu sistem ordudan yeterince ayrı tutulmamıştır: askerlik hizmeti yerine öngörülen hizmetin, yetki kullanımı, denetimler veya uygulanabilir kurallarla ilgili olarak denetim ve yönetiminden askeri yetkililer sorumluydular ve bu yetkililer, özellikle anlık kontrollerin yapılması, izin verilmeyen devamsızlık durumlarında tedbirlerin alınması ve yer değiştirme, tayin ve askeri kuralların uygulanması konusunda müdahalede bulunmaktaydılar. Görünümle ilgili olarak, başvuranlar askeri üniforma giymeye zorunlu tutulmuşlardır. İkinci olarak, bu sivil hizmet yerine öngörülen program için, askerlik hizmetinden açıkça daha uzun bir süre öngörülmüştür (24 ay yerine 42 ay), bu da mutlak suretle caydırıcı hatta cezalandırıcı bir etki yaratmıştır (*Adyan ve diğerleri/Ermenistan*, 2017, § 69-72).

86. Aynı şekilde Mahkeme hem zorunlu askerlik hizmetinden hem de ordu tarafından kontrol edilen alternatif hizmet türünden ve tamamen sivil alternatif hizmet gerçekleştirme seçeneğinden muafiyet olanağı reddedilen Yehova Şahitleri mezhebine mensup bir bakanın davasında da özellikle ikinci seçeneğin Litvanya hukukunda yer almadığı gerekçesiyle, 9. maddenin ihlal edildiğine karar vermiştir. Başlangıçta Litvanya'da yalnızca dokuz geleneksel dinin papazları askerlik hizmetinden tamamen muaf tutuluyordu; Yehova Şahitleri bu dinler arasında yer almıyordu. Ancak 2017 yılında Litvanya Anayasa Mahkemesi aşağıdaki ifadeyle bu ayrıcalığı iptal etti: “(...) İnançlar, yaşanan din veya inanışlar, (...) yasalara uyulmaması için bir gerekçe teşkil edemez (...) ve herkes haklarını uygularken ve özgürlüklerini kullanırken Anayasa ve kanunlara uymalı ve başkalarının hak ve özgürlüklerini kısıtlamamalıdır (...). Diğer hususların yanı sıra, bu, hiç kimsenin inancı, yaşadığı dini veya inanışı nedeniyle, bir vatandaşın askeri veya alternatif ulusal savunma hizmetini yerine getirme görevi gibi anayasal olarak belirlenmiş görevleri yerine getirmeyi reddedemeyeceği veya bu görevlerden muafiyet talep edemeyeceği anlamına gelmektedir.” Ancak Anayasa Mahkemesinin kararı, görünüşte ayrımcı olan bir ayrıcalığın kaldırılmasıyla, başvuranın daha da az lehine olan bir durum yaratmıştır. Mahkeme, Litvanya'daki zorunlu askerlik sisteminin, toplumun menfaatleri ile topluma askerlik hizmeti yerine başka bir şekilde katkıda bulunmak isteyen vicdani retçilerin menfaatleri arasında adil bir denge kurmadığına karar vermiştir. Bu özel davada, idare mahkemeleri, başvuranın askerlik hizmetinden muaf tutulmasının reddedilmesinin gerçekten sağlam nedenlere dayandırılıp dayandırılmadığını araştırmak yerine, sistematik olarak, vatandaşların Devlete karşı anayasal yükümlülüklerine, din özgürlüğü hakkından daha fazla ağırlık vermiştir. Litvanya'daki mevcut alternatif hizmete gelince, ilgili mevzuatın bu hizmete katılanları “askere alınanlar” olarak tanımlayarak, ordunun kontrolü altına alması sebebiyle, bu gerçek bir alternatif çözüm değildir ([Teliatnikov/Litvanya](#), 2022).

87. Mahkeme, Avusturya'da Yehova Şahitlerinin din görevlileri, askerlik hizmetinden ve alternatif kamu hizmetinden tamamen muaf tutulmadıklarından şikâyetçi oldukları üç davada 9. madde ile birlikte 14. maddenin (ayrımcılık yasağı) ihlal edildiği sonucuna varmıştır; böyle bir muafiyet, o dönemde Yehova Şahitleri olarak “kaydedilen” dini kuruluşlara değil, -tümü tarafından yerine getirilen görevlerin benzer niteliğine rağmen- yalnızca “tanınmış dini cemiyetlerin” din görevlilerine mahsustur ([Löffelmann/Avusturya](#), 2009; [Güt/Avusturya](#), 2019; [Lang/Avusturya](#), 2009). Öte yandan, Mahkeme, askeri hizmetin yanı sıra kamu hizmetinden de tamamen muaf tutulmayı reddeden bir evanjelik vaizin davasında 9. madde ile birlikte 14. maddenin ihlal edilmediğine karar vermiştir. Somut olayda, Mahkeme, başvuranın hiçbir zaman “tanınmış bir dini cemiyet” statüsü isteme girişiminde bulunmadığını tespit etmiştir; dolayısıyla başvuran, bu tür cemiyetlerin din görevlilerinkiyle kıyaslanabilir bir durumda bulunmamaktaydı ([Koppi/Avusturya](#), 2009).

88. Geçmişte vicdani ret hakkının ihlal edilmesi nedeniyle mağdur olan kişilerin zararlarının tazmini konusunda Mahkeme, komünist dönem sırasında orduya alınan ve bir cumartesi günü sembolik olarak silahını almayı ve yemin etmeyi reddettiği için “itaatsizlik” nedeniyle hapis cezasına çarptırılan Romanyalı bir Yedinci Gün Adventisti tarafından sunulan başvurunun açıkça dayanaktan yoksun olduğunu ifade etmiştir. Komünizmin çöküşünden ve demokratik rejimin kurulmasından sonra, eski rejim altındaki siyasi zulüm mağdurlarının, kanunla tanınan diğer bazı avantajlardan yararlanmaları ve kendilerine yüksek emekli maaşı ödenmesi kabul edilmemiştir ve bu, -gerekçesi ne olursa olsun- askeri itaatsizlik nedeniyle mahkûmiyetlerin “siyasi zulüme” bağlı olmadığı yönünde iç hukukta var olan içtihadı dayanarak yapılmıştır. Başvuran, Sözleşme'nin 9. maddesiyle birlikte 14. maddesi kapsamında, ulusal yargı organlarının, ilgililerin mahkûmiyetinin, dini inançlarıyla gerekçelendirildiği gerçeğini

dikkate almamalarından şikâyetçi olmuştur. 14. maddeden kaynaklanan pozitif yükümlülükler, Devleti, vicdani retçilerin askeri itaatsizlik nedeniyle mahkûm edilmelerinin olumsuz neticelerini ortadan kaldırma konusunda zorlayabilse de, Mahkeme, bunların, vicdani retçinin söz konusu mahkûmiyetini, diğer kişi zümrelerine mahsus mali avantajlar sağlanması yoluyla hiçbir zaman olumlu şekilde değerlendirmeyi gerektirmediği sonucuna varmıştır. Mevcut durumda, ihtilaf konusu içtihat, Devletin takdir yetkisi kapsamında objektif ve makul bir gerekçe içermekteydi (*Baciu/Romanya* (k.k.), 2013).

89. Son olarak, mevzuatın alternatif sivil hizmet öngördüğü durumlarda, inanan bir kişi, askere alınacak kişilerle, onları baskı veya taciz olmaksızın, ancak dini nitelikteki argümanlar yoluyla askerlik hizmeti yerine bu seçeneği seçmeye teşvik eden bir sohbet başlattığı için eleştirilemez. Sözleşme'nin 9. maddesi kapsamında korunan bu tür bir konuşma, "vatandaşlık görevlerini terk etmeye teşvik" olarak sınıflandırılmaz ve bu inanan kişinin dini topluluğu açısından olumsuz sonuçlar doğurabilir (*Taganrog LRO ve diğerleri/Rusya*, 2022, §§ 169-170).

90. Okul ortamıyla ilgili olarak, Mahkeme, Yunanistan'da devlet lisesinde öğrenci olan ve faşist İtalya'nın Yunanistan'a savaş açtığı günü anma amaçlı olarak düzenlenen okul geçit törenine katılmayı reddetmeleri nedeniyle bir ya da iki gün "okuldan uzaklaştırma" cezasına çarptırılan iki genç Yehova Şahidi ile ilgili davalarda 9. maddenin ihlal edilmediğine karar vermiştir. İlgililer, öğrencisi oldukları lisesin müdürüne, dini inançlarının, sivil, kilise ve askeri makamlar önünde, resmi bir töreni izleyecek olan ve askerî geçit töreniyle aynı gün yapılacak olan okul geçit törenine katılarak bir savaşı anmaya iştirak etmeyi yasakladığını bildirmişlerdir. Ebeveynler açısından ise, kızlarının felsefi inançlarına uygun olarak eğitim ve öğretim sağlama hakkının ihlal edilmediğine karar vermesi sonrasında (1 No.lu Protokol'ün 2. maddesi) Mahkeme, kızlarının din özgürlüğü hakkıyla ilgili olarak da aynı sonuca varmıştır. Mahkeme, ilgililerin, istekleri üzerine, Ortodoks ayininden ve dini eğitimden muaf tutulduklarını tespit etmiştir. Okul geçit törenine katılma zorunluluğuyla ilgili olarak ise, ne söz konusu gösterinin tarzının ne de amacının, bu iki kızın barış yanlısı inanışlarına zarar verecek nitelikte olmayıp, bu milli hadiseleri anma törenlerinin, tarzları itibarıyla, aynı zamanda barış yanlısı amaçlara ve kamu menfaatine hizmet ettiğini ifade etmiştir (*Valsamis/Yunanistan*, 1996; *Efstratiou/Yunanistan*, 1996). Ancak ilke olarak Devlet, bireyleri, ister sivil (laik) ister dini olsun, tatiller sırasındaki törenlere katılmaya zorlayamaz ve belirli bir dinin mensuplarının bu kutlamalara katılmayı reddetmesi, söz konusu dini topluluğa karşı baskıcı tedbirlerin alınmasını haklı gösteremez (*Taganrog LRO ve diğerleri/Rusya*, 2022, § 182).

91. Sivil alanda, başvuranın vicdanına aykırı davranmamaya yönelik menfaati, bilhassa aynı cinsiyetteki çiftlere yönelik muamele konusunda, tüm kullanıcılara muamele eşitliği sağlamaya yönelik kamuoyunun menfaatiyle ciddi şekilde kısıtlanabilir (*Eweida ve diğerleri/Birleşik Krallık*, 2013, § 105). Komisyon aynı zamanda, dini hükümleri mesleki bir bağlamda uygulama kapsamında ifade edilen inançların -örneğin, avukatın vicdani koşulu- ilke olarak, 9. maddenin uygulama alanına girebileceğini de kabul etmiştir. Nitekim avukatın mesleki niteliğine rağmen, özel niteliği göz önünde bulundurulduğunda, böyle bir yargı, adalet yardımcısı sıfatıyla değil özel kişi olarak avukatın şahsi inançlarıyla birbirine karışabilir (*Mignot/Fransa*, 1998, Komisyon kararı).

92. Mahkeme, aşağıdaki davalarda, 9. maddenin (tek başına ya da Sözleşme'nin ayrımcılığı yasaklayan 14. maddesiyle birlikte) ihlal edilmediği sonucuna varmıştır:

- Eşcinsel sivil dernekleri kayıt altına almayı reddeden yerel bir topluluğun Hristiyan bir çalışanı hakkında disiplin soruşturması başlatılması ve bu soruşturma sonunda görevden alınması (*Eweida ve diğerleri/Birleşik Krallık*, 2013, §§ 102-106);
- Aynı cinsiyetteki çiftlere psiko-seksüel terapi tavsiyelerinde bulunmayı reddeden özel bir şirket çalışanı hakkında disiplin soruşturması başlatılması ve bu soruşturma sonunda görevden alınması (*Eweida ve diğerleri/Birleşik Krallık*, §§ 107-110).

93. Sözleşme'nin organları, aşağıdaki davalarda, Sözleşme'nin 9. maddesi ihlal edilmediğinden, vicdani ret hakkını tanımayı da reddetmişlerdir:

- Barış yanlısı bir Quaker'ın, askeri sektör finansmanına tahsis edilmeyeceğinden emin olmadığı sürece vergisinin belirli bir kısmını ödememe isteği (*C./Birleşik Krallık*, 1983, Komisyon kararı; bu yaklaşım 1986 tarihli *H. ve B./Birleşik Krallık*, 1986, Komisyon kararında onaylanmıştır) ve kürtaja karşı olan bir Fransız vergi mükellefinin, kürtaj masraflarını finanse etmek üzere kullanılacak olan verginin belli bir kısmını ödememe isteği (*Bouessel du Bourg/Fransa*, 1993, Komisyon kararı). Bütün bu davalarda, Mahkeme, vergi ödeme genel yükümlülüğünün, vicdan açısından tek başına herhangi bir etkisi olmadığı kanaatine varmıştır; zira bu yükümlülüğün tarafsızlığı, hiçbir vergi mükellefinin vergilerin tahsilatını etkileyememesi ve vergi tahsis edildikten sonra tahsisat yapamamaları ile gösterilmiştir;
- Bir avukatın, gözaltında tutulan kişileri temsil etmesi için kanuna uygun olarak re'sen görevlendirildiği vazifeleri yerine getirmeyi açık biçimde reddetmesi nedeniyle disiplin cezasına çarptırılması ve bunun, söz konusu kanuna ilke olarak karşı çıkmasından ötürü yapılması. Komisyon, avukatın mesleki vicdan koşulunun 9. maddenin uygulama alanına girebileceğini kabul ederek, başvuranın yalnızca söz konusu yasal sisteme itiraz etmekle yetindiğini; buna karşın, vicdanına zarar veren somut bir davada müdahil olma zorunluluğundan hiçbir zaman şikâyetçi olmadığını, oysa bu durumun kendisine bahse konu koşula itiraz etme imkânı verebildiğini tespit etmiştir (*Mignot/Fransa*, 1998, Komisyon kararı).
- Bir eczanenin ortak sahipleri olan başvuranların, dini inançları nedeniyle, doğum kontrol hapını eczanelerinde satmayı reddetmeleri nedeniyle mahkûm edilmeleri (*Pichon ve Sajous/Fransa* (k.k.), 2001).

94. Mahkeme aşağıdaki başvuruları da reddetmiştir:

- Yerel bir Protestan kiliseye ait konferans ve seminer merkezinde resepsiyon görevlisi olarak çalışmayı reddetmesi sonrasında işsizlik tazminatı hakkı geçici olarak askıya alınmış olan ve -herhangi bir dinle özdeşleşmediğini ifade eden- işsiz bir kimsenin başvurusu. Mahkeme, söz konusu işin, kişileri karşılamakla sınırlı olduğunu, niteliği itibarıyla, herhangi bir dini inançla sıkı ilişkisi olmadığını ve bu işin, ilgilinin bir dine mensup olmama özgürlüğüne zarar vermediğini tespit etmiştir (*Dautaj/İsviçre* (k.k.), 2007).
- Kamu sağlık sigortası birimi tarafından istihdam edilen ve gelecekte kendisiyle çalışmasını tehlikeye atabilecek "önyargı" riskini ileri sürerek bir çırağı muayene etmeyi reddetmesi nedeniyle işten çıkartılan bir doktorun başvurusu. Mahkeme, başvuranın

tutumunun, temel bir sorunla ilgili olarak tutarlı bir görüş sunmayı ve önlemek istediği ahlaki ikilemin neye dayandığına dair açıklamada bulunmayı gerektirmediğini tespit etmiştir. Bu nedenle, 9. madde anlamında “kişisel inançları açıklama” söz konusu olmamıştır (*Blumberg/Almanya* (k.k.), 2008);

- Vergi mükelleflerine, Deccal'in İşaretinin bir habercisi olarak gördükleri “vergi mükellefinin kişisel numarası” veren mevzuattan şikâyet eden çok sayıda Rus vatandaşının başvurusu. Mahkeme burada, kamusal alanda genel ve tarafsız bir şekilde uygulanan bir tedbirin söz konusu olduğunu; başvuranların, ihtilaf konusu numarayı talep etmek ve hatta kullanmak zorunda olmadıklarını; zira kanunla, vergi mükelleflerinin büyük bir kısmına açıkça, resmî belgelerde bu numarayı kullanmama izni verildiğini kaydetmiştir. Bunun yanı sıra, Mahkeme, resmî belgelerin veya veri tabanlarının içeriğinin, burada yer alan kişilerin bireysel istekleri doğrultusunda belirlenemeyeceğini hatırlatmaktadır. Sonuç olarak, 9. maddeyle güvence altına alınan haklara herhangi bir müdahale söz konusu değildir (*Skugar ve diğerleri/Rusya* (k.k.), 2009).

B. Pozitif Boyut

1. Genel İlkeler

95. Din özgürlüğü öncelikle vicdan meselesi olmakla birlikte, bu özgürlük aynı zamanda, bilhassa tek başına ve özel olarak ya da kamuda ve aynı inancı paylaşanların bulunduğu çevrede, topluca “dinini açıklama” özgürlüğünü de içermektedir. Sözleşme'nin 9. maddesinde, ibadet, öğretim, uygulamalar ve ayin yapmak gibi, bir dinin ya inancın alabileceği çeşitli şekiller sıralanmaktadır (*Bessarabie Metropolitan Kilisesi ve diğerleri/Moldova*, 2001, § 114).

96. Sözleşme ile güvence altına alınan din özgürlüğü hakkı, çok istisnai durumlar haricinde, Devletin, dini inançların meşruluğunu ya da bunların ifade edilme yollarıyla ilgili her türlü değerlendirmesini bertaraf etmektedir (*Hassan ve Tchaouch/Bulgaristan* [BD], 2000, § 76; *Leyla Şahin/Türkiye* [BD], 2005, § 107). Nitekim dini ve felsefi inançlar, kişilerin kutsallık tutumuyla ilişkilidir; dinlerin, felsefi, kozmolojik veya etik konularda her türlü soruya cevap veren veya verebilecek olan çok geniş bir dogmatik ve ahlaki bütün oluşturduğu bu inançlar içinde öznel algılar da önem arz edebilir (*İzzettin Doğan ve diğerleri/Türkiye* [BD], 2016, § 107). Bu nedenle, bireylerin kendi kişisel özerklikleri kapsamında aldıkları din güdümlü kararlarla ilgili olarak, Devlet, bu bireylerin seçimlerine müdahale etmek için yalnızca çok sınırlı takdir yetkisine sahiptir. Kişilerin seçimlerinin, Sözleşme'nin altında yatan temel değerler ve ilkelerle uyuşmadığı durumlarda, bir müdahale, 9. maddenin 2. fıkrası anlamında haklı görülebilir: örneğin, reşit olmayan biriyle sözleşmeli veya çok eşli bir evlilik, cinsiyet eşitliğinin aleni bir ihlali ya da baskı altında alınan bir karar söz konusu olduğunda (*Moskova Yehova Şahitleri ve diğerleri/Rusya*, 2010).

97. Sözleşme'nin 9. maddesi, bir dine ya da inanca dayanan ya da bunlardan esinlenen her hareketi korumamakla birlikte, kişinin, kamusal alanda, dininin ya da inançlarının emrettiği veya bunlardan esinlenmiş bir şekilde davranma hakkını her zaman güvence altına almamaktadır (*Kalaç/Türkiye*, 1997). Aynı şekilde 9. madde, genel bir kural olarak, dini inançlar bahanesiyle Sözleşme'ye kendiliğinden uygun olan tarafsız bir kanunu, genel içeriğe uygulamaktan kaçınma hakkı tanımamaktadır (*Fränklin-*

Beentjes ve CEFLU-Luz da Floresta/Hollanda (k.k.), 2014). Bir dinden ya da inançlardan esinlenen, etkilenen ya da bunlara dayanan bir hareket, söz konusu din ya da inançlarla yakından bağlantılı olması halinde, Sözleşme'nin 9. maddesi anlamında bunların bir "dışavurumunu" teşkil etmektedir. Bu durum, örneğin, genel kabul görmüş biçimdeki bir din ya da inanç uygulamasından kaynaklanan ibadet ya da bağlılık eylemleri için de geçerlidir. Bunun yanı sıra, bir dinin ya da inancın "dışavurumu" bu tür eylemlerle sınırlı değildir: Bir eylem ile altta yatan inanç arasında yeterince yakın ve doğrudan bir bağın varlığı her davanın koşulları göz önünde bulundurularak belirlenmelidir. Bilhassa, bir eylemin, dinini ya da inançlarını gösterme özgürlüğü hakkından ileri geldiğini iddia eden kimsenin, söz konusu dinin emrine uygun olarak hareket ettiğini kanıtlaması gerekmemektedir (*S.A.S./Fransa* [BD], 2014, § 55). Örneğin, Mahkeme, Müslüman bir adamın, katı bir dini yükümlülük olmayan ancak bununla birlikte kendi dininden olan birçok kişinin bunu gerçek bir dini yükümlülük olarak göreceği kadar güçlü geleneksel köklere dayanan takke taşıma isteğinin 9. madde ile korunduğunun kabul edilmesi için Davalı Devletin İslâmi topluluğunun resmi görüşüne dayanmıştır (*Hamidović/Bosna-Hersek*, 2017, § 30).

98. Bazı durumlarda, dinini açıklama özgürlüğünü kullanırken, kişinin, ister mesleki isterse sözleşmeye dayalı olsun özel durumunun dikkate alınması gerekebilir (*X./Birleşik Krallık*, 1981, Komisyon kararı; *Kalaç/Türkiye*, 1997, § 27; *C.R./İsviçre* (k.k.), 1999).

99. Mahkemenin içtihadına ilişkin değerlendirme, en kişisel ve samimi formlardan (sağlık konularıyla ilgili) topluca ve kamuya açık ifadelere kadar (topluca ibadet etme özgürlüğü ve ibadet yeri açma imkânı) din özgürlüğünün farklı tezahürlerini kapsamaktadır.

2. Din Özgürlüğü ile Fiziksel ve Zihinsel Sağlık Sorunları

100. Mahkeme, gönüllü kan naklinin Yehova Şahitleri tarafından kabul edilmemesiyle ilgili olarak, bunun ilke olarak kişinin kişisel özerkliğine bağlı olduğuna ve bu itibarla Sözleşme'nin 8 ve 9. maddeleriyle korunduğuna karar vermiştir. Bu bağlamda, Mahkeme öncelikle, Yehova Şahitlerinin genel olarak tıbbi tedaviyi reddetmemeleri nedeniyle, nakil yapılmasını kabul etmemelerinin intiharla eş tutulamayacağı tespitinde bulunmuştur; Yehova Şahitlerinin dini gerekçelerden ötürü reddettikleri tek işlem nakildir. Hastanın, tıbbi karara göre, hayatını kurtarmak veya sağlığının onarılmaz bir zarar görmesini engellemek için mutlak gerekli olan bir nakli reddetmesi halinde bile, Mahkeme, kişi için, hayatını özgür seçimine göre yaşama olanağının, başkaları tarafından, kendisi için fiziksel olarak zararlı olacağı düşünülen davranışları benimseme olanağını da içerdiği değerlendirmesinde bulunmuştur. Belli bir tıbbi tedaviyi almayı reddetmenin ölümcül sonuçlara neden olabileceği durumlarda dahi, zihinsel olarak yetkin bir yetişkinin rızası olmaksızın bu tedavinin uygulanması 8. madde bağlamındaki haklarının ihlali teşkil edecektir. Ancak, bu özgürlüğün gerçek olabilmesi için, hastalar kendi görüş ve değerlerine uygun seçimler -bu seçimler, başka kişilerin nazarında mantığa aykırı, yersiz ya da ihtiyatsız olarak görülse bile- yapabilmelidirler. Konuyla ilgili ulusal içtihadın incelenmesi sonrasında, Mahkeme hem yetişkin hastaların seçim özgürlüğünü hem de reşit olmayanların objektif menfaatlerini (mahkemelere, ebeveynlerin, çocuğun hayatını kurtarabilecek tıbbi tedaviye karşı çıkmalarını hükümsüz kılma yetkisi vererek) yeterli şekilde korunduğunu tespit etmiştir. Bu nedenle, Yehova Şahitlerinin doktriniyle kan naklinin yasaklanması, kuruluşun dağılması ve faaliyetlerinin yasaklanması konusunda temel teşkil edemez (*Moskova Yehova Şahitleri ve diğerleri/Rusya*, 2010, §§ 131-144; *Taganrog LRO ve diğerleri/Rusya*, 2022, §§ 162- 165).

101. Hastanelerin psikiyatri birimlerinde tedavi gören hastaların din özgürlüğüyle ilgili olarak, bu hastaların içinde bulunduğu düşkünlük ve çaresizlik durumu, Sözleşme'nin 9. maddesi de dâhil olmak üzere, Sözleşme'ye riayet edilip edilmediğinin denetlenmesinde daha fazla özen gerektirmektedir (*Mockuté/Litvanya*, 2018, § 122). Psikiyatrik tedavinin, doktorun hasta ile din de dâhil olmak üzere her konuda konuşmasını gerektirebileceği doğrudur. Bununla birlikte, hastanın inançlarının, hastanın kendisi ve başkaları için somut olarak tehlikeli eylemler icra etmesine ilişkin gerçek ve yakın bir risk teşkil etmediği halde, doktorun hastanın inançlarına karışması ve onları “düzeltmeye” çalışması ilke olarak kabul edilemez (*Mockuté/Litvanya*, 2018, § 129). Mahkeme, yine akut psikoz tanısı konularak kendi rızası dışında psikiyatri hastanesine yatırılan ve 52 gün boyunca bu hastanede tutulan, dini Osho hareketi bünyesinde meditasyon yapan bir kadının durumunda, doktorların aşağılayıcı ifadeler kullanarak ilgilinin inançlarını “düzeltmeye” çalışmaları ve meditasyonla birlikte Osho hareketine karşı “eleştirel bir tutumu” kabullenmesine teşvik etmeleri sebebiyle, 9. maddenin ihlal edildiğine karar vermiştir. Mahkeme, özellikle, başvuranın iki günden fazla tutulmasının yasa dışı ve iç hukuk anlamında gerekçesiz olduğunu ve başvuranın doktorlar karşısında özel bir bağımlılık, hassasiyet ve çaresizlik içerisinde olduğunu dikkate alarak, başvuranın din özgürlüğü hakkına müdahalede bulunulduğunu ve bu müdahalenin, “kanunla öngörülmediğini” tespit etmiştir (*Mockuté/Litvanya*, 2018, § 107-131).

102. Mahkeme, hastane doktorlarının, nadir bir hastalıktan ölen prematüre bir bebeğe annenin itirazlarına ve cesedin sağlam kalması yönündeki İslami şarta uygun olarak cenaze töreni yapılması yönündeki özel isteğine rağmen, otopsi yapıp organlarını çıkardıkları bir davada, Sözleşme'nin 9. maddesinin (ve ayrıca Sözleşme'nin özel hayata ve aile hayatına saygıya ilişkin 8. maddesinin) ihlal edildiğine karar vermiştir. Mahkeme yetkili makamların, çatışan haklar ve menfaatler arasında, yani kamu sağlığının gereklilikleri ile annenin çocuğunu kendi dininin gereklerine uygun olarak gömme isteği arasında gereken dengeyi sağlayamadığı kanaatine varmıştır (*Polat/Avusturya*, 2021, §§ 89-91).

3. Beslenme Kurallarının Gözetilmesi ve Ritüel Kesim

103. Bir din ya da felsefi sistemle benimsetilen beslenme kurallarına (diyet) uyulması, Sözleşme'nin 9. maddesinin 1. fıkrasıyla güvence altına alınan bir “uygulamayı” teşkil etmektedir (*Cha'are Shalom Ve Tsedek/Fransa* [BD], 2000, §§ 73-74; *Jakóbski/Polonya*, 2010; *Executief van de Moslims van België ve diğerleri/Belçika*, 2024, § 65). Bu nedenle, iki davada, Mahkeme, ceza infaz kurumu idaresinin, Budist dinine mensup olan tutuklu başvuranlara, etsiz yemek vermeyi -bu tür bir düzenleme, cezaevleri için aşırı bir yük oluşturmamasına rağmen- reddetmesi nedeniyle 9. maddenin ihlal edildiği sonucuna varmıştır (*Jakóbski/Polonya*, 2010; *Vartic/Romanya (n° 2)*, 2013). Bilhassa, anılan ikinci davada, başvuran, hasta tutuklular için et içeren bir beslenme programı alabilmiştir. Mahkeme, başvuranın, bilhassa tutuklulara kargo yoluyla besin maddesi gönderilmesinin Adalet Bakanı tarafından yasaklanması sonrasında, mensup olduğu dine uygun besinleri alma konusunda çok sınırlı bir imkâna sahip olduğunu tespit etmiştir *ibid.*, §§ 47-50).

104. Buna karşılık, Komisyon, Ortodoks Yahudi olan ve çarptırıldığı hapis cezasını çeken başvuranın, koşer beslenmeden düzenli şekilde yararlanmadığından şikâyetçi olduğu bir başvurunun kabul edilemez olduğuna karar vermiştir. Komisyon, ilgiliye, vejetaryen koşer gıda rejiminin önerildiğini, baş hahama konuyla ilgili olarak danışıldığını ve başvuranın dini haklarının güvence altına alınması amacıyla yetkililer tarafından alınan tedbirlere onay verdiğini tespit etmiştir (*X/Birleşik Krallık*, 1976, Komisyon kararı).

105. Mahkeme, üyelerinin, olağan kaşruttan daha katı talimatlara göre kesilen “glatt” et yemek isteğinde bulunduğu bir Fransız ultra-ortodoks yahudi dini derneği olan başvuranın, kurban kesme ritüelini gerçekleştirmek amacıyla kendi hayvan kesicilerini yetkilendirme konusunda gerekli iznin taraflarına verilmesinin ulusal makamlarca reddedilmesinden ve söz konusu iznin, Fransa’da Yahudilerin büyük çoğunluğunun oluşturduğu Paris İsrail Konsistorial Derneğine verilmesinden şikâyetçi olduğu bir davada Sözleşme’nin 9. maddesinin tek başına veya 14. maddesiyle (ayrımcılık yasağı) birlikte ihlal edilmediği sonucuna varmıştır. Mahkeme, başvuran derneğin, Belçika’da “glatt” etin kolayca tedarik edebileceğini ve Konsistorial Derneğin denetimi altında faaliyet gösteren çok sayıda kasap dükkânında “glatt” sertifikalı eti, inanan kişilerin kullanımına sunulduğunu tespit ederek, ihtilaf konusu iznin verilmemesinin, başvuranın dinini açıklama özgürlüğü hakkına müdahale teşkil etmediği kanaatine varmıştır. Mahkeme, başvuran dernek ve üyelerinin söz konusu eti temin edebilmeleri nedeniyle, Sözleşme’nin 9. maddesi anlamında din özgürlüğü hakkının, kişisel olarak kurban kesme ritüelini gerçekleştirme ve bundan ileri gelen sertifikalandırma sürecine katılma hakkını kapsamadığını belirtmiştir (*Cha’are Shalom Ve Tsedek/Fransa* [BD], 2000, § 82).

106. Mahkeme ayrıca, Belçika bölgesel kanun koyucular tarafından uygulanan ritüel kesimden önce bayıltma yükümlülüğü durumunda, 9. maddenin tek başına veya 14. madde ile birlikte ihlal edilmediği sonucuna varmıştır. Mevcut davada, Flaman Bölgesi ve Valon Bölgesi, bu yükümlülüğe getirilen dini istisnaya son vermiş ve bunun yerine, kesimin ritüel nitelikte olması halinde, hayvanın ölümüne neden olmayan geri döndürülebilir bayıltma işlemine başvurma yükümlülüğü getirmiştir. Buna karşın, Brüksel-Başkent Bölgesi’nde, Parlamento bu istisnanın kaldırılmasına yönelik bir öneriyi incelemiş ancak reddetmiş olup dini istisna bu bölgede uygulanmaya devam etmiştir. Belçika Anayasa Mahkemesi, diğer hususların yanı sıra, Avrupa Birliği Adalet Divanı’nın (ABAD), AB hukukunun ilgili hükümlerinin (özellikle Temel Haklar Bildirgesi), hayvanın ölümüne neden olmayan ritüel kesim için geri döndürülebilir bir bayıltma işlemi uygulanmasını gerektiren ulusal mevzuatı engellemediği sonucuna vardığı bir karara dayanarak ihtilaf konusu kararnamelerin anayasaya uygunluğunu onaylamıştır. Mahkeme, mevcut davada başvuranların (çeşitli Müslüman örgütler ve bazı Müslüman veya Yahudi inananlar) din özgürlüğüne müdahale edildiğini, ancak bu müdahalenin, diğerlerinin yanı sıra, hayvan refahı da dâhil olmak üzere “genel ahlakın” korunması gibi meşru bir amaç güttüğünü kabul etmiştir. Bu konuda Devlete tanınan takdir yetkisini, parlamento denetiminin ve sonrasında ikili yargı denetiminin (ABAD ve Anayasa Mahkemesi tarafından) niteliği ve tutarlılığı ile başvuranların Yahudi veya Müslüman ayinlerine uygun olarak ve bayıltılmadan kesilmiş eti Brüksel-Başkent Bölgesinden veya yurtdışından her zaman temin edebileceklerini göz önünde bulunduran Mahkeme, şikâyet edilen müdahalenin orantısız olmadığına karar vermiştir. Son olarak Mahkeme, ister Yahudi veya Müslüman dinine mensup kişiler ile avcılar veya balıkçılar arasında (hayvanın öldürüldüğü koşullar önemli ölçüde farklı olduğundan), ister Yahudi veya Müslüman dinine mensup kişiler ile nüfusun geri kalanı arasında, isterse Yahudi veya Müslüman dinine mensup kişiler ile Müslüman dinine mensup kişiler arasında olsun, 14. madde tarafından yasaklanan bir ayrımcılık bulunmadığı sonucuna varmıştır (*Executief van de Moslims van België ve diğerleri/Belçika*, 2024, § 65).

4. Dini Kıyafetler ve Semboller

107. Sağlıklı bir demokratik toplumun, dini alanda çeşitliliği ve çoğulculuğu destekleme ve bunlara müsamaha gösterme gereksinimi vardır. Ayrıca, dini hayatının başlıca bir ilkesi haline getiren bir kişi, kural olarak, bu inancı -diğerlerinin yanı sıra, dini semboller ve kıyafetler giyerek de- başkalarına

iletebilir (*Eweida ve diğerleri/Birleşik Krallık*, 2013, § 94). Kişinin, inancının ve bu inanca tanık gösterme düşüncesinin gerektirdiği böyle bir kıyafet veya sembol giymesi, dini inancının “ibadet”, “uygulama” ve “ayin yapma” suretiyle açıklanmasını teşkil etmektedir; dolayısıyla bu, 9. maddenin 1. fıkrasıyla güvence altına alınan bir davranıştır (*ibid.*, § 89). Yine buna bir örnek olarak, Mahkeme, Müslüman bir adamın katı bir dini yükümlülük olmayan ancak dindaşlarının çoğunun dini bir yükümlülük olarak gördüğü, oldukça güçlü geleneksel kökleri bulunan takke takma isteğinin, 9. madde ile korunduğunu açıkça kabul etmiştir (*Hamidović/Bosna-Hersek*, 2017, § 30).

108. Bunun yanı sıra, dini kıyafetler ve semboller giyme hakkı mutlak olmayıp, diğer tüzel ve özel kişilerin meşru menfaatleriyle denge içinde olmalıdır. Mahkemenin bu konuyla ilgili güncel içtihatları, dört farklı alanı kapsamaktadır: a) kamusal alanlar, b) okullar ve üniversiteler, c) kamu görevleri ve kamu hizmetleri ve d) iş yerleri.

109. Öncelikle, birinci varsayımla yani dini kıyafet ve sembollerin *kamusal alanda* giyilmesiyle ilgili olarak, Mahkeme, “*Aczimendi* tarikatı” olarak adlandırılan dini bir grubun üyeleri olan başvuranların, Türk hukukunda, dini törenler dışında kamuya açık alanlarda bazı dini kıyafetlerin giyilmesini yasaklayan bir kanuna dayanılarak mahkûm edilmeleri nedeniyle 9. maddenin ihlal edildiğini tespit etmiştir. Somut olayda, söz konusu kıyafet, tamamen siyah renkte sarık, şalvar, tuniğin yanı sıra bastondan oluşmaktaydı. Mahkeme, davanın koşullarını ve iç hukukta verilen kararları göz önünde bulundurarak ve bilhassa Türkiye’de demokratik sistem için laiklik ilkesinin önemini dikkate alarak, söz konusu müdahalenin, laik ve demokratik ilkelere uyulmasını sağlamaya yönelik olması nedeniyle, 9. maddenin 2. fıkrasında sıralanan meşru amaçlardan birçoğunu amaçladığını kabul etmiştir: Kamu güvenliğinin, kamu düzeninin ve başkalarının hak ve özgürlüklerinin korunması. Ancak Mahkeme, söz konusu müdahalenin, bu amaçlar bakımından gerekliliğinin tespit edilmediği kanaatine varmıştır. Nitekim Mahkeme, söz konusu yasağın, görevlerini yerine getirmeleri konusunda belli bir takdir yetkisi verilmesine ihtiyaç duyan kamu görevlilerini değil, sıradan vatandaşları etkilediğini ve belirli kamu kurumlarında değil, kamusal alanın tamamında giyilen kıyafetleri hedef aldığını tespit etmiştir. Ayrıca dosyadan, -söz konusu kıyafetle, yalnızca dini bir törene katılma amacıyla bir caminin önünde toplanan-başvuranların, inançlarını özel bir kıyafetle gösterme şeklinin kamu düzeninde ya da başkası üzerinde baskı oluşturduğu ya da oluşturma riski taşıdığı sonucuna varılmamıştır. Netice itibarıyla, Türk Hükümetinin, başvuranların olası bir proselitizmi bağlamındaki iddiasına yanıt olarak, Mahkeme, dosyada yer alan hiçbir unsurun, başvuranların, dini inançlarını geliştirme isteğiyle yollarda ve kamusal alanlarda geçenlere haksız baskılarda bulunmaya teşebbüs ettiklerini göstermediğini saptamıştır (*Ahmet Arslan ve diğerleri/Türkiye*, 2010).

110. Buna karşın Mahkeme, Fransa aleyhine açılan ve kamusal alanda yüzü gizlemeye yönelik bir kıyafet (dolayısıyla burka ve nikap da dâhil olmak üzere) giymeyi cezalandıran bir kanunun kabul edilmesi ile ilgili bir davada 9. maddenin ihlal edilmediğine karar vermiştir; böyle bir eylem para cezası ve/veya vatandaşlıkta zorunlu bir kurs ile cezalandırılabilir. Mahkeme, bu davanın, tam yüz İslami peçenin, gözler haricinde mümkün olduğunca yüzün tamamını gizleyen özel bir giysi olması nedeniyle *Ahmet Arslan ve diğerleri/Türkiye*, 2010 davasından kayda değer ölçüde farklılık gösterdiği kanaatine varmıştır. Aynı şekilde, somut olaydaki yasak, açıkça, söz konusu kıyafetlerin dini çağrışımına dayandırılmamıştır. Mahkeme, davalı Hükümetin, yüzün görülmesinin, sosyal etkileşimde önemli bir rol oynadığına dair argümanının meşruluğunu ve herkese açık yerlerde bulunan kişilerin, kurulmuş bir fikir birliği gereğince, toplum bünyesindeki müşterek hayatın vazgeçilmez bir unsuru olan kişilerarası açık ilişki olanağını tamamen sorgulayıcı nitelikteki uygulamaların veya tutumların gelişmemesini arzu

ettiklerini kabul etmiştir. Dolayısıyla Mahkeme, yüzü gizleyen bir peçeyle başkalarına karşı oluşturulan bariyerin, davalı Devlet tarafından, başkalarının, birlikte yaşamayı kolaylaştıran sosyalleşme alanına girme hakkını ihlal ettiği şeklinde değerlendirildiğini kabul etmiştir; başka bir ifadeyle, Devlet, bireyler arasındaki etkileşime belli bir önem vermeyi gerekli bulabilir ve bunun, bazılarının kamusal alanda yüzlerini gizlemelerinden olumsuz etkilenebileceğini düşünebilir. Mahkeme, kapsamlı bir yasaklama kanunuyla, söz konusu karşı çıkmaya cevap vermenin gerekliliği konusunda bazı şüphelerini (ilgili kadın sayısının azlığı göz önüne alındığında) ve kendilerini izole edebilecek söz konusu kadınların sosyal durumu üzerinde olumsuz bir etki yaratma riskiyle ilgili endişelerini dile getirerek, davalı Devletin, bilhassa öngörülen cezaların hafifliği nedeniyle, takdir yetkisini aşmadığı sonucuna varmıştır (*S.A.S./Fransa* [BD], 2014). Mahkeme, yine benzer sebeplerle, Belçika'ya karşı yürütülen ve Fransız kanununa çok benzer bir kanunla ve yerel bir düzenlemeyle ilgili iki davada, Belçika Kanunu tarafından dayatılan cezaların açıkça daha ağır olmasına rağmen, aynı sonuca varmıştır (*Dakir/Belçika*, 2017; *Belcemi ve Oussar/Belçika*, 2017).

111. Sözleşme'nin organları, din çağrışımı bir giysiyi geçici olarak kaldırma yükümlülüğü ile ilgili şikâyetlerin esasını, bu yükümlülük güvenlik nedenleriyle gerekçelendirildiğinde, incelemeyi reddetmişlerdir. Bu nedenle, aşağıdaki konularla ilgili başvuruları reddetmişlerdir:

- Motosiklet sürücülerinin koruma kaskı takma zorunluluğunu ihlal etmesi nedeniyle bir Sih'in mahkûm edilmesi; başvuran, dininin sürekli olarak sarık takmayı gerektirdiğini, bu durumun kask takmasını imkânsız kıldığını ileri sürmüştür (*X./Birleşik Krallık*, 1978, Komisyon kararı);
- Bir Sih'in havalimanının çıkış salonuna geçmek için güvenlik kordonundan geçtiği sırada sarığını çıkarması zorunluluğu (*Phull/Fransa* (k.k.), 2005);
- Vize talebinde bulunmak üzere Fas'taki Fransa Başkonsolosluğuna gelen başvurana, kimlik kontrolü yapıldığı sırada örtüsünü çıkarması konusunda yükümlülük yüklenmesi; ilgilinin, bunu yapmayı reddetmesi nedeniyle Konsolosluk binasına girmesine izin verilmemiştir ve vize alamamıştır. Mahkeme bilhassa, başvuranın, örtüsünü ancak bir kadının yanında çıkarmaya razı olacağı yönündeki iddiasını reddetmiştir; Mahkeme, Fransız Konsolosluğu yetkililerinin, başvuranın kimliğinin tespit edilmesi için bir kadın görevli görevlendirmemiş olmasının, Devletin konuyla ilgili takdir yetkisini aşmadığı kanaatine varmıştır (*El Morsli/Fransa* (k.k.), 2008);
- Resmî belgelerde kullanılacak kimlik fotoğraflarında başın açık olması zorunluluğu ve daha spesifik olarak, Müslüman bir öğrencinin, üniversite diplomasını almak için başının açık olduğu bir fotoğraf vermesi yükümlülüğü (*Karaduman/Türkiye*, 1993, Komisyon kararı; *Araç/Türkiye* ((k.k.), 2006);
- Resmî belgelerde kullanılacak kimlik fotoğraflarında başın açık olması zorunluluğu ve daha spesifik olarak, resmi makamların, bir Sih olan başvuranın sarıklı olduğu fotoğraflarını kabul etmemeleri (*Mann Singh/Fransa* (k.k.), 2008).

112. Dini kıyafet ve sembollerin devlet eğitim kurumlarında giyilmesine ilişkin varsayım ile ilgili olarak, Mahkeme, Devletlerin bu alanda çok geniş takdir yetkisine sahip olduklarını her zaman vurgulamıştır. Nitekim Avrupa'da, toplumda dinin anlamlandırılmasının tek bir modelini görmek mümkün değildir ve dini bir inancın kamuya açıklanmasıyla ilgili fiillerin etkisi ya da anlamı zaman ve bağlama göre farklılık göstermektedir. Bu nedenle, konuyla ilgili düzenlemeler, milli geleneklerin ve başkalarının hak ve özgürlüklerinin yanı sıra kamu düzeninin korunmasının gerektirdiği gereklilikler açısından bir ülkeden

diğerine farklılık gösterebilir. Dolayısıyla, bu tür bir düzenlemenin kapsamı ve biçiminin seçimi, söz konusu ulusal bağlamla ilişkili olacağı için, zorunlu olarak, belli bir dereceye kadar ilgili Devlete bırakılmalıdır (*Leyla Şahin/Türkiye* [BD], 2005, § 109). Dolayısıyla, örneğin, kamu eğitiminin tarafsızlığı kavramı, genel olarak, öğrencilerin görünür inanç işaretleri taşımalarına yönelik bir yasak olarak anlaşıldığında, tek başına Sözleşme'nin 9. maddesini veya bu maddenin altında yatan değerleri ihlal etmemektedir. Ulusal karar mercii tarafından başka bir tarafsızlık kavramının uygulanması ihtimali, genel yaşaın 9. maddeye aykırı olduğu anlamına gelmez (*Mikyas ve diğerleri/Belçika* (k.k.), § 70).

113. Bu açıdan, Mahkeme tarafından incelenen tüm davalar, dini kıyafet giyme hakkı talep eden kişinin bir öğretmen ya da üniversite öğrencisi (ya da ilköğretim öğrencisi) olup olmadığına bağlı olarak iki sınıfa ayrılabilir.

114. Öğretmenlerle ilgili olarak, Mahkeme, öğretmenin dinini açıklama hakkı ile devlet eğitiminin tarafsızlığına saygı gösterilmesi ve dini barışın korunması yoluyla ilköğretim öğrencilerinin meşru menfaatlerinin korunmasını dengelemiştir. Nitekim Devletin, kamu görevlilerini, statüleri nedeniyle, dini inançlarını kamuya açıklama konusunda ihtiyatlı davranmakla yükümlü kılması meşru olsa da, kamu görevlileri de birer birey olup, bu bağlamda Sözleşme'nin 9. maddesinin korumasından yararlanmaktadırlar. Bu nedenle, her davanın koşullarını göz önünde bulundurarak, bireyin temel hakkı olan din özgürlüğü ile kamu görevinin 9. maddenin 2. fıkrasında belirtilen amaçları izlemesi için demokratik bir Devletin meşru amacı arasında adil bir dengeye riayet edilip edilmediğini araştırmak Mahkeme'ye düşmektedir (*Kurtuluş/Türkiye* (k.k.), 2006). Bu bağlamda, öğrenciler önünde Devletin temsilcisi ve okul otoritesinin sahibi durumunda olan devlet okulundaki öğretmenlerin mesleğinin niteliğini ve ihtilaf konusu kıyafet veya sembollerini giymenin öğrenciler üzerinde neden olabileceği muhtemel din değiştirme etkilerini göz önünde bulundurmak yerinde olacaktır. Öte yandan, küçük yaşta çocukların birçok konuyu merak ediyor olmaları ve daha büyük çocuklara nazaran daha kolay etkilenebiliyor olmaları nedeniyle öğrencilerin yaşları da dikkate alınması gereken bir başka önemli faktördür (*Dahlab/İsviçre* (k.k.), 2001).

115. Bu mantığa uygun olarak, Mahkeme, Devletin geniş bir takdir yetkisine sahip olduğunu kabul etmiş ve aşağıdaki konularla ilgili başvuruların açıkça dayanaktan yoksun olduğuna karar vermiştir:

- Bir devlet ilkokulunda öğretmenlik yapan ve küçük yaşta çocukların (dört ve sekiz yaş arasında) sınıfından sorumlu olan bir öğretmenin, öğretim görevini yerine getirirken İslami başörtüsü takmasının yasaklanması. Mahkeme, “güçlü bir dış işaret” olan İslami başörtüsü takmayı, demokratik bir toplumda tüm öğretmenlerin öğrencilerine aktarması gereken hoşgörü, başkalarına saygı gösterme ve bilhassa cinsiyetler arası eşitlik ve ayırım gözetmeme mesajıyla bağdaştırmanın zor oluşuna özel bir önem vermiştir. Öte yandan Mahkeme, başvuranın, ihtilaf konusu tedbirin cinsiyete dayalı bir ayrımcılık (Sözleşme'nin 14. maddesi) teşkil ettiğine ilişkin iddiasını, ihtilaf konusu tedbirin, aynı koşullarda, başka bir mezhebe özgü kıyafetler giyen bir erkeğe de uygulanabileceği için reddetmiştir (*Dahlab/İsviçre* (k.k.), 2001).
- Türkiye'de bir devlet üniversitesinde yardımcı doçent olan başvurana, öğretim görevini yerine getirirken Kamu Görevlileri Kıyafet Yönetmeliğine aykırı olarak İslami başörtüsü takması nedeniyle disiplin cezası verilmiştir. Bu bağlamda, Mahkeme, demokratik bir Devletin, kamu görevlilerinden, dayandıkları anayasal ilkelere sadık kalmalarını bekleme hakkına sahip olduğunu hatırlatmıştır; oysa laiklik ilkesi, Türk Devletinin temel

ilkelerinden biridir; dolayısıyla, kamu görevlisi statüsüne özgürce dâhil olan ve üniversite otoritesinin sahibi ve Devletin temsilcisi durumunda olan başvurandan, dini inançlarını kamuya açıklamada ihtiyatlı davranmasını gerektiren kurallara riayet etmesi beklenebilir. Mahkeme aynı zamanda, dini inançlarını açıklamada ihtiyatlı davranılmasını sağlamak amacıyla erkekler için de benzer kurallar bulunması nedeniyle (*Kurtuluş/Türkiye* (k.k.), 2006), başvuranın, ihtilaf konusu tedbirin, din ve cinsiyete dayalı bir ayrımcılık (Sözleşme'nin 14. maddesi) olduğuna ilişkin iddiasını reddetmiştir; "İmam-Hatip" lisesinde görev yapan bir kadın öğretmenin görevden uzaklaştırılması ile ilgili benzer bir dava için *Karaduman/Türkiye* (k.k.), 2007, kararına bakınız.

116. İlköğretim ya da üniversite öğrencileriyle ilgili olarak, Mahkeme, aşağıdaki davalarda ileri sürülen şikâyetlerin açıkça dayanaktan yoksun olduğuna veya 9. maddenin ihlal edilmediğine karar vermiştir:

- Türkiye'de bir devlet üniversitesinde öğrenim gören tıp öğrencisinin derslerde İslami başörtüsü takması yasaklanmıştır. Türk anayasal sistemi ve tarihin özel koşullarını göz önünde bulunduran Mahkeme, Türk Anayasa Mahkemesi tarafından yorumlandığı şekliyle Türk Devletinin temel ilkelerinden biri olan laiklik ilkesini korumak amacıyla ulusal makamlar tarafından gösterilen gayretin meşruluğunu kabul etmiştir. Mahkeme, Sözleşme'nin altında yatan değerlere saygı gösteren bir laiklik anlayışını, hukukun üstünlüğü ile insan hakları ve demokrasiye saygıyla uyumlu bulmuştur. Mahkeme, Sözleşme'nin 9. maddesinin ihlal edilmediği sonucuna varırken bilhassa şu hususları göz önünde bulundurmuştur: Türk anayasal sisteminin, Sözleşme'nin altında yatan temel ilkelerden biri olan ve Avrupa Konseyine üye devletlerin bir amacı olan cinsiyet eşitliğine vurgu yapması; İslami başörtüsü konusunun, Türkiye'de bu sembolü takmanın, zorunlu dini bir yükümlülük olarak sunulması ya da algılanmasının, bunu takmayanlar üzerinde neden olabileceği etki dikkate alınmadan değerlendirilememesi; Türk mahkemelerine göre, başörtüsü takmanın bu ülkede politik bir anlam kazanması; Türkiye'de, topluma büsbütün dini sembollerini ve dini kurallar üzerine kurulmuş bir toplum düşüncesini zorla kabul ettirmeye çabalayan ekstremist hareketlerin var olması. Böyle bir bağlamda, ihtilaf konusu düzenleme, yukarıda belirtilen meşru amaçlara ulaşmaya ve böylelikle bir üniversitede çoğulculuğu korumaya yönelik bir tedbiri oluşturmaktaydı (*Leyla Şahin/Türkiye* [BD], 2005);
- "İmam Hatip" liselerinde (Türkiye'de din eğilimli ortaöğretim devlet eğitim kurumları) öğrencilerin Kuran öğretimi dersleri haricinde İslami başörtüsü takmalarının ve başörtüsüyle derslere girmelerinin yasaklanması. Mahkeme, ilgili Türk yönetmeliğinin, ortaöğretim öğrencilerinin tamamına üniforma giymeyi ve okulda başı açık olmayı şart koştuğunu tespit etmiştir; "İmam Hatip" okullarında, kızların kuran öğretimi sırasında saçlarını kapatabilmelerine ilişkin bir istisna mevcuttu. Bu nedenle, ihtilaf konusu yönetmelik, dini inançlarından bağımsız olarak tüm öğrencilere uygulanabilir genel nitelikte hükümler içermekle birlikte, bu hükümler bilhassa baskı riskiyle karşı karşıya kalabilecek olan gençler için ortaöğretimin tarafsızlığını korumaya yönelik meşru bir amaç da izlemektedir (*Köse ve diğerleri/Türkiye* (k.k.), 2006).
- Fransız devlet ortaokullarında, beden eğitimi ve spor derslerinde öğrencilerin başörtüsü takmalarına izin verilmemesi ve sonrasında okula devam etme zorunluluğuna riayet edilmemesi nedeniyle okuldan uzaklaştırılmaları. Mahkeme,

Fransız laiklik modelinin, Sözleşme'nin altında yatan değerlerle uyumlu olduğunu kabul ederek, eğitim kurumlarında dini işaretler taşımanın laiklik ilkesine kendiliğinden aykırı olmadığını ancak bunun, söz konusu işaretlerin taşındığı koşullara ve bunları taşımanın olası sonuçlarına göre değişiklik gösterdiğinin anlaşıldığı ulusal içtihatları göz önünde bulundurmıştır. Somut olayda, Mahkeme, İslami başörtüsü gibi bir örtü takmanın güvenlik ve hijyen nedenlerinden ötürü spor yapmakla bağdaşmadığı kanaatine varmanın mantık dışı olmadığını kabul etmiştir. Mahkeme bilhassa, başvurular hakkında yürütülen disiplin soruşturmalarda, söz konusu bazı çıkarların tamamıyla dengede tutulduğunu kaydetmiştir. Dolayısıyla davalı Devlet, takdir yetkisini aşmamıştır (*Dogru/Fransa*, 2008 ve *Kervanci/Fransa*, 2008);

- Fransa'da devlet ilkokullarında, ortaokullarında ve liselerinde öğrencilerin “dini bir aidiyeti açıkça gösteren işaretler ya da kıyafetler” giymelerinin yasaklanması, bunun yalnızca beden eğitimi ve spor dersleriyle sınırlı olmayacak şekilde genel olarak yasaklanması ve öğrencilerin okullarda, İslami başörtüsü veya Sih türban veyahut “keski” (mini türban) takmaları nedeniyle sonrasında okuldan uzaklaştırılmaları. Mahkeme, anayasal laiklik ilkesinin korunmasının, Sözleşme'nin altında yatan değerlere uygun olarak, ihtilaf konusu tedbiri haklı göstermek için yeterli olduğu kanaatine varmıştır. Öte yandan, Mahkeme, okul idaresinin, Müslüman öğrencilere, sınıflara girerken başörtüsü takmalarına veya başörtülerini çıkartarak dini herhangi bir çağrışımı olmayan bir bone ya da bandana ile değiştirilmesine izin vermeyi kabul etmemesine ilişkin tutumu veyahut Sih öğrencilerin türban yerine *keski* takmalarına izin verilmemesinin, tamamıyla Devletin takdir yetkisinden kaynakladığı kanaatine varmıştır (*Gamaleddyn/Fransa* (k.k.), 2009; *Aktas/Fransa* (k.k.), 2009; *Ranjit Singh/Fransa* (k.k.) 2009; *Jasvir Singh/Fransa* (k.k.), 2009).
- Belçika eğitimin tarafsızlığı kavramının başlı başına 9. madde ile uyumlu olması, ihtilaf konusu yasağın ayırım yapılmaksızın tüm din ve inançların görünür işaretlerine uygulanması ve başvuruların bizzat, Devlet tarafından güvence altına alınan eğitim özgürlüğü kapsamında toplulukla ilgili eğitimi özgürce seçmiş olmaları sebebiyle, Belçika Flaman Topluluğu tarafından kurulan ve yönetilen okullarda öğrencilerin görünür inanç işaretleri taşımalarının mutlak surette yasaklanması (*Mikyas ve diğerleri/Belçika* (k.k.)).

117. Üçüncü varsayım, dini kıyafet ve sembollerin öğretim kurumları dışında diğer kamu kurumlarında (Bakanlıklar, Mahkemeler, Yerel yönetim binaları, Kamu hastaneleri vb. yerler) taşınmasıyla ilgilidir. Burada yine, kamu hizmetlerinde çalışan yetkililer ve bu hizmetleri kullananlar şeklinde Mahkeme tarafından iki kategoride incelenmiş davalardan yola çıkılabilir.

118. Öncelikle kamu hizmetlerini kullanan kişilerle ilgili olarak, bu ifadenin, özel olarak kamu hizmetleriyle (gönüllü olarak veya gereklilik ya da zorunluluk sebebiyle) temas halinde olan her bir kişi olmak üzere en geniş anlamda anlaşılması gerekmektedir. Kamu hizmetlerini kullanan kişiler, kamu görevlilerinden farklı olarak, hiçbir şekilde kamu görevini icra eden Devletin temsilcileri değildirler; dolayısıyla, dini inançlarının kamuya açık olarak ifade edilmesinde herhangi bir gizlilik yükümlülüğüne tabi değildirler (*Ebrahimian/Fransa*, 2015, § 64; *Lachiri/Belçika*, 2018, § 44). Sonuç olarak, kullanıcının bir kamu binası içerisinde veya kamu makamlarıyla iletişim halinde dini inançlarını açıklamakta özgür olması bu hususla ilgili genel kuraldır.

119. Bununla birlikte, bu özgürlük mutlak değildir. Örneğin, iş yerlerinin aksine bir *mahkemenin* “kamusal alanına” dâhil edilebilse de yine de kamusal bir yol veya yer gibi bir kamusal alandan bahsedildiği kanaatine varılamaz. Nitekim bir mahkeme, inançlara karşı tarafsızlığa riayet edilmesinin, dinini açıklama hakkının özgürce kullanılmasından öncelikli olduğu bir “kamu” kuruluşudur (*Lachiri/Belçika*, 2018, § 45). Dolayısıyla Mahkeme, -sadece genel ve varsayımsal olarak- bazı durumlarda bir mahkemenin, bir tanığın mahkeme salonunda üzerinde taşıdığı dini bir sembolü çıkarmasını isteyebileceğini kabul etmiştir (*Hamidović/Bosna-Hersek*, 2017, § 41). Bununla birlikte Mahkeme, İslami Vahhabi (Selefiler) hareketinin müritlerinden bir gruba mensup olan ve terörle ilgili bir dava kapsamında tanık olarak ifade verdiği sırada takkesini çıkarmasını isteyen hâkime itaat etmediği gerekçesiyle para cezası ödemeye mahkûm edilen Bosnalı bir adamın davasında, Sözleşme'nin 9. maddesinin ihlal edildiği sonucuna varmıştır. Mahkeme, aşağıda belirtilen gerekçelerle, davalı Devletin dahip olduğu takdir yetkisini aştığı kanaatine varmıştır: başvuran bir Devlet görevlisi değil, bir özel şahıstır; bir yaptırımla cezalandırılarak tanıklık etmek zorunda kalmıştır; tutumu, açıkça takkesini her zaman taşıması gerektiğine dair samimi dini inancından kaynaklanmıştır; ilgilinin davayla alay etmek veya düzeni bozmak gibi gizli bir niyeti yoktur; son olarak, başvuran, davada kendisi gibi Selefi olan sanık olarak yargılananların aksine, mahkemeye katılmış ve kanunlara ve Devlet'e açıkça saygı göstererek, kendisinden istenildiğinde ayağa kalkmıştır (*Hamidović/Bosna-Hersek*, 2017). Yine Mahkeme, ceza davasına müşteki taraf olarak katılan ve başörtüsünü çıkarmak istemediği için Mahkeme salonundan çıkarılan Müslüman bir kadının durumunda, Sözleşme'nin 9. maddesinin ihlal edildiğini tespit etmiştir. Bir önce belirtilen davadaki gibi, Mahkeme, başvuranın davranışının hiçbir şekilde saygısızlık amacı taşımadığını veya duruşmanın yürütülmesini engelleyecek bir tehdit teşkil etmediğini tespit etmiştir (*Lachiri/Belçika*, 2018).

120. Kamu hizmetlerini kullananların dinini açıklama özgürlüğü, ilke olarak, bir kamu hastanesinde de kısıtlamalara tabi tutulabilir. Nitekim hastalar ve diğer kullanıcıların dini inançlarını ifade etme özgürlüğü bulursa da onlardan, her türlü proselitizmden kaçınarak ve hizmet düzenine ve özellikle sağlık ve hijyen gereklerine riayet ederek, laiklik ilkelerini uygulamaya katkıda bulunmaları talep edilebilir. Diğer bir deyişle, Devletin bu konuyla ilgili düzenlemesi, başkasının haklarını, hastaların tedavisinin eşitliğini ve hizmetin işleyişini, dini inançların açıklanmasından daha öncelikli kılabilir (*Ebrahimian/Fransa*, § 71).

121. Kamu görevlileriyle (memur veya sözleşmeli çalışanlarla) ilgili olarak, bu kategorideki kişilerin durumu temelden farklıdır. Nitekim Devletler, iş yerinde veya hizmet yerlerinde dini sembollerin taşınmasıyla ilgili kısıtlamaları haklı göstermek için laiklik ilkelerini veya Devletin tarafsızlığını ileri sürebilirler. Mahkeme, Devletin, özellikle hassas bir durumda bulunan kamu hizmetlerini kullanan kişilerin hak ve menfaatlerini korumak amacıyla dini anlamda sıkı bir tarafsızlık sağlama isteğini “meşru bir amaç” olarak kabul etmiştir. Burada kamu görevlilerine dayatılan tarafsızlık gerekliliğinin muhatapları olan kullanıcıların bütün dini inançlarına ve ruhani yönelimlerine saygı duyulmasının sağlanması söz konusudur; dolayısıyla, Devlet bu kullanıcıların din ayrımı yapılmaksızın bir muamele eşitliğinden yararlanıp yararlanmadığını denetler. Bu sebeple, kamu görevlilerinin dini inançlarını kılık kıyafetle göstermelerinin yasaklanması, Sözleşme'nin 9. maddesinin ikinci paragrafı anlamında “başkasının hak ve özgürlüklerinin” korunması meşru amacını taşımaktadır (*Ebrahimian/Fransa*, 2015, § 53). Özellikle şayet Devletin anayasal düzeninin, Devletin inançlarla ilişkilerini laiklik-tarafsızlık ilkesine tabi kılması durumunda, bu ilkeye ve yetkili kişinin dini inançlarını açıklamasının

kısıtlanmamasına ilişkin menfaatten çok Devletin menfaatine daha çok öncelik verilmesi, kendi içerisinde Sözleşme anlamında herhangi bir sorun doğurmamaktadır (*ibid.*, § 67).

122. Bu değerlendirmeler, özellikle söz konusu personelin hastalarla iletişim halinde olduğu kamu hastaneleriyle ilgilidir. Hastalar için muamele eşitliğinin sağlanması amacıyla, kamu hastanelerinde görevli personelden, görevlerinin icrası sırasında dini inançlarının belirtilmemesinin istenmesi meşru bir taleptir. Bu bağlamda, kamu hastanesi hizmetinin tarafsızlığının, yetkililerin tarafsızlığına bağlı olduğu ve hastaların yetkililerin tarafsızlığından şüphe duymamasını gerektirdiği kanaatine varılabilir (*Ebrahimian/Fransa*, 2015, § 64).

123. Mahkeme ayrıca, Fransa'da bir kamu hastanesinin psikiyatri servisinde sosyal asistan olarak çalışan Müslüman bir kadının, kendisinin iş yerinde başörtüsünü çıkarması konusunda uyarılmasının ardından bunu reddetmesi sonucunda, iş akdinin yenilenmemesine ilişkin bir davada, 9. maddenin ihlal edilmediği sonucuna varmıştır. Mahkeme, şikâyet edilen tedbirin, başvuranın iletişim halinde olduğu hastaların dini inançlarına saygı duyulmasının sağlanması ve dini inançları ne olursa olsun kamu hizmeti kullanıcıları olarak hastalara Devlet tarafından eşit şekilde muamele edilmesi amacıyla, hastanede başvuranın tarafsızlık yükümlülüğüne somut bir etki verilmesi gerekliliğiyle gerekçelendirildiğini gözlemlemiştir. Bu bağlamda, Mahkeme, bu şekliyle Fransa'da kamu hizmetlerinin laikliğine ilişkin söz konusu modeli değerlendirmenin kendi görevi olmadığını ve ihtilaf konusu tarafsızlık gereksinimini başvuran tarafından icra edilen somut görevlere göre uyarılmanın imkânsızlığıyla ilgili olarak, kendi içerisinde hiçbir şekilde sorun olmadığını vurgulamıştır. Mahkeme, ilk olarak, hastane makamlarının, başvuranın başörtüsünü çıkarmasını gerektiren karara uymayı reddetmesini dikkatli bir şekilde incelediklerini ve başvuranın, tarafsızlık ilkesine riayet etmesine ilişkin gerekliliğe karşı devamlı itirazlarını değerlendirdiklerini; ikinci olarak, başvuranın bu yaptırıma ulusal mahkemeler önünde itiraz etme ve din özgürlüğünü etkin olarak ileri sürme imkânının bulunduğunu tespit ederek, ihtilaf konusu müdahalenin orantılı bir niteliğe sahip olduğu sonucuna varmıştır (*Ebrahimian/Fransa*, 2015).

124. Dördüncü tür durum -iş yerleri- ile ilgilidir. Mahkeme, bir hastanenin, hastaların ve sağlık personelinin sağlığını ve güvenliğini korumaya yönelik kuralları belirlemek için geniş bir takdir yetkisine sahip olduğuna hükmetmiştir (*Eweida ve diğerleri/Birleşik Krallık*, 2013, § 94; *Ebrahimian/Fransa*, 2015). Özellikle *Eweida* davasında ikinci başvuranın bir devlet hastanesi tarafından istihdam edilmiş olmasına rağmen, Mahkemenin gerekçelendirmesinin hukuki statüsü ne olursa olsun her türlü hastane kurumu için geçerli olduğu görülmektedir. Nitekim Mahkeme, geriatri servisinde çalışan bir hemşirenin kolye olarak taktığı haç işaretini çıkarmayı ya da broş olarak takmayı veyahut yakasının altına saklamayı kabul etmemesi nedeniyle işten çıkarıldığı davada 9. maddenin ihlal edilmediğine karar vermiştir; başvuranın amirleri, ulusal hâkim önünde, sıkıntılı bir hastanın zinciri yakalayıp çekerek kendisini ve ilgiliyi yaralama veya haç işaretinin sallanarak örneğin açık bir yarayla temas etme riski bulunduğunu ifade etmişlerdir (*Eweida ve diğerleri/Birleşik Krallık*, 2013, § 98-100).

125. Hastane ortamı dışında ticari bir şirket, belirli bir ticari imaj yansıtmak amacıyla, meşru olarak, çalışanlarına kıyafet kodu koyabilir; bu kodun uygulanması kimi zaman dini semboller bulundurulması hususunda kısıtlamalara yol açabilir (*Eweida ve diğerleri/Birleşik Krallık*, 2013, § 94). Bunun yanı sıra, işverenin bu menfaatleri ne kadar meşru olsa da mutlak değildir ve her zaman, ilgilinin dinini açıklama hakkıyla birlikte dengelenmelidir. Mahkeme ayrıca, bir çalışanın, diğer dinlere ait bazı sembollerin (türban ve hicap) bulundurulmasına izin verildiği halde, taktığı Hristiyan haçını gizlemeyi kabul

etmemesi nedeniyle özel bir şirket tarafından geçici olarak işten uzaklaştırıldığı bir davada 9. maddenin ihlal edildiği sonucuna varmıştır (*Eweida ve diğerleri/Birleşik Krallık*, 2013, § 94-95).

5. Din Özgürlüğü, Aile ve Çocukların Eğitimi

126. Sözleşme'nin 9. maddesinde, dini evliliğinin kuralları düzenlenmemektedir; bu kuralları belirlemek her bir dini cemaatin kendi yetki alanına girmektedir. Bilhassa, aynı cinsiyette olan kişiler arasında evliliğe izin verilip verilmediğini ve ne dereceye kadar izin verildiği hususunda karar verme görevi her bir dini cemaate aittir (*Parry/Birleşik Krallık* (k.k.), 2006). Ayrıca, Komisyon, kendisiyle İslami ritüellere göre evlenmiş olmasına rağmen, on altı (cinsel ilişkiye rıza gösterme yaşı) yaşından küçük bir kızla cinsel ilişki kurduğu gerekçesiyle hapis cezasına çarptırılan bir erkeğe 9. maddenin korumasını sağlamayı reddetmiştir; öte yandan, Komisyon aynı zamanda, Sözleşme'nin 12. maddesinin (evlenme hakkı) ihlal edildiğine dair hiçbir bulgu bulunmadığı sonucuna da varmıştır (*Khan/Birleşik Krallık*, 1986, Komisyon kararı). Komisyon bunun yanı sıra, partneriyle medeni hukukla öngörülen usule uygun olarak nikâhlanmayı reddeden bir erkeğin, Devletten, -ilk cinsel ilişki öncesinde Eski Ahit'ten bir bölümün yüksek sesle okunmasıyla resmiyet kazandığını iddia ettiği- bu birlikteliklerin hukuken geçerli bir evlilik olarak tanınmasını talep ettiği başvuruyu da reddetmiştir (*X/Almanya*, 1974, Komisyon kararı).

127. Sun Myung Moon tarafından kurulan Birleşme Kilisesi tarafından uygulanan toplu evlilik kutsama törenleri, bireylere eşlerini seçmeleri veya evlenmeleri için fiili bir zorlamaya ilişkin herhangi bir delil unsuru bulunmadığı sürece, bu dine inananlardan oluşan bir topluluğun tescilinin reddedilmesine gerekçe olamaz (*Ilyin ve diğerleri/Ukrayna*, 2022, §§ 12 ve 71).

128. Sözleşme'nin 9. maddesi, *boşanma* hakkını güvence altına almamaktadır (*Johnston ve diğerleri/İrlanda*, 1986, § 63). Yine Komisyon, medeni hukuka göre boşanma sonrasında, eski eşinin dini törenle yeniden evlenmesine imkân veren *guett* (talak mektubu) vermeyi reddettiği için hukuk mahkemesi tarafından eski karısına tazminat ödemeye mahkûm edilen bir Yahudi'nin şikâyetinin kabul edilemez olduğuna karar vermiştir. Somut olayda, başvuran, Kohen grubuna dâhil olduğunu ve Musa Kanunu'nun, boşanmış bir kadınla, hatta eski karısıyla bile evlenmesini yasaklamış olması nedeniyle, bu şekilde eski karısıyla yeniden evlenme imkânı kazanmayı umduğunu ifade etmiştir. Komisyon, *guett* vermeyi reddetmenin, 9. madde anlamında "dinini açıklama" olmadığını, özellikle de bunun, *guett* vermeyi reddetme nedeniyle haham mahkemesince kovuşturulan başvuranın atıfta bulunduğu dini kurullarla çelişir görüldüğünü tespit etmiştir (*D./Fransa*, 1983, Komisyon kararı).

129. Dini yaşam tarzının, taraftarlara kimi zaman dini kurallara uyma ve zamanlarının önemli bir kısmını alabilecek dini faaliyetlere kendini vakfetmelerini ve kimi zaman birçok Hristiyan mezhebinin yanı sıra Budist ve Hindularda monastik yaşam gibi radikal biçimler almayı gerektirdiği bilinen bir gerçektir. Böyle bir yaşam tarzının benimsenmesi, yetişkin bir kişinin, özgür ve bağımsız bir kararının sonucu olduğu sürece, bu seçimi tasvip etmeyen aile fertleri ile çatışmaya yol açsa bile, Sözleşme'nin 9. maddesinde sunulan güvenceleri tamamen kapsamaktadır (*Moskova Yehova Şahitleri ve diğerleri/Rusya*, 2010, § 111).

130. Bir ebeveynin çocuğunu kendi dini veya felsefi inançlarına göre yetiştirmesi, "dinini veya inancını (...) öğretme, uygulama ve ibadet yoluyla açığa vurmanın" bir yolu olarak görülebilir (*Abdi İbrahim/Norveç* [BD], § 140, 2021). Ek olarak, 1 No.lu Protokol'ün 2. maddesi Devletleri, ebeveynlerin kendi dini ve felsefi inançlarına uygun eğitim ve öğretimi sağlama haklarına saygı duymaya zorunlu

kılmaktadır. İstismar, şiddet veya hukuka aykırı zorlamaya ilişkin herhangi bir delil bulunmadığı sürece, çocuğa dini veya dini olmayan bir eğitim verilip verilmeyeceğine, onu spora, bilime, sanata veya müziğe yönlendirip yönlendirmeyeceğine, yapılandırılmamış boş zaman mı yoksa katı bir günlük rutin mi sağlanacağına ve hemfikir insanlarla arkadaş olup olmayacağına ilişkin kararlar, münhasıran çocuğun ebeveynleri veya duruma göre velayetini alan kişi tarafından yapılacaktır. Bu tür kararlar, devletlerin haksız müdahalesinden korunan özel hayat ve aile hayatı kapsamına girmektedir. Aslında, bunların uyumlu gelişimin belirli unsurları olduğuna dair tek bir normatif ebeveynlik tarzı ya da genel ve evrensel bir sonuç yoktur. Bu noktada ulusal makamlar ile ebeveynler arasında herhangi bir anlaşmazlığın normalde bilimsel, hukuki veya sosyal fikir birliğine dayalı kanıtlarla destekleneceği ve belirli ve bireysel vakalara dayanacağı sonucu çıkmaktadır; yetkili makamlar, çocukların kendilerini dinlemeden genel varsayımlara dayanamaz veya karar veremez (*Taganrog LRO ve diğerleri/Rusya*, 2022, §§ 174-175).

131. Çocuk biyolojik ebeveyniyle birlikte yaşadığında, biyolojik ebeveynin 8. madde haklarından yararlanarak günlük yaşamda 9. madde haklarını kullanabileceği açıktır. Çocuğun zorunlu olarak kamu bakımına alınması durumunda da bir dereceye kadar, örneğin yeniden bir araya gelmeyi kolaylaştırmayı amaçlayan ebeveyn sorumluluklarını veya iletişim haklarını üstlenme biçimi yoluyla, bunu yapmaya devam edebilir. Bir çocuğun zorunlu bakımı, kaçınılmaz olarak biyolojik ebeveynin, çocuğu kendi yetiştirirken dini veya diğer felsefi inançlarını açıklama özgürlüğüne sınırlamalar getirir (*Abdi İbrahim/Norveç* [BD], 140, 2021 ve *Kılıç/Avusturya*, 2023, § 145). Ayrıca Sözleşme'ye Ek 1 No.lu Protokol'ün 2. maddesi uyarınca, Komisyon, ebeveynlerin, çocuklarına, dini ve felsefi inançlarına uygun olarak eğitim görmelerini sağlama hakkının, velayetin özelliklerinden biri olduğuna karar vermiştir; bu nedenle, bu hak, velayetin geri alındığı ebeveyn tarafından uygulanamamıştır (*X/İsveç*, 1977, Komisyon kararı).

132. Bu ilkelere uygun olarak, Komisyon, aşağıdaki başvuruların kabul edilemez olduğuna karar vermiştir:

- Eski karısı, reşit olmayan oğullarıyla birlikte İsveç'te yaşayan ve Almanya'da ikamet eden bir Polonya vatandaşının başvurusu. İsveç mahkemelerinin, kendisine çocuğunun ziyaret hakkı vermeyi reddetmelerinin yanı sıra, başvuran, çocuğun vaftiz edildiği Katolik Kilisesinin öğretilerine aykırı olarak ve Lutheran dinine göre yetiştirilmesinden şikâyetçi olmuştur; nitekim eski karısı, Katolik Kilisesi hukukunun gerektirdiği üzere, çocuğu Katolik dinine göre yetiştirmek için evlendikleri sırada yaptıkları anlaşmaya uymamıştır. Komisyon, ihtilaf konusu olayların, davalı Devlete değil, çocuğun velayetine tek başına sahip olan ve eğitim görmesini sağlama görevi ve hakkına sahip olan başvuranın eski karısına yüklenebilir olmaları sebebiyle, söz konusu şikâyeti Sözleşme hükümleriyle *ratione personae* (kişi yönünden) bağdaşmadığı gerekçesiyle reddetmiştir (*X/İsveç*, 1957, Komisyon kararı; aynı zamanda benzer şikâyetlerin, birinci davadakiyle özü itibarıyla aynı olmaları nedeniyle reddedildiği, aynı başvuran tarafından yapılmış olan *X/İsveç*, 1959, Komisyon kararı ve *X/İsveç*, 1961, Komisyon kararı);
- Kız ve erkek yeğenlerini, Katolik bir kurumda yetiştirmek suretiyle Müslüman inancından uzaklaştırıldığından şikâyet eden Sovyet Orta Asyalı bir siyasi mülteci tarafından yapılan başvuru. Başvuranın, yeğenleri adına hareket edip edemeyeceği veya iddia edilen ihlal nedeniyle dolaylı "mağdur" olduğunu iddia edip edemeyeceği tespit etme konusuyla ilgili sorunu bir kenara bırakarak, Komisyon, kararın verildiği

tarihte kız ve erkek yeğenlerinin 20 ve 21 yaşlarında olmaları nedeniyle, din özgürlüğünün ihlal edilmediğini tespit etmiştir (*X./Almanya*, 1968, Komisyon kararı);

- İsveç sosyal yardım makamlarının reşit olmayan kızlarını Yahudi bir aile yerine Protestan bir koruyucu aileye yerleştirme kararına ilişkin olarak Yahudi ebeveynler tarafından sunulan ve çocuklarını kendi dini inançlarına uygun olarak eğitime haklarının ihlal edildiğini iddia ettikleri bir şikâyet. 1 No.lu Protokolün 2. maddesiyle birlikte 9. maddeyle bağlantılı olarak, Komisyon, esasen, söz konusu makamların, yerel bir hahamın yardımıyla etkin biçimde Yahudi bir koruyucu aile arayarak ve ebeveynleri yapılan bu teşebbüslerden haberdar etmenin yanı sıra kendi fikirlerini dile getirmeye de davet ederek göz ardı edilemeyecek bir çaba sarf ettiklerini tespit etmektedir; ancak, ebeveynler, söz konusu bölgede herhangi bir Yahudi koruyucu aile bulamamışlardır (*Tennenbaum/İsveç*, 1993, Komisyon kararı; Mahkeme tarafından aynı yönde ancak Sözleşme'nin 8. maddesi bağlamında verilen *Kılıç/Avusturya*, 2023, § 147);
- Annesinin Katolik Kilisesinde vaftiz ettirdiği ve dinini değiştirdiği gerekçesiyle reşit olmayan kızına nafaka ödemeyi reddetmesinden ötürü hapis cezasına mahkûm edilen boşanmış bir Müslüman adam tarafından yapılan başvuru. Başvurana göre, (annesinin etkisiyle bile olsa) İslâm dininden ayrılan bir çocuk “var olmayan” olarak değerlendirilmelidir; bu nedenle, Müslüman olan babasını, nafaka ödemeye zorlamak din özgürlüğüne aykırı olacaktır. Komisyon, bakımı başka bir ebeveyne verilen bir çocuğa nafaka ödeme yükümlülüğünün genel uygulama olması ve kendiliğinden, din ya da vicdan alanına doğrudan etkileri olmaması sebebiyle başvuranın din özgürlüğü hakkına müdahalede bulunulmadığı sonucuna varmıştır (*Karakuzey/Almanya*, 1996, Komisyon kararı).

133. Mahkeme,

- Yetişkin çocukları Makedon Ortodoks Kilisesi'nin manastır düzenine giren bir grup ebeveyn tarafından yapılan ve Sözleşme'nin 8. maddesi (özel ve aile hayatına saygı hakkı) ile Sözleşme'nin diğer birkaç maddesine dayanan başvurunun kabul edilemez olduğuna karar vermiştir. Başvuranlar, manastır düzeni kurarak ve çocukları buraya kabul ederek Kilisenin, çocuklarıyla irtibat halinde olmaya devam etmek başta olmak üzere yaşlılık ya da hastalık durumlarında çocuklarından yardım alma ve torun sahibi olma haklarını ihlal ettiğinden şikâyetçi olmuşlardır; dolayısıyla Devletin, bu hakları korumak için Kiliseye karşı müdahale etmesi gerekirdi. Mahkeme, başvuranların çocuklarının yaşam tarzı seçiminin özgür olduğunu; ebeveynler ve yetişkin çocukları arasındaki karşılıklı temasın, saygının ve sevginin bütünüyle özel alanın kapsamına girdiğini ve Devlet tarafından hiçbir şekilde pozitif yükümlülük doğuramayacağını ve son olarak, Sözleşme'nin, büyük anne/büyük baba olma hakkını güvence altına almadığını tespit etmiştir (*Şijakova ve diğerleri/Eski Yugoslav Makedonya Cumhuriyeti* (k.k.), 2003);
- Mahkeme, *Raelien* hareketi üyesi olan ve eşinden ayrılmış ancak ortak velayete sahip olan bir annenin, mahkeme kararıyla, çocuklarının Raelienlerle (kendisi ve yeni eşi dışında) irtibat kurmalarının ve Raelien toplantılarına götürmelerinin yasaklanmasıyla ilgili şikâyetinin açıkça dayanaktan yoksun olması nedeniyle kabul edilemez olduğuna

karar vermiştir. Mahkeme, kanunla öngörülen ve meşru bir amaç izleyen (çocukların ve babalarının haklarının korunması) bu müdahalenin “demokratik bir toplumda gerekli” olduğu kanaatine varmıştır. Nitekim başvuran, kısıtlama olmaksızın, dinini kişisel olarak uygulamaya devam edebilirdi; bunu, Ralien hareketinin diğer üyeleriyle irtibata girmemek kaydıyla çocuklarının yanında bile yapabilirdi. Mahkeme aynı zamanda, ebeveynlerin her birinin eğitim tercihlerinde uzlaşmaya vararak ve her türlü değer yargısının ve gerektiği takdirde, kişisel dini inanç uygulamalarıyla ilgili asgari kuralların kaldırılması yoluyla, her iki ebeveynin görüşü arasında tatmin edici bir denge kurmaya çalışarak, çocukların üstün menfaatlerini göz önünde bulundurmanın arz ettiği öncelikli amacın üzerinde durmuştur. Özü itibarıyla benzer nedenlerden ötürü, Mahkeme, 14. maddeyle yasaklanmış hiçbir ayrımcılık yapılmadığını tespit etmiştir (*F.L./Fransa* (k.k.), 2005);

- Mahkeme, 9. maddenin ihlal edildiğine karar verirken, Yehova Şahitlerinin yerel şubesini dağıtmak ve faaliyetlerini yasaklamak için Rus yargı organları tarafından benimsenen ve bu dini topluluğun taraftarlarını ailelerinden uzaklaştırmak ve onlara zarar vermek maksadıyla “psikolojik baskı” uyguladığı yönündeki gerekçenin ikna edici olmadığını ifade etmiştir. Mahkeme ilk olarak, Yehova Şahitlerinin kendilerini dini hayata tam olarak adanmak için vermiş oldukları kararın özgürce, zorlama olmaksızın ve dünya çapındaki “geleneksel” büyük dinlere çok benzer bir şekilde alınmış olduğunu ve ikinci olarak, sunulan istatistiki verilerin, Yehova'nın Şahitlerinin ailelerindeki sadece altı anlaşmazlık vakasıyla ilgili olduğu için güvenilir olmadığını, oysa doğru yaklaşımın, inanmayanlar, ülkedeki çoğunluk dininin taraftarları ve Yehova'nın Şahitleri arasındaki aile parçalanmalarının sıklığını karşılaştırmak olabileceğini belirtmiştir (*Moskova Yehova Şahitleri ve diğerleri/Rusya*, 2010, § 104-109);
- Kızının (olayların meydana geldiği sırada on ila on dört yaşında olan) vaftiz edilmesine ve Katolik Kilisesi Pazar okulunda derslere katılmasına karşı çıkan ve İspanyol mahkemelerinin, kızının din eğitimi ile ilgili her türlü kararın, kızı yetişkin oluncaya kadar ertelenmesine ve bu arada, kızının bu konudaki eğitimiyle tek başına ilgilenmesini kabul etmemelerinden yakınan bir babanın şikâyetini, Sözleşme hükümleriyle *ratione materiae* (konu yönünden) bağdaşmadığı gerekçesiyle kabul edilemez olduğuna karar vermiştir. Mahkemeler, velayete sahip olan annenin, ergen olmayan kızının menfaatlerini uygun şekilde güvence altına alarak (*Rupprecht/İspanya* (k.k.), 2013) isteklerine uymakla yetindiğini tespit etmişlerdir; 1 No.lu Protokol'ün 2. maddesi açısından incelenen ve oldukça benzerlik gösteren bir dava için *X/Hollanda*, 1968, Komisyon kararı) kararına bakınız.
- Müslüman bir ailede doğan, beş yaşında çocuk esirgeme kurumlarına kapatılan ve daha sonra Yehova Şahidi olan koruyucu bir ailenin yanına yerleştirilen bir çocuk açısından 9. maddenin ihlal edildiğine karar vermiştir. Büyüdükçe Yehova Şahitlerinin dini uygulamalarına dâhil olan başvuran, o topluluğun bir üyesi olmuştur. Mahkeme, ulusal makamların, koruyucu ailenin, başvuranın ve öz ailesinin dini görüşlerine saygı göstermeyi taahhüt ettikleri dini tarafsızlık şartına uyulmasının sağlanması için gerekli önlemleri almadıklarını tespit etmiştir (*Loste/Fransa*, 2022, §§ 110-117).

134. Sözleşme'nin 9. maddesi, kişileri, okul ortamında, Devlet tarafından din aşılanmasına karşı korumaktadır (*Angeleni/İsveç*, 1986, Komisyon kararı; *C.J., J.J. ve E.J./Polonya*, 1996, Komisyon kararı).

Nitekim ilke olarak Devletler, din ve devlet ilişkileriyle ve toplumda dine verilen anlamla ilgili geniş bir takdir yetkisine sahiptirler, bu konularla ilgili sorunlar eğitim ve kamu eğitimi alanında ortaya çıktığında ise bu takdir yetkisi daha da geniştir. Devletler, dini aşlamayı amaçlayan her türlü eylemden kaçınarak, objektif, eleştirel ve çoğulcu şekilde okul müfredatlarında yer alan bilgi ve tanımları yaymak zorunda olsalar da yine de bu müfredatları kendi ihtiyaç ve geleneklerine göre düzenlemekte özgürdürler (*Osmanoğlu ve Kocabaş/İsviçre*, 2017, § 95). Mahkeme, özellikle küçük çocukların ebeveyn eğitimine yüksek düzeyde bir koruma sağlar; dolayısıyla ebeveynlerin kendi çocuğunu eğitime hakkının kapsamına riayet edilip edilmediğini denetlemek için bu alandaki her davayı dakik ve derin bir incelemeye tabi tutmalıdır. Diğer taraftan, 9. madde belirli bir dinin veya felsefi bir inancın müridine, fikirlerine aykırı olabilecek bir kamu öğretimine çocuğunun katılmasını reddetme hakkı tanımaz, ancak Devletin, bu öğretim yoluyla çocuklara bir inanç dayatmasını yasaklar (*A.R. ve L.R./İsviçre* (k.k.), 2017, §§ 40 et 49). Çocuklarının eğitimini sağlamak öncelikle ebeveynlere düşse de ebeveynler, Sözleşme'ye dayanarak, Devleti, belirli bir öğretim vermeye veya dersleri belirli bir şekilde düzenlemeye zorunlu kılamazlar (*Osmanoğlu ve Kocabaş/İsviçre*, 2017, § 95).

135. Bir devlet okulu müessesesinde dini tören düzenleneceği iddiasına ilişkin olarak, Mahkeme, başka bir dini inancın mensupları olan ebeveynlerine öncesinde bilgi verilmeden, kısa bir dini törene –bu durumda, bir Rus Ortodoks rahibinin okul yılının başlangıcı vesilesiyle düzenlediği bir kutsama törenine-katılan yedi yaşındaki bir öğrenci açısından 9. maddenin ihlal edilmediği sonucuna varmıştır. Mahkeme, bunun, din propagandası amacı taşımayan münferit bir olay olduğunu; çocuğun törene sadece basit bir seyirci olarak pasif katılımında bulunduğunu; ibadet (istavroz ve haçı öpme) hareketlerini yapması için zorlanmadığını; ulusal makamların, okul müdürüne disiplin yaptırımını uygulayarak ve bu tür olayların tekrarını önlemek için önlemler alarak ebeveynlerin şikâyetlerine özenle yanıt verdiklerini kaydetmiştir (*Perovy/Rusya*, 2020, §§ 70-77).

136. Öte yandan, bazı durumlarda, okula devam zorunluluğu, ailenin dini inançlarıyla çelişebilir. Bu nedenle, Sözleşme'nin organları aşağıdaki başvuruları reddetmişlerdir:

- Ateist olduğunu iddia eden bir devlet okulu öğrencisi olan başvuranın, din bilgisi derslerinden muaf tutulmasının İsveç okul idaresi tarafından reddedilmesi ile ilgili başvuru; başvurana göre, bu dersler, Hristiyan düşünce tarzını benimsemeyi mecbur tutmaktaydı. Başvuran aynı zamanda, olayların meydana geldiği dönemde yürürlükte olan İsveç Kanunu'nda, bir öğrencinin, dini bir cemaate ait olması ve bu dini cemaatten dini eğitim alması şartıyla söz konusu derslerden muaf tutulabilmelerinin öngörüldüğünü; ancak bunun ateistlere uygulanabilir olmaması nedeniyle 14. maddeye aykırı bir ayrımcılığa maruz kaldığını da iddia etmiştir. Komisyon, kızın, ibadet unsurları (ilahî söyleme, vb.) içermesi nedeniyle ihtilaf konusu derslerden büyük oranda muaf tutulduğunu tespit etmiştir. Geri kalan kısım ile ilgili olarak ise, Mahkeme, İsveç Hükümetinin, muaf olunan dersin, *dinlerle ilgili* bir ders olduğu ve -Hristiyanlık üzerine fazla yoğunlaşmış olsa bile- *belli bir dinle* ilgili olmadığı yönündeki bakış açısını paylaşmıştır. Dolayısıyla başvuran, ne bir dini aşlamaya maruz kalmış ne de herhangi bir ibadete katılmaya zorlanmıştır (*Angeleni/İsveç*, 1986, Komisyon kararı; bunun yanı sıra *Folgerø ve diğerleri/Norveç* [BD], 2007, kararına bakınız).
- Lüksemburg mevzuatı uyarınca, bir öğrencinin din ve ahlâk ya da ahlâk ve sosyal eğitimi derslerinden muaf tutulabilmesi için dini inancın tek dayanak olabilmesine rağmen ayrımcılığa maruz kaldıklarını iddia eden ebeveynlerin başvurusu; oysa ilgililer,

çocuklarının felsefi inançları nedeniyle bu derslerden muaf tutulmalarını istiyorlardı. Komisyon, herhangi bir dini aşılama iddiasında bulunulmaması nedeniyle, çocukların ahlâk ve sosyal eğitim derslerine katılma zorunluluğunun, düşünce, vicdan ve din özgürlüğü hakkının kullanılmasına bir müdahale teşkil etmediği kanaatine varmıştır. Somut olayda şikâyet edilen muamele farklılığı meşru bir amaç izlemektedir (bütün gençlere ahlâk eğitimi sağlamak amacıyla devamsızlık yapan öğrenci sayısını azaltmak) ve bu amaçla orantılıdır; zira mevzuata göre, ihtilaf konusu dersler bilhassa insan haklarının incelenmesine dayanmaktaydı ve görüş çeşitliliğini güvence altına alacak şekilde düzenlenmeliydi (*Bernard ve diğerleri/Lüksemburg*, 1993, Komisyon kararı);

- Yedinci Gün Adventisti olan bir çiftin, Lüksemburg belediye yetkililerinin, oğullarına, söz konusu dini toplulukta dinlenme günü olan cumartesi günleri derslere katılma zorunluluğundan genel bir muafiyet vermeyi reddetmelerinden şikâyet ettikleri başvuru. Mahkeme, ihtilaf konusu müdahalenin, çocuğa, ebeveynlerin dini inançlarından önce gelmesi gereken eğitim hakkını kullanmasını sağlama gerekliliği ile haklı görüldüğüne ve somut olayda makul orantılılık ilişkisi gözlemlendiğine karar vermiştir (*Martins Casimiro ve Cerveira Ferreira/Lüksemburg* (k.k.), 1999).

137. Mahkeme, aşağıda belirtilen durumlarda da ebeveynlerin 9. maddeye ilişkin şikâyetlerinin reddedilmesine karar vermiştir:

- İsviçre ve Türkiye vatandaşlığına sahip ve Müslüman olan ebeveynlerin, (henüz ergenlik çağına gelmemiş) kızlarını, okul kapsamında kız-erkek karışık düzenlenen ve zorunlu kılınan yüzme derslerine göndermeyi reddetmesi ve yetkili makamların kızlarını bu dersten muaf tutmayı reddetmesi: Mahkeme bu davada, ebeveynlerin din özgürlüğü hakkına müdahalede bulunulduğuna hükmetmiştir. Ancak bu müdahale, her türlü sosyal dışlanma fenomenine karşı yabancı öğrencilerin korunmasına ilişkin meşru bir amaç izlemektedir. Mahkeme, müdahalenin orantılılığıyla ilgili olarak, çocukların, yerel örf ve adetlere göre doğru bir sosyal entegrasyona imkân veren eksiksiz bir öğretim almaya ilişkin menfaatinin, ebeveynlerin kızlarının karma yüzme dersinden muaf tutulması isteğinden üstün olduğunu ve ayrıca yüzme öğrenimine ilişkin menfaatin, sadece yüzmeyi öğrenmekle sınırlı olmadığını, diğer öğrencilerle birlikte topluluk olarak bu faaliyetin yapılmasına dayandığını belirterek, sosyal entegrasyon sürecinde, özellikle yabancı öğrenciler için okulun özel bir önemi olduğunu vurgulamıştır. Bununla birlikte, söz konusu müdahalenin ihtilaf konusu etkisinin azaltılması amacıyla, ebeveynlere, özellikle kızlarının haşema giymesine izin verilmesi gibi belirli düzenlemeler sunulmuştur. Dolayısıyla ulusal makamlar takdir yetkilerinin sınırlarını aşmamışlardır (*Osmanoğlu ve Kocabaş/İsviçre*, 2017);
- Bir annenin 7 yaşındaki kızının cinsel eğitim derslerinden muaf tutulmasına ilişkin talebinin İsviçre'de bir ilköğretim okulu tarafından reddedilmesi: Bir taraftan, anne, kızının cinsel eğitim derslerine katılımının, hangi temel etik ve ahlaki değerlerini etkileyeceğini açıklayarak şikâyetini desteklememiştir, diğer taraftan, anaokulu ve ilkokul düzeyindeki cinsel eğitim tamamlayıcı bir niteliğe sahiptir ve sistematik değildir, eğitim kadrosunun bu konuda çocukların sorularını ve davranışlarını yanıtlamakla yetinmek zorundadır (*A.R. ve L.R./İsviçre* (k.k.), 2017).

6. Mesleki Faaliyetler

138. Mahkeme, iki olayda, bir kişinin dini aidiyetinin veya faaliyetlerinin özel güvenlik görevlisi olarak çalışmasına engel teşkil ettiği bir durumu değerlendirmek zorunda kalmıştır. İlk davada, Mandarom'daki Aumist topluluğuna bağlılık yemini ettiği gerekçesiyle, böyle bir izinden yararlanmak için İsviçre yasalarının gerektirdiği “şerefe liyakat” şartını artık yerine getirmede olduğu için özel güvenlik acentesi işletme ruhsatı geri alınan bir başvuranın şikâyetinin açıkça dayanaktan yoksun olduğuna karar vermiştir. Bu bağlamda, ulusal mahkemeler bu topluluğun liderinin tehlikeli bir kişilik olduğunu; doktrininin kıyametin gerçekleşmesi etrafında döndüğünü, yandaşlarını intihara veya şiddete sürükleyebileceğini ve son olarak, bir güvenlik acentesinin işletmenin doğasında var olan ihtimalleri böyle bir örgütün yandaşının ellerine bırakmanın kamu düzeni ve güvenliğine zarar verme riski taşıdığını tespit etmiştir. Esasen ulusal mahkemeler tarafından sunulan gerekçelere katılan Mahkeme, ihtilaf konusu müdahalenin Sözleşme'nin 9. maddesinin 2. fıkrasına uygun olduğu sonucuna varmıştır (*C.R./İsviçre* (k.k.), 1999).

139. İkinci davada, Mahkeme, bir kişinin yetkili ulusal makam tarafından orta veya uzun vadede ülke için tehdit oluşturduğu düşünülen bir dini harekete yakınlığı veya üyeliğinin, güvenlik görevlisi olarak çalışmasının yasaklanması gibi, 9. maddenin 2. fıkrası uyarınca, aleyhinde olumsuz bir tedbir alınması için yeterli bir gerekçe oluşturup oluşturmadığı hususu hakkında bir istişari görüş vermiştir. Bu husus, 16 No.lu Protokol'ün 1. maddesi bağlamında, Belçika Danıştay tarafından, İçişleri Bakanlığının bir Belçika vatandaşından, demiryollarında güvenlik görevlisi olarak çalışmasına imkân tanıyan bir kimlik kartını geri alma ve güvenlik görevlisi olarak ikinci bir kimlik kartı vermeyi reddetme kararına ilişkin devam etmekte olan adli yargılama bağlamında gündeme getirilmiştir. Bu karar, istihbarat servislerinin elindeki bilgilere göre, ilgili kişinin “bilimsel Selefilik” ideolojisinin destekçisi olması, aynı eğilime sahip kişilerle temaslarını sürdürmesi ve yakınları arasında elektronik iletişim araçlarıyla proselitizm yapmasıyla gerekçelendirilmiştir. Ancak, Selefilik, Belçika toplum modeliyle bağdaşmadığından, hukuk devletinin temel demokratik değerlerine zarar verdiği ve ülke için orta ve uzun vadede bir tehdit oluşturduğundan, ilgili kişi artık söz konusu mesleği icra etmek için kanunla belirlenen koşulları, özellikle de temel haklara ve demokratik değerlere saygı, dürüstlük, sadakat ve Devletin güvenliği veya kamu düzeni için risk oluşturmama koşullarını yerine getirmemektedir. İlgili kişinin, örneğin, dini zorunluluklara, hukuka uygunluğa katı şekilde uymaktan daha öncelik vereceğini veya belirli kategorilerdeki insanlara karşı dini gerekçelerden dolayı ayrımcılık yapacağını gösteren somut ve açık bir olguyla suçlanmadığını belirtmek önem arz etmektedir. Mahkeme, demokratik bir toplum ve onun değerleri için orta veya uzun vadede bir risk oluşturduğu düşünülen dini bir hareket içinde hassas görevlerde bulunan bir kişinin ortaya çıkan üyeliğinin, özellikleri göz önünde bulundurulduğunda, ilke olarak, ilgili kişi hakkında önleyici bir tedbir alınmasını haklı gösterebileceğini kabul etmiştir. Ancak, bu tedbirin Sözleşme'nin 9. maddesiyle uyumlu olabilmesi için bir dizi koşulu yerine getirmesi gerekmektedir. İlk olarak, Mahkemenin içtihadı anlamında, erişilebilir ve öngörülebilir bir yasal dayanağı olmalıdır. İkinci olarak, ilgili kişinin davranışları veya eylemleri göz önünde bulundurulmuş kabul edilmelidir. Üçüncü olarak, demokratik toplum için gerçek ve ciddi bir riskin gerçekleşmesini önlemek amacıyla alınmalı ve 9. maddenin 2. fıkrası anlamında bir veya daha fazla meşru amaca hizmet etmelidir. Dördüncü olarak, riskin gerçekliği ve kapsamı ile gerçekleşme ihtimalinin değerlendirilmesi yetkili ulusal makamların görevidir; bu değerlendirme, bir yandan ilgili kişinin mesleki görevlerinin niteliği göz önünde bulundurulmuş, diğer yandan söz konusu inançların veya ideolojinin içeriğinin yanı sıra ilgili kişinin kişiliği, geçmişi, eylemleri, rolü ve söz konusu dini harekete aitlik derecesi ışığında

yapılmalıdır. Bu bağlamda Mahkeme, ilgili kişi hakkında mesleki kusur veya şikâyetlerin bulunmamasının yanı sıra harekete karşı baskıcı tedbirlerin (feshetme veya yasaklama) bulunmamasının da dikkate alınması gereken faktörler olduğunu ancak mutlak surette sonuca götüren nitelikte olmadıklarını belirtmiştir. Beşinci olarak, tedbir, önlenmesi amaçlanan riskle ve izlenmesi amaçlanan meşru hedef(ler)le orantılı olmalıdır; bu da söz konusu hedeflere daha az müdahaleci veya radikal tedbirler yardımıyla ulaşılamayacağına sağlanmasını gerektirmektedir. Altıncı olarak, tedbir, yukarıda sıralanan koşullara uyulmasını sağlamak için uygun usuli güvencelerle birlikte bağımsız ve etkili bir yargı denetimine tabi olabilmelidir. Son olarak, yetkililer, demokratik bir toplumun değerlerini koruma bahanesiyle, Sözleşme'nin 14. maddesi tarafından yasaklanan her türlü ayrımcılıktan, özellikle de dine dayalı ayrımcılıktan kaçınmalıdır (*Bir kişinin, dini bir harekete yakınlığı veya buna mensup olması sebebiyle güvenlik görevlisi veya bekçilik mesleğini icra etmesine izin verilmesinin reddedilmesine ilişkin istişari görüş*) [BD], P16-2023-001 no.lu başvuru, Belçika Danıştay, 2023, § 74).

7. Dini Telkinlerde Bulunma ve Başka Bir Dine Geçmeye Teşvik (Proselitizm)

140. Dinini açıklama özgürlüğü, örneğin bir “öğretim” vasıtasıyla, ilke olarak ikna etmeyi deneme ve geleceğini değiştirme hakkını kapsamaktadır, aksi takdirde Sözleşme'nin 9. maddesiyle tanınan “din ya da inanç değiştirme özgürlüğünün” uygulanmasının sözde kalması tehlikesini doğurur (*Kokkinakis/Yunanistan*, 1993, § 31; *Nasirov ve diğerleri/Azərbaycan*, 2020, § 60). Aslına bakılırsa, misyonerlik işi bir dinin hayati bir boyutudur; bu, yalnızca birinin inançlarını onaylamayı değil, aynı zamanda başkalarını bu inançları dikkate almaya davet etmeyi ve onları bunların geçerliliğine ikna etmeye çalışmayı, böylece onları kendi dinine veya amacına dönüştürmeyi de içerir (*Ossewaarde/Rusya*, 2023, § 39). Özellikle, Devlet ne belirli bir dinin üyeleri ve üyesi olmayanlar arasında spontane dini tartışma olasılığını ortadan kaldırılabir ne de dini ifadeye diğer ifade türlerine uygulananlardan daha büyük kısıtlamalar getirebilir. Aynı şekilde, Devletin, örneğin dini bir derneğe ait olmayan veya kiralanmayan konutlarda bu tür faaliyetlerin yasaklanması veya bu faaliyetlerin dini bir derneğin ön iznine tabi tutulması gibi bir kişinin bireysel müjdecilik faaliyetinde bulunmasını suç saymasına izin verilmez (*ibid.*, § 44).

141. Buna karşılık, 9. madde, dini bir topluluğun yeni üyeler kazanmak amacıyla uygunsuz bir baskı yapması veyahut maddi ya da sosyal avantajlar sunan bir faaliyet gibi olumsuz proselitizmi korumamaktadır (*Larissis ve diğerleri/Yunanistan*, 1998, § 45). Bununla birlikte, ulusal makamlar kararlarını, ülkedeki hâkim din dışında başka bir din veya inançtan ilham alan eylemlerin, mutlaka kötü din propagandası veya “ruh avcılığı” teşkil ettiği varsayımına dayandıramazlar (*Christian Religious Organization of Jehovah's Witnesses in the NKR/Ermenistan*, 2022, § 74).

142. Günümüz yaşam koşulları ışığında, internet ve sosyal ağlardaki faaliyetler, Sözleşme'nin 9. maddesi tarafından korunan bir din veya inancın “açıklanmasını” teşkil edebilir (*Bir kişinin, dini bir harekete yakınlığı veya buna mensup olması sebebiyle güvenlik görevlisi veya bekçilik mesleğini icra etmesine izin verilmesinin reddedilmesine ilişkin istişari görüş*) [BD], P16-2023-001 no.lu başvuru, Belçika Danıştay, 2023, § 74).

143. Örneğin, Mahkeme şu kararlarda Sözleşme'nin 9. maddesinin ihlal edildiğine karar vermiştir:

- Yehova Şahidi olan başvuranın, yerel Ortodoks Kilisesi korosunda görevli bir kadının evine gitmesi ve bu kadınla dini nitelikte bir konuşma başlatması nedeniyle yakalanarak

mahkûm edildiği bir davada 9. maddenin ihlal edildiği sonucuna varmıştır (*Kokkinakis/Yunanistan*, 1993; bk. aynı zamanda, benzer olaylarla ilgili olan ve ihlal tespitinin 9. maddesinin 2. fıkrası anlamında uygun bir yasal dayanağın bulunmamasından kaynaklandığı *Hamzayan/Ermenistan*, 2024);

- Rusya'da yaşayan Amerikalı bir Baptist olan başvuran, evinde ibadet etmek ve İncil'i tartışmak üzere düzenli toplantılar düzenlediği gerekçesiyle katılımcıları bizzat davet ettikten sonra posta kutularına davetiye bıraktığı ve duyuru panosu gibi halka açık yerlere dini toplantılarla ilgili bilgiler astığı için idari para cezasına çarptırılmıştır. Bireysel olarak hareket etmesine ve herhangi bir resmi grup oluşturmak istememesine rağmen, dini bir grup kurulması konusunda yetkililere bildirimde bulunmadan misyonerlik faaliyetleri yürütmekle suçlanmış ve cezaya mahkûm edilmiştir (*Ossewaarde/Rusya*, 2023, §§ 42-46).

144. Buna karşılık, Mahkeme,

- Olayların meydana geldiği dönemde Hava Kuvvetlerinde subay olan başvuranların, alt rütbede olan çok sayıda askeri yine çok sayıdaki sivile karşı proselitizmi nedeniyle askeri mahkemeler tarafından mahkûm edildikleri bir başka Yunan davasından farklı bir yaklaşım benimsemiştir. *Erlerin* din değiştirme teşebbüsleriyle ilgili olarak, Mahkeme, ihtilaf konusu mahkûmiyetin 9. maddeyi ihlal etmediği sonucuna varmıştır. Mahkeme, askeri hayatın karakteristik bir özelliği olan hiyerarşik yapının, silahlı kuvvetler personeli arasındaki ilişkileri her yönden biraz renklendirebileceğini ve bir astın, üst rütbeli bir kişiyi reddetmesinin veya bu şahıs tarafından başlatılan bir konuşmadan çekilmesinin güç olduğunu tespit etmiştir. Nitekim sivil ortamda, muhatabın kabul etmek veya reddetmekte özgür olduğu, zararsız bir fikir alışverişi olarak değerlendirilebilecek olan bir durum, askeri hayatın sınırları içerisinde, bir taciz şekli ya da yetkiyi kötüye kullanarak kötü bir baskı uygulanması olarak görülebilir. Eşit olmayan rütbedeki bireyler arasında geçen bütün konuşmalar veya diğer hassas meseleler bu kategori kapsamına girmese bile, şartların gerektirmesi durumunda, Devletlerin, silahlı kuvvetlerde aşağı rütbede olanların hak ve özgürlüklerinin korunması amacıyla özel tedbirler almaları gerekebilir. Öte yandan, Mahkeme, başvuranların, herhangi bir baskı ya da zorlama uygulamamış oldukları sivillere proselitizm nedeniyle mahkûm edilmelerinin demokratik bir toplumda gerekli olmadığı ve bu nedenle Sözleşme'nin 9. maddesinin ihlal edildiği sonucuna varmıştır (*Larissis ve diğerleri/Yunanistan*, 1998).
- Mahkeme, Rusya'da Yehova Şahitlerinin oluşturduğu ve ulusal mahkemeler tarafından diğer suç isnatlarının yanı sıra, "vatandaşlık görevlerini terk etmeye teşvik etmekle" suçlanan bir derneğin kapatıldığı bir davada, Sözleşme'nin 11. maddesi ışığında değerlendirilen 9. maddenin ihlal edildiğine karar vermiştir; aslında zorunlu askerlik hizmetine çağrılan bu dini kabul eden genç Yehova şahitleri, diğer askere alınanları askerlik hizmeti yerine alternatif sivil hizmeti seçmeye ikna etmiştir. Mahkeme, söz konusu tartışmanın, üstler ve astlar arasında değil, aralarında hiçbir resmi hiyerarşi olmaksızın aynı seviyedeki kişiler arasında çıktığını tespit etmiştir. Yehova Şahidi olmayan askere alınan kişilere karşı aşırı baskı veya tacizde bulunulmamış, bu kişiler tartışmadan çekilmekte özgür bırakılmışlardır. Askerlik hizmetine alternatif olarak sivil

hizmetin Rus yasalarında öngörülen meşru bir seçenek olduğu göz önüne alındığında, böyle bir seçim yapmaya yönelik dini motivasyonlu teşvikler, Yehova Şahitlerine karşı kullanılamaz (*Taganrog LRO ve diğerleri/Rusya*, 2022, §§ 166-170).

145. Dini telkinlerde bulunma ve başka bir dine geçmeye teşvik (proselitizm) ile ilgili olarak, bir vaiz ya da bir yazarın, bir kişinin onun dinine mensup olmamasındansa mensup olmasının daha iyi olduğunu iddia etmesi, bu şekliyle, aleyhine kullanılabilecek bir unsur teşkil etmez (Sözleşme'nin 9. maddesi alanında değerlendirilen 10. madde alanında bk. *Ibragim Ibragimov ve diğerleri/Rusya*, 2018, § 117). Üstelik kişinin kendi dinini tercih etmesi, onu tek ve gerçek din veya “evrenin üstün bir açıklaması” olarak algılaması, diğer dinlerin “sahte”, “yanlış” veya “kurtuluş için elverişsiz” olarak değerlendirilmesi gibi, hemen her din sisteminin temel taşıdır. Belirli bir dini dogmanın veya yaşam anlayışının üstünlüğünü ilan etmek, Sözleşme'nin 9. maddesinin korumasından yararlanan, zorlayıcı olmayan ikna yoluyla başkalarını kendi dinine döndürmeye çalışma hakkının meşru bir şekilde kullanılmasının temel bir yönüdür. Dini hoşgörüsüzlüğe dayalı şiddeti veya nefreti teşvik eden veya meşrulaştıran ifadelerin bulunmaması durumunda, herhangi bir dini kurum veya bireysel inananlar, – güçlü terimlerle bile olsa – kendi doktrinlerini doğru ve üstün olarak ilan etme ve savunma ve kişinin kendi dogmasının veya inancının doğruluğunu ve başkalarının dogma veya inançlarının yanlışlığını kanıtlamaya yönelik dini tartışmalara ve eleştirilere girişme hakkına sahiptir. Kuşkusuz, diğer inançlara sahip dindar insanlar, başkalarının dininin kendilerininkinden üstün olduğu iddialarından gerçekten rahatsız olabilirler. Ancak bir ifadenin, belirli kişiler veya gruplar tarafından saldırgan veya aşağılayıcı olarak algılanabilmesi, “nefret söylemi” teşkil ettiği anlamına gelmez. Bu tür duygular anlaşılabilir olsa da başkalarının din özgürlüğünden yararlanmasını engellemek şöyle dursun, tek başına ifade özgürlüğüne sınır koyamazlar. Çoğulcu ve demokratik bir toplumda ister dini bir çoğunluğa ister azınlığa mensup olsun, din özgürlüğü hakkını kullananlar, rahatsız edici, şok edici veya rahatsız edici fikirlere maruz kalmaktan korunmayı makul olarak bekleyemezler. Kendi dini inançlarının başkaları tarafından inkâr edilmesine ve hatta başkaları tarafından kendi inançlarına düşman öğretilerin yayılmasına hoşgörü göstermeli ve bunu kabul etmelidirler (*Taganrog LRO ve diğerleri/Rusya*, 2022, §§ 153-154).

146. Yine dini bir kuruluş tarafından askeri terimlerin kullanılması ve kinayelerde bulunulması da tek başına, bir müdahalenin bulunduğunu göstermek için yeterli değildir (*Ibragim Ibragimov ve diğerleri/Rusya*, § 120; ayrıca bk. *Kurtuluş Ordusu Moskova Kolu/Rusya*, 2006, § 92).

147. Mahkeme, Finlandiya'daki, ulusal veri koruma ombudsmanı tarafından, kanunda belirtilen kişisel ve hassas verilerin işlenmesine ilişkin genel ön koşulları karşılamadan, yani ilgili kişilerin açık rızası olmaksızın, kapı kapı verilen vaaz sırasında kişisel verilerin toplanması ve işlenmesinin (herhangi bir yaptırım uygulanmaksızın) yasaklanması sebebiyle açılan Yehova Şahitlerinin dini cemaati davasında, Sözleşme'nin 9. maddesinin yasaklanmadığına karar vermiştir. Söz konusu tedbiri teyit eden nihai karar, Avrupa Birliği Adalet Divanı'nın (“ABAD”) ön karar talebine verdiği, başvuran topluluğun, kişisel verilerin işlenmesi ve bu tür verilerin serbest dolaşımına ilişkin olarak bireylerin korunmasına ilişkin 95/46/EC sayılı Direktif anlamında bir “kontrolör” olarak değerlendirilmesi gerektiğine dair cevaba dayandırılmıştır. Mahkeme, ulusal mahkemelerin, söz konusu olan çatışan menfaatler, yani başvuran topluluğun dinini açıklama hakkı (9. madde) ile ilgili bireylerin özel hayatlarına saygı gösterilmesi hakkı (8. madde) arasında adil bir denge kurma konusunda kendi takdir yetkileri dâhilinde hareket ettikleri sonucuna varmıştır. Mahkeme, veri sahibinin rızasının istenmesi ve alınması gibi basit bir olgunun, başvuran topluluğun din özgürlüğünün özünü engellemediği veya bu özgürlüğün kullanılmasında “caydırıcı bir etki” yaratmadığı kanaatine varmıştır (*Yehova Şahitleri/Finlandiya*, 2023, §§ 72-99).

8. İbadet Özgürlüğü

148. Din özgürlüğü, dinini yalnızca tek başına ve özel olarak değil aynı zamanda topluca, kamuya açık olarak ve inancını paylaştığı çevrede açıklamayı da gerektirmektedir. Başka bir ifadeyle, tek başına ya da topluca, ister kamuya açık isterse kapalı olarak herkes inançlarını açıklayabilir. Sözleşme'nin 9. maddesinde, ibadet, öğretim, uygulamalar ve ayin yapmak gibi, bir dinin ya da inancın alabileceği çeşitli şekiller sıralanmaktadır (*Güler ve Uğur/Türkiye*, 2014, § 35). Dolayısıyla bu hüküm, inananların, kendi dinlerine özgü ibadetlerini yerine getirmeleri için barışçıl olarak toplanma hakkını korumaktadır (*The Church of Jesus Christ of Latter-Day Saints/Birleşik Krallık*, 2014; *Cumhuriyetçi Eğitim ve Kültür Merkezi Vakfı/Türkiye*, 2014, § 41). Buna karşın, 9. madde, tek başına ya da Sözleşme'nin 11. maddesiyle (toplantı özgürlüğü) birlikte ele alındığında, kişilerin istedikleri herhangi bir yerde dinini açıklama ve toplanma hakkını her zaman güvence altına almaz (*Pavrides ve Georgakis/Türkiye* (k.k.), 2013, § 29).

149. Devlet, Sözleşme'nin 9. maddesinin 2. fıkrası uyarınca bir dinin ibadet ve vaaz yoluyla açıklanmasına kısıtlamalar getirebilse de, söz konusu dini ifadenin içeriğini (örneğin, nefrete teşvik veya demokratik bir toplumun değerleriyle bağdaşmayan başka bir ifade gibi) sorgulamadan, yalnızca ayin yapan rahibin kişisel bir özelliği (dini eğitim aldığı yer gibi) nedeniyle verilen bir ceza, bu hükmün gerekliliklerine uygun değildir (*Sardar Babayev/Azerbaycan*, 2024, §§ 75-78).

150. Bunun yanı sıra, Mahkeme, aşağıdaki davalarda din özgürlüğünün ihlal edildiğini tespit etmiştir:

- “Kuzey Kıbrıs Türk Cumhuriyeti’nde” bulunan Ortodoks inancına mensup Kıbrıslı Rumların dini hayatını düzenleyen tedbirler, ilgililerin, başka yerlerde bulunan ibadet yerlerindeki dini törenlere katılmak için köylerinden çıkmalarına ve manastıra gitmelerine engel teşkil etmektedir (*Kıbrıs /Türkiye* [BD], 2001, §§ 243-246);
- Uluslararası Yehova Şahitleri örgütü tarafından yasal bir kira sözleşmesine dayanarak kiralanan bir devlet meslek lisesinin toplantı salonunda düzenlenen Yehova Şahitleri Pazar toplantısının Rus polisi tarafından dağıtılması. Bu tedbir, iç hukuk bakımından dahi açıkça yasaya aykırı ve keyfiydi (*Kouznetsov ve diğerleri/Rusya*, 2007). Benzer bir başka davada, Mahkeme, iç hukuka uygun olarak kiralanmış olan bir devlet yükseköğretim kurumunun toplantı salonunda yapılan Yehova Şahitlerinin yıllık ayinlerinin dağıtılması nedeniyle ihlal tespitinde bulunmuştur. Söz konusu operasyon, silahlı özel tim de dâhil olmak üzere bu amaçla konuşlanan çok sayıda polis memuru tarafından yürütülmüştür; başvurular yakalanmış ve birkaç saat boyunca gözaltında kalmışlardır. Mahkeme, müdahalenin yasallığı konusunu bir kenara bırakarak, söz konusu müdahalenin açıkça “demokratik bir toplumda gerekli” olmadığı kanaatine varmıştır (*Krupko ve diğerleri/Rusya*, 2014);
- Bir grup Müslüman tarafından özel bir evde düzenlenen ibadet toplantısının Moldova polisi tarafından dağıtılması ve başvuranın “Devlet tarafından tanınmayan bir dini uygulama” nedeniyle idari para cezasına çarptırılması (*Masaev/Moldova*, 2009);
- Rusya’da ikamet eden Amerikalı bir Baptist misyonere, yetkililere haber vermeden evinde ibadet ve İncil okumak amacıyla düzenli toplantılar düzenlediği gerekçesiyle idari para cezası verilmesi; dini bir dernek adına değil, bireysel sıfatla hareket ettiğinden, Parlamento tarafından değiştirilen yasal gereklilikleri karşıladığı kabul edilemez (*Ossewaarde/Rusya*, 2023).

- Din adamı Moon'un Birleşik Kilisesi mensuplarından birinin evinde düzenlenen bir toplantının Bulgar polisi tarafından dağıtılması; sonrasında savcının izniyle dairenin aranması, son olarak, -Devlet tarafından tescil edilmeyen dini bir toplulukla ilgili olduğu bahanesiyle- kitaplara, kayıtlara ve diğer bazı eşyalara el konulması. İhtilaf konusu tedbirlerin açıkça iç hukukta yasal dayanağı bulunmamaktaydı. Öte yandan, iç hukuk, söz konusu organizasyonun kaydının bulunmaması nedeniyle, dini bir toplantı düzenlemenin mümkün olmadığı hususunda açık değildir; somut olayda olayların meydana geldiği dönemde, bu tür toplantıların yasaya aykırı olduğu yönünde, bir kısım içtihatla da desteklenen idari bir uygulama mevcuttu (*Boychev ve diğerleri/Bulgaristan*, 2011).
- Başvuranın yerel polis karakoluna çağırılması ve dini inançlarıyla ilgili olarak sorguya çekilmesi; sonrasında evinde arama yapılmasının yanı sıra kitaplara ve kayıtlara el konulması; son olarak, polis tarafından başvurana, evinde, mensup olduğu Evanjelik cemaatinin toplantılarını gerçekleştirmeyi sona erdirmesi yönünde uyarıda bulunulması. Mahkeme, müdahalenin yasal dayanağı olmaması nedeniyle, söz konusu tedbirlerin her türlü ceza soruşturmasının dışında alındığını ve bu nedenle ulusal mevzuatı açıkça ihlal ettiği sonucuna varmıştır (*Dimitrova/Bulgaristan*, 2015);
- Başvuranların, yasa dışı olduğu belirtilen bir örgüte üye olan ve güvenlik güçleri tarafından öldürülen üç kişinin anısına siyasi bir parti binasında düzenlenen Müslüman dini bir törene (mevlüde) katılmaları nedeniyle hapis cezasına çarptırılması. Mahkeme'nin nazarında, söz konusu törenin, terör örgütünün sembollerinin bulunduğu siyasi bir parti binasında düzenlenmiş olması, katılımcıları 9. maddeyle güvence altına alınan korumadan yoksun bırakmamıştır. Somut olayda, ihtilaf konusu ceza, açıklık ve öngörülebilirlik gerekliliklerini karşılamamıştır; zira sadece dini bir törene katılmanın, Terörle Mücadele Kanunu'nun kapsamına girebileceğini öngörmek mümkün değildi (*Güler ve Uğur/Türkiye*, 2014).
- Bir mollanın (din adamı), bir camide namaz kıldırıldığı ve Cuma vaazları verdiği için, yalnızca dini eğitimini yurtdışında almış davalı Devlet vatandaşı olması sebebiyle, yakalanması ve hapis cezasına çarptırılması. Mahkeme, söz konusu dini ifadenin içeriği veya şeklinden ziyade ilgili kişinin eğitim aldığı yeri amaçlayan böyle bir tedbirin, demokratik düzeni korumak, dini aşırılıkla mücadele etmek ve dışarıdan gelen ideolojilerin zararlı etkisine karşı durmak için "demokratik bir toplumda gerekli" olarak kabul edilemeyeceği değerlendirmesinde bulunmuştur (*Sardar Babayev/Azerbaycan*, 2024).

151. Buna karşın, Sözleşme'nin organları, aşağıdaki davalarda 9. maddenin ihlal edilmediği tespitinde bulunmuşlardır veya şikâyetlerin açıkça dayanaktan yoksun olduğu sonucuna varmışlardır:

- Britanya yetkililerinin, yaz gündönümü sırasında tarihi Stonehenge alanını kapatma kararı alması ve bir grup Druidizm mensubunun burada gündönümü töreni kutlamalarına izin vermemesi. Komisyon, bilhassa yetkililerin, Stonehenge ile ilgilenen kişilerin ve kuruluşların menfaatlerini karşılamaya çalışarak daha öncesinde içten bir çaba göstermiş olmalarını göz önünde bulundurarak, 9. madde bağlamında hakların kullanılmasına müdahalenin söz konusu olduğu varsayılsa bile, bu müdahalenin kamu güvenliğini korumayı amaçladığı ve aynı maddenin 2. fıkrası anlamında haklı olduğu

kanaatine varmıştır (*Chappell/Birleşik Krallık*, 1987, Komisyon kararı); bakınız aynı zamanda *Pendragon/Birleşik Krallık*, 1998, Komisyon kararı);

- Kürtaja karşı çıkan ve bir kürtaj kliniği binasına girerek koridorda dizleri üzerinde dua eden çok sayıda kişinin “huzuru bozma” nedeniyle ertelenmiş para cezasına mahkûm edilmeleri. Komisyon, ihtilaf konusu gösterinin 9. maddenin kapsamına girdiğini ancak şikâyet edilen müdahalenin açıkça aynı maddenin ikinci fıkrası bakımından haklı olduğunu kabul etmiştir (*Van Schijndel ve diğerleri/Hollanda*, 1997, Komisyon kararı);
- Adanın güney kesiminde yaşayan bir Kıbrıs vatandaşı olan başvuranın, adanın kuzeyinde yani “Kuzey Kıbrıs Türk Cumhuriyeti” topraklarında bulunan kiliselere ve manastırlara gidememesi. Mahkeme, başvuranın, adanın kuzeyi ile olan tek bağının, ebeveynlerinden kendisine miras kalan ekilebilir araziden ibaret olduğunu ve hiçbir şeyin kendisini, Kıbrıs'ın güneyinde, 9. madde bağlamındaki haklarını kullanmaktan alıkoymadığı tespitinde bulunmuştur (*Josephides/Türkiye* (k.k.), 1999);
- “Kuzey Kıbrıs Türk Cumhuriyeti” topraklarında bulunan ve müzeye dönüştürülen bir manastırda önceden izin alınmadan düzenlenen Ortodoks ayinine polis tarafından son verilmesi. Mahkeme, somut olayda bir yanlış anlama olduğunu kabul etmiştir; zira, kültürel mirası korumakla görevli olan makamların bakış açısına göre, söz konusu toplantı izinsiz ve yasaya aykırı olmasına rağmen, başvuranların iyi niyetle izin aldıklarını düşündüklerini kabul etmiştir. Bunun yanı sıra, tüm ilgili koşullar ışığında - orantısız güç kullanılmaması, Kuzey Kıbrıs'ın özel siyasi bağlamında çatışmalardan kaçınmanın gerekliliği, vb.-, Mahkeme, ihtilaf konusu müdahalenin orantısız olmadığı kanaatine varmıştır (*Pavlidis ve Georgakis/Türkiye* (k.k.) 2013).

152. Mahkeme, aşağıdaki başvuruların kabul edilemez olduğuna karar vermiştir veya 9. maddenin 2. fıkrasında belirtilen meşru menfaatler, başvuranların dinlerinin bazı ritüellerini yerine getirme konusundaki menfaatlerini açıkça aşmıştır.

- Katolik kilisesinin, kilisenin çanını saat 7.30'dan önce belli bir ses yüksekliğinin üstünde çalmasının Belediye tarafından yasaklanması. Mahkeme, söz konusu müdahalenin, başkalarının haklarını -somut olayda, bölge halkının gece istirahat etmelerinin-korunması yönünde meşru bir amaç izlediğine ve orantılı olduğuna karar vermiştir. Nitekim 23.00 ve 7.30 saatleri arasında, çanın ses seviyesinin düşürülmesi kaydıyla çalınabilmekteydi; günün geri kalanında ise ses seviyesine sınır getirilmemişti (*Schilder/Hollanda* (k.k.), 2012);
- “Santo Daime”nin dini olarak bilinen ve dini törenleri sırasında tüketilen halüsinojen bir madde olan *ayahuasca*'ya el konulması ve müsadere altına alınması. Mahkeme, uyuşturucu maddelerle ilgili mevzuat uyarınca alınan ihtilaf konusu tedbirin, sağlığın korunması için, “demokratik bir toplumda gerekli” olduğuna karar vermiştir. Başvuranların, törenlerinde alkol (komünyon şarabı) kullanan Hristiyan kiliselerine kıyasla bir ayrımcılık nedeniyle mağdur olduklarını ifade etmeleri nedeniyle, Mahkeme, bu iki durumun karşılaştırılabilir olmadığı; ilk olarak, şarabın, uyuşturucu mevzuatına tabi olmadığı, ikinci olarak ise, Hristiyan kiliselerinin ayinlerinin, zehirlenme amacıyla psikoaktif maddeler kullanımını kapsamadığı kanaatine varmıştır (*Fränklin-Beentjes ve CEFLU-Luz da Floresta/Hollanda* (k.k.), 2014).

153. Mahkeme aynı zamanda, manastırın yaşam alanına telekomünikasyon, radyo ve televizyon antenleri konulmasının ibadet özgürlüğünü ihlal ettiğinden yakınan bir Rum Ortodoks manastırının başvurusunun kabul edilemez olduğuna karar vermiştir. Mahkeme, antenlerin varlığına rağmen manastırın uzun süreden beri faaliyet göstermesi ve antenlerin yerleştirildiği taşınmazların kira sözleşmesini bizzat yenilemiş olması nedeniyle 9. madde bağlamındaki haklara herhangi bir müdahalenin söz konusu olmadığı tespitinde bulunmuştur (*Iera Moni Profitou Iliou Thiras/Yunanistan* (k.k.), 2002).

154. İbadet özgürlüğü, dini uygulamanın başlıca bir unsuru olması nedeniyle *ölüleri gömme tarzına* da uygulanmaktadır (*Johannische Kirche ve Peters/Almanya* (k.k.), 2001; *Polat/Avusturya*, 2021, §§ 51 ve 54; *Aygün/Belçika*, 2022, § 50). Bunun yanı sıra, başvuranların, yetkililerin, hastanede hayatını kaybeden kızlarının cesedini kendilerine vermekte gecikmelerinden ve aylar boyunca başında dua edebilecekleri dini bir mezar veremediklerinden yakındıkları bir davada, Mahkeme, söz konusu şikâyeti, şikâyet edilen olayın, yetkililerin 9. maddeyle güvence altına alınan haklara doğrudan müdahalede bulunmalarından kaynaklanmadığını, fakat yalnızca, 8. madde açısından incelenebilecek gecikmenin bir sonucu olduğu gerekçesiyle Sözleşme'nin yalnızca 8. maddesi (özel ve aile hayatına saygı) kapsamında incelemeye karar vermiştir (*Pannulo ve Forte/Fransa* (k.k.), 1999).

155. Buna karşın, Mahkeme aşağıdaki durumlarda hem 8. hem de 9. maddenin ihlal edildiğine karar vermiştir:

- Annenin itirazlarına ve cesedin sağlam kalması yönündeki İslami gereksinime uygun olarak cenaze töreni yapılmasına ilişkin özel isteğine rağmen, nadir görülen bir hastalıktan ölen prematüre bir bebeğin otopsi yapılması ve organlarının alınması. Mahkeme, yetkili makamların çatışan haklar ve menfaatler arasında, yani kamu sağlığı gereklilikleri ile annenin çocuğunu kendi dininin gereklerine uygun olarak gömme isteği arasında uygun bir denge kurma konusunda başarısız olduğu kanaatine varmıştır (*Polat/Avusturya*, 2021, §§ 89-91).
- Sorgu hâkiminin, başvuranların kurşunla yaralanma sonucunda ölen oğullarının cenazelerini kendi ülkelerine (Türkiye'ye), yani Müslüman örf, inanç ve geleneklerine uygun olarak ve ölenlerin istekleri doğrultusunda aile mezarlığına defnedilmek istedikleri yere nakletmelerine ceza soruşturması boyunca yaklaşık iki yıl altı ay süresince izin vermemesi. Her ne kadar sorgu hâkiminin ilk kararı, 9. maddenin gerekleri açısından hiç de mantıksız veya orantısız görünmese de başvuranların söz konusu tedbirin devam eden gerekliliğinin yeniden değerlendirilmesini talep edebilecekleri etkili bir hukuk yolu mevcut değildi (*Aygün/Belçika*, 2022, § 50).

9. İbadet Yerleri ve Binaları

156. Sözleşme'nin 9. maddesi, ilke olarak, dini ibadete ayrılan yerleri veya binaları koruma, açma ve idare etme hakkını korumaktadır. Buna göre, belirli koşullar altında, dini binaların işletilmesi, dini grup üyelerinin, dini inançlarını açıklama hakkını kullanma konusunda önemli neticeleri olabilir (*The Church of Jesus Christ of Latter-Day Saints Birleşik Krallık davası*, 2014, § 30; *Cumhuriyetçi Eğitim ve Kültür Merkezi Vakfı/Türkiye*, 2014, § 41). Üstelik Mahkeme, dini bir topluluğun ibadetini gerçekleştirmek için bir yere sahip olamaması durumunda, dinini açıklama hakkının tamamen elinden alındığını kabul etmiştir (*Yehova Şahitleri Dayanışma Derneği ve diğerleri/Türkiye*, 2016, § 90). Bazı durumlarda, ulusal

makamların belirli yerlerde dini toplantıların yapılmasına izin vermesi ya da sadece *fiili olarak (de facto)* hoşgörmesi, her türlü müdahalede bulunulduğunu bertaraf etmek için yeterli olamamaktadır (*Yehova Şahitleri Dayanışma Derneği ve diğerleri/Türkiye*, 2016, § 107).

157. Aynı genel ilkeler, dini uygulamada önemli bir unsur olması nedeniyle, *mezarlıkların plânlaması* konusunda da geçerlidir (*Johannische Kirche ve Peters/Almanya* (k.k.), 2001).

158. Sözleşme'nin 9. maddesi, dini bir topluluğa, yetkili kamu makamlarından, bir ibadet yeri alma hakkını taahhüt etmemektedir (*Griechische Kirchengemeinde München und Bayern e.V./Almanya* (k.k.), 2007; *Yehova Şahitleri Dayanışma Derneği ve diğerleri/Türkiye*, 2016, § 97). Ulusal makamların, devlete ait bir binayı, bu yönde yasal herhangi bir vasfı bulunmayan kişilerce -yıllar boyunca- ibadet amacıyla kullanılmaya devam edilmesine müsamaha göstermesi, bu makamlar bakımından herhangi bir pozitif yükümlülük doğurmamaktadır (*Juma Cami Cemaati ve diğerleri/Azərbaycan* (k.k.), 2013, § 60). Buna karşın, üzerinde ilgili dini topluluğun zaten sahibi olduğu bir binanın bulunduğu bir arazi için ihtiyaca yönelik olarak yeni bir ibadethane inşa edilmesi amacıyla uzun süreli bir kira sözleşmesi yapılamaması, 9. madde alanında bir sorun teşkil edebilir (*Kryvyi Rih Ternivsky Bölgesindeki Yehova Şahitlerinin Dini Topluluğu/Ukrayna*, 2019, § 53).

159. Sözleşme'nin 9. maddesi, tek başına, bir dini topluluğa, uzun süre önce dönemin siyasi rejiminin makamları tarafından el konulmuş bir ibadethanenin mülkiyet hakkının kendisine geri verilmesini hiçbir şekilde güvence altına almaz (*Rymsko-Katolytska Gromada Svyatogo Klimentiya v Misti Sevastopoli/Ukrayna* (k.k.), 2016, §§ 59-63). Yine ilke olarak, ulusal makamların bir ibadet yerinin iki dini topluluk tarafından dönüşümlü olarak kullanılmasını dayatması, bu durumun özel tarihi koşullarla haklı gösterilmesi durumunda 9. maddeye aykırı değildir (*Gromada Ukrayinskoyi Greko-Katolitskoyi Tserkvy Sela Korshiv/Ukrayna* (k.k.), 2016, §§ 33-38).

160. Sözleşme'nin hükümleri, Devlete, ibadet yerlerine özel bir statü verme yönünde herhangi bir yükümlülük yüklememektedir. Yine de bir Devletin, ibadet yerlerine -Sözleşme kapsamındaki yükümlülüklerinin ötesinde- özel ve imtiyazlı bir statü sunması halinde, bazı dini grupların 14. maddeye aykırı olarak ayrımcı bir şekilde bundan yararlandığı inkâr edilemez (*Cumhuriyetçi Eğitim ve Kültür Merkezi Vakfı/Türkiye*, 2014, §§ 48-49).

161. Genel kural olarak, modern toplumda, anarşik bir gelişmeyi önlemek adına bu alanda bir mevzuat kabul edilmesinin gerekliliği göz önünde bulundurulduğunda, Sözleşmeci Devletler, şehir planlaması konusunda geniş bir takdir yetkisine sahiplerdir. Ulusal makamlar, şehir planlamasına ilişkin farklı görüşleri karşılaştırdıkları sırada, din özgürlüğüne yeterli önem vermeleri halinde, dini bir kuruluş, alışlagelmiş şehir planlaması kurallarına ilişkin mevzuattan kaçınmak için 9. madde bağlamındaki haklardan yararlanamaz (*ISKCON ve diğerleri/Birleşik Krallık*, 1994, Komisyon kararı; *Yehova Şahitleri Dayanışma Derneği ve diğerleri/Türkiye*, 2016, § 103; *Kryvyi Rih Ternivsky bölgesindeki Yehova Şahitleri Dini Topluluğu/Ukrayna*, 2019, § 51). Dolayısıyla ilke olarak imar kurallarının uygulanması, Sözleşme'nin 9. maddesinin 2. fıkrası anlamında düzenin korunması meşru amacına uygundur (*ibid.* § 95). Mahkeme denetim yetkisini inkâr edemez ve her zaman istenilen dengenin başvuranların dinini açıklama özgürlüğüne ilişkin hakkına uygun şekilde korunup korunmadığını denetlemekle görevlidir (*ibid.* § 103). Aslında, tarafsız ve genel olarak uygulanabilir şehir planlama kurallarının uygulanması bile bazı özel durumlarda din özgürlüğünün kullanımına müdahale teşkil edebilmektedir (*The Religious Denomination of Jehovah's Witnesses in Bulgaria/Bulgaristan*, 2020, §§ 100-101). Diğer taraftan ulusal

makamlar, ilke olarak, şehir planlama ile ilgili farklı değerlendirmeleri dengelerken din özgürlüğüne yeterince ağırlık vermişlerse, dini bir topluluk, şehir planlamanın olağan kurallarından kaçınmak için haklarını 9. madde bağlamında ileri süremez (*ISKCON ve diğerleri/Birleşik Krallık*, 1994, Komisyon kararı). Bazı durumlarda, bu dengenin kurulması sırasında, yetkili makamlar küçük dini toplulukların özel ihtiyaçlarını da dikkate almak zorundadır (*Yehova Şahitleri Dayanışma Derneği ve diğerleri/Türkiye*, 2016, § 105).

162. Mahkeme ayrıca, aşağıdaki durumlarda din özgürlüğünün ihlal edildiğini tespit etmiştir:

- Başvuranların, kiraladıkları özel bir salonu “tanınmış dini makamın” (yani yerel Rum Ortodoks Kilisesi piskoposu) ve Eğitim ve Diyanet İşleri Bakanlığının ön izni olmaksızın, Yehova Şahitlerinin ibadet evi olarak kullanmaları nedeniyle hapis ve para cezalarına çarptırıldıkları davalarda, din özgürlüğünün ihlal edildiğini tespit etmiştir. Mahkeme, iç hukuktaki ilgili hükümlerin, yetkililere, baskın Ortodoks Kilisesi haricindeki mezheplerin faaliyetlerini sınırlama konusunda aşırı derecede takdir yetkisi verdiğini saptamıştır (*Manoussakis ve diğerleri/Yunanistan*, 1996; aynı zamanda, davanın kayıttan düşmesiyle sonuçlanan *Pentidis ve diğerleri/Yunanistan*, 1997, davasında Komisyonun görüşüne de bakınız);
- Türk Yehova Şahitlerinden olan iki grubun o güne kadar kullandıkları özel yerlerin, ibadethane olarak kullanıma yönelik olmayan yerlerin ibadete açılmasını yasaklayan bir kanuna dayanarak kapatılması ve ardından bu yerleri, ibadethane olarak kullanmaya ilişkin talebin reddi: Somut olayda, iki grup da şehir planlarında ibadethane olarak kullanılabilir bir yer öngörülmediğine dair bilgilendirilmiştir. Mahkeme, ulusal makamların, müritlerinin az sayıda olmasına rağmen küçük bir inananlar topluluğunun ihtiyaçlarını dikkate almadığını, bu toplulukların özel bir mimariye sahip bir binaya ihtiyaç duymadıklarını, sadece ibadetlerini gerçekleştirmelerine, toplanmalarına ve inaçlarını öğretmelerine imkân verecek basit bir toplantı salonu talep ettiklerini tespit etmiştir (*Yehova Şahitleri Dayanışma Derneği ve diğerleri/Türkiye*, 2016);
- Bir Yehova Şahitleri topluluğunun, ibadet yeri olarak kullandığı ve zaten sahibi olduğu bir binanın bulunduğu, belediyeye ait bir arazide yeni bir “dua salonu” inşa etmek amacıyla uzun süreli kiracı olma talebinin, arazinin kiralanması için bütün resmi şartların yerine getirilmiş olmasına rağmen reddedilmesi: Bu müdahalenin, 9. maddenin 2. fıkrası anlamında “kanunla öngörülmediğine” hükmedilmiştir (*Kryvyi Rih Ternivsky bölgesindeki Yehova Şahitleri Dini Topluluğu/Ukrayna*, 2019, §§ 52 -59).
- Yehova Şahitleri derneğinin, sahip oldukları bir arsa üzerinde ibadet yeri inşa etmesini engellemek için ulusal makamlar tarafından alınan bir dizi tedbir ve özellikle söz konusu arsa üzerinde inşaat yapılmasına izin veren belediye kararının yürürlükten kaldırılması ve yürürlükteki mevzuatın ihlali nedeniyle inşaat çalışmalarının uzun süre durdurulması, ardından belediye başkanının şantiyedeki çalışmaların yeniden başlatılmasına izin vermeyi reddetmesi: bu tedbirlerin hiçbirinin resmi olarak başvuran derneğin dini statüsünden kaynaklanmamasına rağmen, davanın bağlamının - özellikle belediye başkanının Yehova Şahitlerine karşı protestoları destekleyen kamuya açık beyanlarının - din özgürlüğünün kullanımına orantısız bir müdahale teşkil ettiği tespit edilmiştir (*Bulgaristan'daki Yehova Şahitleri Cemaati/Bulgaristan*, 2020).

163. Buna karşın, aşağıdaki davalarda 9. maddenin ihlal edilmediği (veya şikâyetin açıkça dayanaktan yoksun olduğu) sonucuna varılmıştır:

- Yunan yetkili makamların, bir Yunan Ortodoks'a bir yolun genişletilmesi amacıyla babasının mezarının yerini değiştirmesi yönünde verdiği karar. Komisyon, aynı durumda olan Ortodoks dinine mensup diğer kişilerin, aile mezarlarının yerini gönüllü olarak değiştirdiklerini ve başvuranın başvurduğu Yunan Kilisesi yetkililerinin, ilgilinin lehinde olacak şekilde hareket etmeyi reddettiklerini tespit etmiştir. Bunun yanı sıra, başvuran, mezarın yerini değiştirmenin, inançlarının gerektirdiği görevlerini yerine getirmesini nasıl engelleyeceğini ya da bu görevlerin yerine getirilmesinin, mezarın ilk yerinde kalmasına nasıl bağlı olduğu hususlarına açıklık getirmemiştir (*Daratsakis/Yunanistan*, 1987, Komisyon kararı);
- Uluslararası Krishna Bilinci Topluluğu yerel şehircilik planlaması servisi tarafından satın alınmış olan bir malikânenin kullanımı ve bu malikânenin kullanımının satın alma sırasında belirlenen yetkilendirmeyle sınırlandırılan ihtarname (İlahiyat Fakültesi, öğrenci yurdu ve günlük maksimum bin kişi kapasiteli ibadet yeri); somut olayda, malikânenin dini amaçlarla gerçek kullanımı zaman içinde büyük ölçüde genişlemiş, büyük kalabalıklar çekmiş ve komşuların sayısız şikâyetine yol açmıştır. Mahkeme, başvuranın din özgürlüğünü kullanmasına müdahale edildiğini, ancak bu müdahalenin 9. maddenin 2. fıkrası bakımından haklı olduğunu kabul etmiştir; Mahkeme bilhassa, belediye yetkililerinin, sorunu dostane bir şekilde çözmek amacıyla sürekli çaba gösterdiğini ve başvuranın özel dini menfaatlerinin iç hukukta karar süresinde yeterince göz önünde bulundurulduğunu tespit etmiştir (*ISKCON ve diğerleri/Birleşik Krallık*, 1994, Komisyon kararı);
- Belgrad Patrikhanesine kıyasla ayrılıkçı durumu nedeniyle, seküler hukuk alanında dava ehliyeti kanuna uygun olarak askıya alınan bir Sırp Ortodoks cemaatinin mülklerini idare etmek üzere Avusturya mahkemeleri tarafından atanan küratörün tutumu, söz konusu küratör, Sırp Patriği ve yetkili piskopos tarafından atanan iki papaz ile kira sözleşmeleri yapmıştır. 9. madde bağlamındaki haklarının başvuran tarafından kullanılması konusunda bir müdahalenin söz konusu olduğu varsayılsa bile, bu müdahale başkalarının haklarının korunması için gerekliydi ve bu amaçla orantılıydı; çünkü bilhassa şikâyet edilen tedbirin kapsamı sınırlıydı ve kira sözleşmelerinin, ayrılıkçı durum sona erene dek devam etmesi gerekmektedir (*Serbisch-griechisch-orientalische Kirchengemeinde zum Heiligen Sava in Wien/Avusturya*, 1994, Komisyon kararı);
- Alman yetkili makamlarının, dini bir kuruluşa, özel olarak korunan bir bölgeye mezarlık inşa etme izni vermemesi. Mahkeme, şikâyet edilen müdahalenin, planlama, çevre koruma ve kamu hizmetleri kurulması ile ilgili hükümlerle gerekçelendirildiği ve bilhassa söz konusu bölgede başkaca herhangi bir yapı bulunmaması nedeniyle 9. maddenin 2. fıkrasına uygun olduğu kanaatine varmıştır (*Johannische Kirche ve Peters/Almanya* (k.k.), 2001);
- Başvuranın, sahip olduğu taşınmazın üzerine "Gerçek Ortodoks Hristiyanlar" (Jülyen takvimi müritleri ya da "paleoimerologlar") için dua evi inşa etmesine imkân verecek şekilde şehircilik planının değiştirilmesine yönelik talebinin Yunan yerel yetkili makamları tarafından, reddedilmesi; bu talebin reddedilmesi, bölgede söz konusu dini

cemaatin yeterli sayıda üyesi olmaması nedeniyle şehircilik planını değiştirmek için “toplumsal bir ihtiyaç” bulunmamasıyla gerekçelendirilmiştir. Mahkeme, *Manoussakis ve diğerleri/Yunanistan* davasından farklı olarak, bu davanın, bölgenin düzenlenmesi konusunda *prima facie* (ilk bakışta) nötr olan genel bir kanunun uygulanması ile ilgili olduğunu tespit etmiştir. Somut olayda, Yunan Yüksek Mahkemesi tarafından benimsenen niceliksel kriter keyfi olarak tanımlanamazdı; nitekim, bölge düzenlenmesi planını değiştirme izni ancak “kamu yararına” bir bina inşaatı için verilebilirdi. Ancak böyle bir varsayımda, civardaki bir kasabada “Gerçek Ortodoks Hristiyanların” ihtiyaçlarını karşılayan bir dua evi olduğu için, bölgenin rasyonel düzenlenmesine yönelik kamu menfaati tek bir kişinin dini ihtiyaçlarıyla değiştirilemeyeceğinden, dini cemaatin nesnel ihtiyaçlarının dikkate alınması mantıklıydı. Dolayısıyla Devlet, kendi takdir yetkisi sınırları içinde hareket etmiştir (*Vergos/Yunanistan*, 2004);

- Türk Protestan Kilisesi üyesi olan başvuranların, ibadet yeri olarak kullanmak üzere satın almış oldukları özel bir daireyi, Türk hukukundaki formaliteleri yerine getirmeksizin, bilhassa taşınmazın tüm ortak sahiplerinin ön onayı olmadan kullanmaları nedeniyle para cezası ödemeye mahkûm edilmesi. Mahkeme, *Manoussakis ve diğerleri/Yunanistan* davasından farklı olarak, söz konusu formalitelerin, herhangi bir ibadetin uygulanması veya tanınması ile ilgili olmadığını ve bu nedenle önceden alınmış bir izinle bir tutulamayacağını tespit etmiştir; bu formaliteler yalnızca başkalarının hak ve özgürlüklerini ve kamu düzenini korumaya yönelikti. Mahkeme aynı zamanda, ulusal makamları, öncelikle başvuruları gerekli formaliteleri yerine getirmeye davet ederek, ihtilaf konusu formalitelerin, din özgürlüğünün gereklilikleriyle uygunluğunu karşılaştırdığını da kaydetmiştir. Bu koşullar altında, şikâyet edilen müdahale, haklı ve orantılı bir tedbir olarak görülebilir. Son olarak, Mahkeme, ilgili mevzuatın Sözleşme'nin 14. maddesine aykırı olarak, ayrımcı bir şekilde başvuranlara uygulandığını düşündürecek herhangi bir emare tespit etmemiştir (*Tanyar ve diğerleri/Türkiye* (k.k.), 2005);
- Müslüman bir cemaatin, tarihi eser olarak sınıflandırılan eski bir camiden çıkartılması ve bunun kesinleşmiş bir karar icra edilerek yapılması; nitekim başvuran cemaat bu yapıyı on yıldan uzun bir süredir kullanmış olmasına rağmen, (*Manoussakis ve diğerleri/Yunanistan*, 1996, davasından kayda değer şekilde farklı olarak) ne bu yapının maliki ne de kiracısı idi (*Juma Cami Cemaati ve diğerleri/Azerbaycan*, (k.k.), 2013).

164. Mahkeme aynı zamanda, yapılan referandumla İsviçre Federal Anayasası'na eklenen minare inşaatı yasağı ile ilgili olarak, bir şahıs tarafından, Sözleşme'nin 14. ve 9. maddeleri uyarınca yapılan başvuruyu incelemiştir. Mahkeme, başvuranın ihtilaf konusu tedbirden doğrudan etkilenmediği ve hiçbir zaman minareli bir cami inşaatı isteğinden de bahsetmediği gerekçesiyle, iddia edilen ihlal nedeniyle “mağdur” olduğu iddiasında bulunamayacağına karar vermiştir (*Ouardiri/İsviçre* (k.k.), 2011).

165. Komisyon, Türkiye'de bulunan ve 1923 tarihli Lozan Antlaşması ile korunan bir Fıkıh Katolik Kurumu olan *Institut de Prêtres français*'in tapusunun iptal edilmesi ve ihtilaf konusu mülkün Hazine adına kaydedilmesinin *Institut de Prêtres français*'in hayati kaynaklarının kesilmesinin yanı sıra dini hizmet sağlama ve kilisenin varlığını sürdürmesi konularında güçsüz kalmasına neden olduğu yönünde, 9. madde bağlamında yapılan şikâyetin kabul edilebilir olduğuna karar vermiştir (*Institut de Prêtres*

français ve diğerleri/Türkiye, 2000, Komisyon kararı). Dava, Mahkeme önünde dostane çözüm ile kapanmıştır (*Institut de Prêtres français ve diğerleri/Türkiye* (dostane çözüm), 2000).

C. Din Özgürlüğü ve Göç

1. Ulusal Topraklarda Yabancıların İkamet Etmesi ve İstihdamı ve Din

Özgürlüğü

166. Sözleşme, mevcut haliyle, bir kimsenin vatandaşı olmadığı bir Devletin topraklarına girme veya orada ikamet etme hakkını taahhüt etmemektedir. Esasen, uluslararası hukukun yerleşik bir ilkesi uyarınca, Sözleşmeci Devletler, vatandaşı olmayanların girişini, ikamet etmesini ve geri gönderilmesini kontrol etme hakkına sahiptir (*Perry/Letonya*, 2007, § 51). Dolayısıyla, Sözleşme'nin 9. maddesi bir yabancıнын belirli bir ülkede ikamet etme hakkını güvence altına almamaktadır. Bu nedenle, ihtilaf konusu tedbir, bu hakların kullanımını bastırmanın yanı sıra başvuranın ve taraftarlarının dininin ya da felsefesinin yayılmasına engel olma amacı taşımadığı sürece, sınır dışı etme bu maddeyle güvence altına alınan hakların kullanılmasına bir müdahale teşkil etmemektedir (*Omkarananda ve Divine Light Zentrum/İsviçre*, 1981, Komisyon kararı).

167. Mahkeme, aşağıdaki davalarda 9. maddenin ihlal edildiğini tespit etmiştir:

- Yetkili ulusal makamın ilk olarak, bir Amerikalı Evanjelik papaz olan başvuranın, oturma iznini uzatmayı reddetmesi ve sonrasında artık kamusal dini faaliyetlerde bulunma hakkı bulunmadığı yönünde yarı gayri-resmi bir açıklama yaparak farklı bir izin türü vermesi; ancak, böyle bir kısıtlamanın iç hukukta herhangi bir dayanağı bulunmamaktaydı (*Perry/Letonya*, 2007);
- Moon'un Birleşik Kilisesinin Amerikan vatandaşı bir aktivistin vizesi iptal edilerek ve Rusya'ya girmesi engellenerek sınır dışı edilmesi ya da aynı örgütten iki aktivistin, yıllardır düzenli olarak ikamet ettikleri ve eşlerinin ve/veya çocuklarının yaşadığı Rusya topraklarından aniden sınır dışı edilmesi; bu tedbirler açıkça, başvuranın Rusya'daki dini faaliyetlerinden kaynaklanmıştır (*Nolan ve K./Rusya*, 2009; *Corley ve diğerleri/Rusya*, 2021). Davalı Devlet konuyla ilgili iddiasını desteklemeksizin, başvuranın ulusal güvenliği tehlikeye attığını -Sözleşme'nin 9. maddesinin 2. fıkrasıyla öngörülme- yen bir gerekçe- ileri sürmüştür (*Nolan ve K./Rusya*, 2009, § 73). Özellikle, Birleşik Kilisesi üyelerinin Rusya'dan zorla ayrılmalarına güvenlik servislerinin sistematik katılımı, bu tedbirlerin, din özgürlüğü hakkının kullanılmasını engellemek ve Birleşik Kilisesi öğretmenlerinin Rusya'da yayılmasını önlemek amacıyla alındığını ortaya koymuştur (*Corley ve diğerleri/Rusya*, 2021, § 87).

168. Mahkeme aynı zamanda, 9. maddenin ihlal edildiği sonucuna varmadan, aşağıdaki şikâyetlerin kabul edilebilir olduğuna karar vermiştir:

- Filistin kökenli İslam dini öğretmeni ve vaiz olan başvuranın, Bulgaristan Baş Müftülüğü tarafından onaylanan daimî oturma izninin iptal edilmesi ve dini faaliyetlerinin, İslam'ın kökten dinci şeklini dayatma amacı taşıdığı ve aşırı "Müslüman Kardeşler" örgütü ile bağlantılı olduğu gerekçesiyle sınır dışı edilmesi (*Al-Nashif/Bulgaristan* (k.k.), 2001).

Sözleşme'nin 8. maddesinin (aile hayatına saygı hakkı) ihlal edildiği sonucuna varan Mahkeme, başvuranın din özgürlüğünün ihlal edildiğine ilişkin iddiasının ayrıca incelenmesine gerek görülmediği kanaatine varmıştır (*Al-Nashif/Bulgaristan*, 2001, §§ 139-142);

- Avusturya uyruklu ve Yehova Şahidi bir çift olan başvuranların, Bulgaristan'da sözde dini faaliyetleri nedeniyle oturma izninin iptal edilmesi (*Lotter/Bulgaristan* (k.k.), 2003). Söz konusu dava, dostane çözümlerle sonuçlanmıştır (*Lotter ve Lotter/Bulgaristan* (dostane çözüm), 2004).

169. Diğer yandan, Komisyon, yaşadığı çevrede kamu düzenine sürekli olarak zarar verdiği hükmedilen Hintli bir keşiş ve filozof hakkında verilen sınır dışı kararıyla ilgili bir başvurunun açıkça dayanaktan yoksun olduğu gerekçesiyle kabul edilemez olduğuna karar vermiştir; söz konusu karar, başvuranın bu arada bir dizi suçtan, on dört yıl hapis cezasına mahkûm edilmiş olması ve on beş yıllığına sınır dışı edilmesi nedeniyle icra edilememiştir (*Omkarananda ve Divine Light Zentrum/İsviçre*, 1981, Komisyon kararı).

170. Ayrıca, Sözleşme'nin 9. maddesi, işverenin dini bir dernek olması durumunda dahi, yabancı uyruklu kişilere Sözleşme'ye Taraf bir Devlette istihdam amacıyla oturma izni alma hakkı vermemektedir (*Öz/Almanya*, 1996, Komisyon kararı; *Perry/Letonya*, 2007; *El Majjaoui ve Stichting Touba Moskee/Hollanda* (kayıttan düşme kararı) [BD], 2007 § 32). Bu ilkeye uyarak, Komisyon, yerel İslam derneğiyle iş sözleşmesinin süresi dolmuş olan ve -hâlâ bir imam ve öğretmen olarak- kendisini oraya davet eden bir dernekten başka bir dernek adına çalışmak amacıyla Almanya'da kalmak isteyen Türk uyruklu Müslüman bir imam ve İslam dini öğretmene verilen geçici oturma izninin yenilenmemesinden şikâyet edilen bir başvuruyu reddetmiştir (*Öz/Almanya*, 1996, Komisyon kararı).

171. Daha yakın bir tarihte Mahkeme, Hollanda yetkili makamlarının, Fas uyruklu bir kişiye, dini bir vakıf tarafından imam olarak istihdam edilebilmesi için çalışma izni vermemesi ile ilgili başvurunun, bilhassa söz konusu dini vakfın, ulusal ve Avrupa iş pazarında başka adaylar bulmak için yeterince gayret göstermediği ve Hollanda'da eğitimli imamlar arasından birini işe almaya çalışmadığı gerekçesiyle kabul edilebilir olduğuna karar vermiştir (*El Majjaoui ve Stichting Touba Moskee/Hollanda* (k.k.), 2006). Bunun yanı sıra, vakfın yeni bir talepte bulunması üzerine ilgili, nihayetinde Hollanda'da geçici oturma ve çalışma izni almıştır; Mahkeme, anlaşmazlığın çözülmüş olması nedeniyle, Sözleşme'nin 37. maddesinin 1. fıkrasının b) bendi uyarınca başvurunun kayıttan düşürüldüğü değerlendirilmesinde bulunmuştur (*El Majjaoui ve Stichting Touba Moskee/Hollanda* (kayıttan düşme kararı) [BD], 2007, § 32).

172. Mahkeme, Avusturya yetkili makamlarının, Yehova Şahitleri Cemaatini, -başvuran cemaatin Avusturya'da istihdam etmek istediği Filipin uyruklu bir vaize çifte oturma izni vermeye imkân verecek olan- Yabancıların İstidamı Hakkında Kanun'dan muaf tutmayı reddetmeleri nedeniyle 9. madde ile birlikte 14. maddenin (ayrımcılık yasağı) ihlal edildiği sonucuna varmıştır. Nitekim bu tür bir muafiyet iç hukukta, başvuran cemaat gibi "kayıtlı" dini kuruluşlara değil, yalnızca "tanınmış dini cemiyetlere" verilmekteydi (*Jehovas Zeugen in Österreich/Avusturya*, 2012).

2. Din Özgürlüğünü İhlal Eden Başka Bir Ülkeye Sınır Dışı Etme

173. Sözleşme'ye Taraf bir Devlet, yabancı uyruklu bir kişiyi din özgürlüğünün kullanımını önemli ölçüde engelleyebilme ihtimali bulunan üçüncü bir ülkeye *sınır dışı* edebilir mi? Kuşkusuz, Sözleşme'ye Taraf bir Devlete, kendi yargı alanı dışındaki bir ülkede, bir kişinin haklarını ihlal etme konusunda gerçek bir risk oluşturması halinde dolaylı olarak sorumluluk yüklenebilir. Mahkeme, 2. maddenin (yaşam hakkı) ve 3. maddenin (işkence yasağı) ihlal edilmesi riski söz konusu olduğunda böyle bir sorumluluğu kabul etmiştir. Mahkemenin bu noktadaki içtihadı, güvenceleri uygulamada etkin kılınması gereken bu maddelerin temel öneminin yanı sıra işkence yasağının mutlak niteliğini ve bunun uluslararası kabul gören bir normu temsil ettiği gerçeğine dayanmaktadır; Mahkeme aynı zamanda, acı çekmenin ciddi ve onarılamaz nitelikte olduğuna da vurgu yapmıştır. Daha sonra Mahkeme, belirli koşullar altında, aynı prensibi, Sözleşme'nin 6 (adil yargılanma hakkı) ve 5. (özgürlük hakkı ve keyfi tutuklama yasağı) maddelerinin güvencelerine genişletmiştir. Bununla birlikte, bu zorlayıcı değerlendirmeler, Sözleşme'nin diğer hükümleri açısından otomatik olarak uygulanmaz. Tamamen pragmatik bir temelde, Sözleşme'ye Taraf bir Devlet, yabancı uyruklu birini, yalnızca, koşulların, Sözleşme'yle tanınan hak ve özgürlüklere bağlı güvencelerin her biriyle tam ve etkin bir şekilde uyumlu olduğu bir ülkeye sınır dışı etmesi gerekemeyebilir. Ancak, 9. maddeyle güvence altına alınan haklar “demokratik bir toplumun temel taşlarından birini” teşkil ediyorsa bile, burada her şeyden önce, demokratik ideallere, hukukun üstünlüğüne ve insan haklarına bağlı olan Sözleşme'ye Taraf Devletlerde uygulanan bir norm söz konusudur. Kuşkusuz, yukarıda belirtilen içtihat gereğince, bilhassa dini gerekçelerden ötürü gerçek bir ölüm ya da ciddi kötü muamelelere maruz kalma riskiyle karşı karşıya oldukları ve muhtemelen, dini bağları nedeniyle (ya da bambaşka bir nedenden ötürü), aleni bir hukuksuzluğa ya da keyfi bir tutukluluğa maruz kalabilecekleri yönündeki iddialara dayalı bir şikâyette bulunan kişilere güvence sağlanmaktadır. Bir kişi, kendi ülkesine döndüğünde dini ibadetlerine -ancak bu yasaklanan seviyelerin altına düşecek şekilde- engel olunacağını ifade ettiği takdirde, 9. madde kendiliğinden pek destek sağlamaz, hatta hemen hemen büyük hiçbir destek sağlamaz. Aksi takdirde bu madde, uygulamada, Sözleşme'ye Taraf Devletleri, dünyanın geri kalanı için ibadet özgürlüğünün dolaylı garantörü olarak hareket etmekle yükümlü kılacaktır. Örneğin, Sözleşme'nin kapsamı dışında olan bir ülkenin, dini bir yasaklama ile birlikte, ilgili kişilere eziyet etme, mahkemeye verme, özgürlükten yoksun bırakma ya da kötü muamelede bulunmasını önleme konusunda herhangi bir şey yapılmasının mümkün olmaması halinde, Sözleşme'nin, Sözleşme'ye taraf bir Devlete, bu yasaklanmış dini akımın mensuplarına, bu dini kendi topraklarında özgür ve açık şekilde uygulama imkânı sağlamasını gerektirdiği şekilde yorumlanabilmesi şüphelidir ([Z. ve T./Birleşik Krallık](#) (k.k.), 2006).

174. Bununla birlikte, Mahkeme, bir kişinin gönderildiği ülke 9. maddeyi açık olarak ihlal etme riski taşıyorsa, ilgiliyi geri gönderen Devlete, istisnai olarak Sözleşme'nin 9. maddesi gereğince sorumluluk yüklenebilmesi ihtimalini reddetmemiştir; bunun yanı sıra Mahkeme'ye göre, 9. maddenin yeterince açık olarak ihlal edildiği bir davanın, Sözleşme'nin 3. maddesine aykırı bir muameleyi gerektirmeyeceği bir durumu içermediğini düşünmek zordur ([Z. ve T./Birleşik Krallık](#) (k.k.), 2006).

175. Yukarıda sıralanan açıklamalar ışığında, Mahkeme, Pakistan uyruklu iki Hristiyan tarafından yapılan ve Pakistan'a geri gönderilmeleri durumunda, din özgürlüğü haklarını tam anlamıyla kullanamayacaklarını ileri sürdükleri bir başvurunun açıkça dayanaktan yoksun olduğuna karar vermiştir. Mahkeme, başvuruların, dini gerekçeler nedeniyle işkence iddiasında bulunmadıklarını ve Sözleşme'nin 2 veya 3. maddelerini ihlal etme riski taşıdıkları yönündeki açıklamayı kanıtlamadıklarını

tespit etmiştir. Bu iki başvurudan hiçbiri herhangi bir fiziksel saldırıya maruz kalmamış veya mezhebine uygun hareket etmekten alıkonmamıştır. Pakistan'daki genel durumu değerlendiren Mahkeme, kiliselere ve Hristiyanlara karşı yakın zaman önce yapılan saldırılara rağmen, Pakistandaki Hristiyan topluluğuna herhangi bir resmi yasaklama getirilmediğini tespit etmiştir; öyle ki bu topluluğun parlamentoda kendi temsilcileri bulunmaktaydı; son olarak, Pakistan kolluk kuvvetleri ve yargı organlarının, kiliseleri ve okulları korumanın yanı sıra saldırının faillerini yakalamak, kovuşturmak ve cezalandırmak amacıyla tedbirler almışlardır. Bu koşullarda, Mahkeme, başvuruların, şahsen gerçek bir tehlike arz ettiklerini veya Hristiyan olarak savunmasız ve tehdit altında bulunan bir gruba üye olduklarını veyahut Sözleşme'nin 9. maddesinin açıkça ihlal edildiğinin tespit edilebildiği noktasında hassas bir durumda olduklarını kanıtlamadıklarını tespit etmiştir (*Z. ve T./Birleşik Krallık* (k.k.), 2006; bk. aynı zamanda *Razaghi/İsveç* (k.k.), 2003).

III. Din Özgürlüğünün Teminatı Olarak Devletin Yükümlülükleri

A. Negatif Yükümlülükler: Dini Organizyonların Olağan İşleyişini Aksatmama Yükümlülüğü

1. Sözleşme'ye Taraf Devletlerde Dini Kuruluşların Yasal Statüsü

176. Avrupa'da, Devlet ile dini topluluklar arasındaki ilişkiler için tek bir model bulunmamaktadır; aksine, bu tür ilişkileri düzenleyen çok çeşitli anayasal modelleri mevcuttur (*Sindicatul "Păstorul cel Bun"/Romanya* [BD], 2013, § 138). Bütün bu rejimler üç kategoriye ayrılabilir: a) Bir Devlet Kilisesi'nin varlığı; B) Devlet ile bütün dini kuruluşların birbirinden tamamen ayrılması ve c) konkordato tipi ilişkiler (bu tip ilişkiler, Avrupa ülkelerinin çoğunluğunda baskın modeldir). Mahkeme, bu üç tür rejimin, bu şekilde Sözleşme'nin 9. maddesiyle uyumlu olduğunu ve davalı bir devletin, farklı dini topluluklarla o ya da bu şekilde iş birliği yapmasını belirtmenin kendi görevi olmadığını kabul etmiştir (*İzzettin Doğan ve diğerleri/Türkiye*, [BD], 2016, § 183).

177. Bazı Avrupa devletlerinde özel bir anayasal statüye sahip bir Devlet Kilisesi (veya bir resmi Kilise) bulunmaktadır. Böyle bir sistem, kendiliğinden, Sözleşme'nin 9. maddesine aykırı olmamakla birlikte; esasen, Sözleşme hazırlandığı sırada ve bu devletler kendisine taraf olduklarında belirtilen Devletlerde zaten yürürlükte mevcuttur. Bunun yanı sıra Mahkeme, Devletin dini konularda tarafsız olma görevinin, belirli bir ülkenin nüfusunun tarihsel ve kültürel olarak ilişkili olduğu bir inanç ya da bir Kilisenin rolünü azaltmaya elverişli olarak yorumlanamayacağına karar vermiştir (*Gldani Yehova Şahitleri Cemaati Üyeleri ve diğerleri/Gürcistan*, 2007, § 132); nitekim bazı ülkelerde en çok cemaate sahip olan ve tarihi olarak baskın olan kilisenin bağımsızlığı ve birliği, toplumun tamamı tarafından en önemli unsur olarak değerlendirilir (Archidiocèse orthodoxe d'Ohrid (*Archidiocèse orthodoxe grec d'Ohrid du patriarcat de Peć*)/*Eski Yugoslav Makedonya Cumhuriyeti*, 2017, § 118). Böyle bir kilisenin tüzel kişiliği, kanunlarla tanınabilir (*Saint Synode Bulgar Ortodoks Kilisesi (Métropolit Innocent) ve diğerleri/Bulgaristan*, 2009, § 157). Her türlü varsayımda, bir geleneği sürdürme veya sürdürmeme kararı, ilke olarak, davalı Devletin takdir yetkisindedir. Öte yandan, Mahkeme, Avrupa'yı meydana getiren Devletler arasında, bilhassa kültürel ve tarihsel gelişim alanında büyük bir çeşitliliğin söz konusu olduğunu dikkate

almalıdır. Bunun yanı sıra, bir geleneğe atıfta bulunmak, Sözleşme'ye Taraf bir Devleti, Sözleşme ve Protokolleriyle tanınan hak ve özgürlüklere saygı gösterme yükümlülüğünden muaf tutamaz (*Lautsi ve diğerleri/İtalya* [BD], 2011, § 68). Sözleşme'nin 9. maddesinin gerekliliklerini karşılamak için, bir Devlet Kilisesi sistemi, bireyin din özgürlüğü için özel güvenceler barındırmalıdır; özellikle, hiç kimse, bir Devlet Kilisesi'ne üye olmaya ya da üyelikten ayrılmaya zorlanamaz (*Ásatrúarfélagið/İzlanda* (k.k.), 2012, § 27; aynı zamanda *Darby/İsveç*, davasında Komisyon'un 9 Mayıs 1989 tarihli görüşüne de bakınız, § 45).

178. Öte yandan, bir Devlet Kilisesi bulunan devletlerde bile, sorumlu olduğu alanlarda bu Kilise tarafından verilen bir karar, Sözleşme bağlamında Devletin sorumluluğu kapsamında değildir. Bunun yanı sıra, Komisyon, İsveç Kilisesi'nin -olayların meydana geldiği dönemde Devlet Kilisesi-, Finceye çevrilen İsveç ayinlerinin litürjilerinin kullanımını dayatarak, Finlandiya Evanjelik Lutheran Kilisesinin ayinlerine katılmayı yasaklayan Kilise Meclisi kararından yakınılan ve Fince konuşan bir din bölgesi tarafından sunulan şikâyeti incelemiştir. Komisyon, Kilisenin ve bu kiliseye ait din bölgesinin "sivil toplum kuruluşları" olduğu ve Devletin, Kilise Meclisinin kararından kaynaklandığı iddia edilen ihlalden sorumlu tutulamayacağı kanaatine varmıştır. Başvuran din bölgesinin, İsveç Kilisesinden ayrılmasının savunulmadığı göz önüne alındığında, Devlet, söz konusu din bölgesinin din özgürlüğünü koruma yükümlülüğünü hiçbir şekilde aksatmamıştır (*Finska församlingen i Stockholm ve Hautaniemi/İsveç*, 1996, Komisyon kararı).

179. Diğer Devletlerde, anayasal model, devletler ve dini cemaatlerin birbirinden tamamen ayrılmasını gerektiren laiklik ilkesine dayanmaktadır. Mahkeme, böyle bir modelin, Sözleşme'nin altında yatan değerlerle de uyumlu olduğuna karar vermiştir (*Leyla Şahin/Türkiye* [BD], 2005, § 108; *Dogru/Fransa*, 2008, § 72). Nitekim laiklik ve tarafsızlık ilkesi, Devletlerin, çoğulculuğa ve çeşitliliğe riayet ederek bütün dini inançlara karşı tarafsız olmasını gerektiren, inançlarla ilişkilerini düzenlemesine ilişkin bir kuralın ifadesini teşkil etmektedir (*Ebrahimian/Fransa*, 2015, § 67).

180. Son olarak, anayasal modeli Devlete, belirli bir kilise (ya da belirli birçok kilise) ile -bu Kilise veya Kiliseler lehine (vergiyle ilgili ya da başkaca) özel bir statü öngören -bu imtiyazlı muamele, tarafsız ve makul bir gerekçeye dayanması ve dileyen diğer Kiliselerle benzer anlaşmalar yapılması mümkün olduğu sürece- iş birliği anlaşmasına varabilmesine imkân vermektedir (*Alujer Fernández ve Caballero Garcia/İspanya* (k.k.), 2001; *Savez crkava "Riječ života" ve diğerleri/Hırvatistan*, 2010, § 85). Devlet ayrıca, tescil veya bildirimde bulunma zorunluluğundan muaf tutarak ve *ex lege* (kanundan dolayı) tüzel kişiliğini tanıyarak, bir dini kuruluşu, diğerlerinden farklı olarak, özel bir rejime tabi tutabilir (*Saint Synode Bulgar Ortodoks Kilisesi (Métropolit Innoncent) ve diğerleri/Bulgaristan*, 2009). Nitekim Devletin, bazı inançların, özel bir rejimden faydalanma hakkını kısıtlaması için meşru sebepleri olabilir; ayrıca devlet, dini topluluk kategorileri arasında haklı bir ayırım yapabilir veya bu topluluklara çeşitli iş birliği şekilleri önerebilir (*İzzettin Doğan ve diğerleri/Türkiye*, [BD], 2016, § 175). Bunun yanı sıra, eğer bir Devlet, dini cemaatlere, iç hukukta özel imtiyazlar ve özel bir statü gerektiren tüzel kişilik vermek amacıyla bir çerçeve oluşturursa -bunu dileyen tüm dini gruplar, bu statüyü talep etme imkânına sahip olmalıdır-; yetkili makamlar tarafından verilen karar ayrımcı olmayan bir şekilde uygulanan adil kriterlere dayanmalıdır (*Relionsgemeinschaft der Zeugen Jehovas ve diğerleri/Avusturya*, 2008; *İzzettin Doğan ve diğerleri/Türkiye*, [BD], 2016, § 175; *Eski Baltık Dini "Romuva" Derneği/Litvanya*, 2021, § 126). Nitekim din özgürlüğü hiçbir şekilde, bir dinin inananlarının ya da dini toplulukların, mevcut diğer organlarından farklı belirli bir hukuki statüye sahip olması gerektiği anlamına gelmemektedir; ancak, böyle bir statü oluşturulmuş ise, ayrımcı olmayan bir şekilde verilmelidir (*Cumhuriyetçi Eğitim ve Kültür Merkezi Vakfı/Türkiye*, § 45). Başvuran derneğin Devlet tarafından

tanınması gerekip gerekmediğine karar vermek Mahkemenin görevi değildir; ancak bu statüye başvurmak için derneğe adil bir fırsat verilip verilmediğini ve kanunda belirlenen kriterlerin ayrımcı olmayan bir şekilde uygulanıp uygulanmadığını belirlemek Mahkemenin görevidir (*Eski Baltık Dini "Romuva" Derneği/Litvanya*, 2021, § 136).

181. Devlet aynı zamanda, *bir veya daha fazla dini kuruluşa kamu görev ve işlevlerini devredebilir*, bu tür görev ve işlevlerin delegasyonu ile bunların finansman biçimi, Devletin takdir yetkisinden kaynaklanmaktadır (*Bruno/İsveç* (k.k.), 2001; *Lundberg/İsveç* (k.k.), 2001).

182. Son olarak, hatırlamak gerekir ki, dini topluluklar ile Devlet arasındaki ilişkilerin kurulduğu bu hassas alanda, Devlet, ilke olarak geniş bir takdir yetkisinden yararlanmaktadır (*Cha'are Shalom Ve Tsedek/Fransa* [BD], 2000, § 84). Bununla birlikte, bu yetki sınırsız değildir ve Mahkeme bazen, davalı Devletin farklı inançlarla iş birliği şekillerinin seçimi konusunda bu yetkinin sınırlarını aştığını tespit edebilir (*İzzettin Doğan ve diğerleri/Türkiye*, [BD], 2016, § 132).

2. Dini Kuruluşların Tanınması, Tescili ve Dağılması

183. Ulusal mevzuatın, dini kuruluşların özgürlüğü de dâhil olmak üzere, toplanma özgürlüğünü kapsama ve koruma şekli ve bunun ulusal makamlar tarafından uygulanması ilgili ülkede demokrasinin durumunu gösteren unsurlardır. Nitekim sivil toplum doğru şekilde yürütüldüğünde, vatandaşların başka kişilerle biraraya gelebileceği ve ortak amaçlarla hareket edebileceği dernekler vasıtasıyla demokratik sürece geniş çapta katılım sağlamaları tamamen doğaldır. Devletin kurumlarını ve vatandaşlarını olası kötü niyetlere ve tehlikelere karşı koruma yetkisi, aşırı tutumlu şekilde uygulanmalıdır, zira dernek kurma özgürlüğüne getirilen istisnalar katı bir yorumlamaya tabi tutulmalıdır, sadece ikna edici ve zorunlu sebeplerle bu özgürlüğe getirilen kısıtlamalar haklı görülebilir (*Archidiocèse orthodoxe d'Ohrid (Archidiocèse orthodoxe grec d'Ohrid du patriarcat de Peć)/Eski Yugoslav Makedonya Cumhuriyeti*, 2017, §§ 94-96).

184. Din özgürlüğünün kolektif kullanımına yapılan müdahalelerin en radikal şekillerinden biri, mevcut bir dini kuruluşun dağıtılmasıdır. Böylesine katı bir tedbirin "demokratik bir toplumda gerekli" olarak kabul edilmesi için, olağan dışı olması ve çok ciddi ve önemli gerekçelerle haklı gösterilmesi gerekmektedir (*Çuvaşistan Cumhuriyeti İncil Merkezi/Rusya*, 2014, § 54).

185. Örnek olarak, Mahkeme, aşağıdaki davalarda Sözleşme'nin 11. maddesi ışığında değerlendirilen 9. maddenin ihlal edildiği sonucuna varmıştır:

- Savcılığın talebi üzerine, Rus yargı organları tarafından, Yehova Şahitlerinin yerel bir şubesinin dağıtılması ve faaliyetlerinin yasaklanması. Ulusal mahkemeler tarafından benimsenen tüm gerekçeleri (zarar vermek amacıyla mensuplarının aileleri üzerinde yapılan sözde baskılar; mensuplarının özel hayatlarına ve meslek seçme haklarına yapılan sözde müdahaleler; Yehova Şahitlerine mensup olmayan ebeveynlerin ebeveynlik haklarının sözde ihlalleri; "beyin yıkama" ve "zihin kontrolü" iddiaları; sözde tıbbi tedavilerin reddetmeye veya intihara teşvik ve bilhassa kan naklinin yasaklanması; çocukların hile ile örgüt içine çekilmesi iddiası; orduda hizmet etmemeye, devletin sembollerine saygı göstermemeye ve ulusal bayramlara katılmamaya teşvik) inceledikten sonra Mahkeme, tüm bu iddiaların ya somut delillerle desteklenmediği ya

da din özgürlüğünün tamamen olağan bir açığa vurulmasıyla ilgili olduğu, 9. madde ile korunan kişisel özerklikleri çerçevesinde mensupları tarafından özgürce seçildiği ve bunun yanı sıra, dünyanın “geleneksel” büyük dinleri tarafından uygulananlarla (oruç, sofuluk, özel hayatta zorlayıcı davranış kuralları, vb.) oldukça benzer olduğu sonucuna varmıştır. Dolayısıyla örgütün dağıtılması, izlenen meşru amaçlarla açıkça orantısızdı; özellikle somut olayda uygulanan mevzuat son derece katı olmakla birlikte dini bir topluluk tarafından işlenen olası suistimalleri, cemaatin tasfiyesinden daha az sert olan herhangi bir yaptırımla cezalandırmaya imkân vermemekteydi (*Moskova Yehova Şahitleri ve diğerleri/Rusya*, 2010);

- Rusya Devleti'nin Rusya'daki Yehova Şahitlerinin dini örgütlerine karşı on yıl boyunca aldığı özellikle yeniden tescil zorunluluğu, aşırılık karşıtı mevzuatta dini yayınların ve uluslararası web sitelerinin yasaklanmasına yol açan değişiklikler, dini dergilerin dağıtım izninin iptali gibi çeşitli tedbirler, sonuçta ulusal bir yasağa ve örgütlerinin feshedilmesine, yüzlerce Yehova Şahidinin cezai kovuşturulmasına ve mallarına el konulmasına yol açmıştır (*Taganrog LRO ve diğerleri/Rusya*, 2022).
- Tüzel kişilik statüsüne sahip olmayan, çocuklar için pazar günü okulu ve yetişkinler için İncil Koleji (eğitim sonunda sertifika ya da “diploma” düzenleniyordu) yönettiği gerekçesiyle Protestan bir İncil merkezinin (Pentekostalist) Rus yargı organları tarafından tasfiyesi. Tasfiyenin nedenleri, ilk olarak, İncil Kolejinin izin alınmaksızın açılmış ve yönetilmiş olması; ikinci olarak ise, ihtilaf konusu bu iki kurumun, yürürlükteki yönetmelikle düzenlenen sağlık ve hijyen alanındaki gereklilikleri karşılamamasıydı. Mahkeme, yetkili makamların, başvuran kuruluşa, önceden olası mevzuat ve yönetmeliklere uymasını sağlayacak herhangi bir uyarıda bulunmadığını tespit etmiştir. Öte yandan, başvuran kuruluş, Rus mahkemelerinin çelişkili içtihadı, söz konusu Pazar okulu gibi bir eğitim merkezinin özel izin gerektirmediği yönünde verilmiş olan bazı kararlar gibi, nedeniyle eylemlerinin sonuçlarını makul şekilde öngörememiştir (*Çuvaşistan Cumhuriyeti İncil Merkezi/Rusya*).
- Moldova makamlarının, kapatılmaları ve dini sembollerinin yasaklanması nedeniyle Falun Gong uygulayan iki dernekle ilgili olarak Sözleşme'nin 9 ve 11. maddelerinin ihlal edildiğini kabul eden ulusal Yüksek Mahkemenin iki kararını infaz etmeyi reddetmeleri ve aynı Yüksek Mahkemenin başvuran derneklere yeterli tazminat verilmesini reddetmesi (*A.O. Falun Dafa ve diğerleri/Moldova*, 2021).

186. Tasfiye ile aynı kategoriye konulabilecek diğer müdahale biçimleri de mevcuttur. Nitekim dini cemaatler, geleneksel ve evrensel olarak örgütlü yapılar şeklinde mevcuttur. Bu nedenle, Mahkeme, Sözleşme'nin 11. maddesi ışığında 9. maddeyi yorumlayarak, dini alanda toplu eylem kapasitesini sağlamak amacıyla Devlet tarafından tanınan tüzel kişi kurabilme imkânının, din özgürlüğünün en önemli yönlerinden biri olduğu ve bu olmaksızın bu özgürlüğün anlamsız olacağı kanaatine varmıştır. Bunun yanı sıra, dini bir cemaatin *tüzel kişiliğini* tanımayı veya söz konusu cemaate tüzel kişilik vermeyi reddetmenin 9. madde bağlamındaki haklarını, yalnızca cemaatin kendisi değil aynı zamanda üyeleri açısından da harici ve kolektif boyutlarında kullanma konusunda bir müdahale teşkil etmektedir (*Bessarabie Metropolitan Kilisesi ve diğerleri/Moldova*, 2001, § 105; *Religionsgemeinschaft der Zeugen Jehovas ve diğerleri/Avusturya*, 2008, § 62). Nitekim 11. madde kapsamında, Mahkeme, vatandaşlar için, ortak menfaat alanında kolektif olarak hareket etmek amacıyla bir tüzel kişi oluşturma imkânının,

toplama özgürlüğü hakkının en önemli yönlerinden birini teşkil ettiği ve bu olmadan bu hakkın her türlü anlamdan yoksun olacağı kanaatine varmıştır. Yerel makamlar tarafından -dini dernekler de dâhil olmak üzere- şahıslar tarafından kurulmuş bir derneğe tüzel kişilik statüsünü verilmesinin reddedilmesi, ilgililerin dernek kurma haklarını kullanmalarına bir müdahale olarak değerlendirilir. Bu bağlamda, yetkililerin bir grubu tescil etmeyi reddetmeleri hem grubun kendisine hem de grubun başkanları, kurucuları veya bireysel üyeleri üzerinde doğrudan bir etkiye sahiptir (*Kimlya ve diğerleri/Rusya*, 2009, § 84). Aynı ilkelerin tamamı 9. madde alanında uygulanır (*Genov/Bulgaristan*, 2017, § 35).

187. Diğer taraftan, bir grup inananın ulusal makamların dini kuruluşlarını tescil etmeyi reddetmesinden şikâyetçi olduğu durumda, kuruluşun her üyesi Sözleşme'nin 34. maddesi anlamında "mağdur" olduğunu iddia edebilir; dolayısıyla bu statüyü sadece tescil talebinde bulunanlara ayırmak için hiçbir sebep bulunmamaktadır (*Metodiev ve diğerleri/Bulgaristan*, 2017, § 24).

188. Bu hüküm bağlamındaki haklardan yararlanmayı sadece Devlet tarafından tanınan veya tescil edilen dini örgütlerle ve bunların üyeleriyle sınırlamak 9. maddenin mantığına tamamen aykırı olacaktır (*Hamzayan/Ermenistan*, 2024). Tanınmayan bir dini kuruluşun faaliyetlerine ulusal makamlar tarafından müsamaha gösterilmesi, resmi tanımın –ki bu resmi tanıma, sadece ilgililere hak vermeye elverişlidir- yerine geçmemektedir (*Bessarabie Metropolitan Kilisesi ve diğerleri/Moldova*, 2001, § 129; *İzzettin Doğan ve diğerleri/Türkiye*, [BD], 2016, § 127). Mevzuatta, tescil dışı dini grupların işleyişine açıkça izin verilse dahi bu durum, iç hukuk tarafından yalnızca tüzel kişiliğe sahip tescilli örgütlere dini bir görevi yerine getirmek için bir dizi temel haklar tanıdığına yeterli değildir (*Sviato-Mykhailivska Parafiya/Ukrayna*, 2007, § 122). Bu haklar arasında, bilhassa mülk sahibi olmak veya mülk kiralamak, banka hesaplarını düzenlemek, personel istihdam etmek ve topluluğun, üyelerinin ve mülklerinin yargısal korumasını sağlamak, ibadet yerleri kurmak, kamuya açık yerlerde dini hizmetlerde bulunmak, dini eserler üretmek, satın almak ve dağıtmak, eğitim kurumları oluşturmak ve uluslararası ticaret ve konferanslar yoluyla temasları sürdürmek yer almaktadır (*Kimlya ve diğerleri/Rusya*, 2009, §§ 85-86; *Genov/Bulgaristan*, 2017, § 37). Öte yandan, söz konusu hakları kendi harici ve kolektif boyutlarında kullanmanın yollarından biri de, cemaatin, üyelerinin ve mülklerinin korunmasını sağlamak amacıyla dava açma ehliyetine sahip olmaktır; öyle ki 9. madde yalnızca 11. madde ışığında değil aynı zamanda Sözleşme'nin adil yargılanma ve mahkemeye erişim ile ilgili 6. maddesinin 1. fıkrası ışığında okunmalıdır (*Sviato-Mykhailivska Parafiya/Ukrayna*, 2007, § 152; *Religionsgemeinschaft der Zeugen Jehovas ve diğerleri/Avusturya*, 2008, § 63).

189. Yukarıdaki paragrafta belirtilen herşey, özellikle ulusal hukukun, dini bir derneğin, derneklerle ilgili mevzuata göre kendisini tescil ettirerek veya dini olmayan bir örgüt olarak tanıtarak tüzel kişilik kazanmasına izin vermediği durumlar için geçerlidir (*Genov/Bulgaristan*, 2017, § 37; *Metodiev ve diğerleri/Bulgaristan*, 2017, § 36). Diğer taraftan, söz konusu cemaatin dernek veya vakıf kurulması yoluyla tüzel kişiliğinin bulunmaması, yardımcı dernekler kurularak kısmen karşılanabilirse de belirleyici değildir ve sorunu gidermemektedir (*Religionsgemeinschaft der Zeugen Jehovas ve diğerleri/Avusturya*, 2008, § 67; *İzzettin Doğan ve diğerleri/Türkiye* [BD], 2016, §130).

190. Dini cemaatlerin tanınması veya tescili çerçevesinde, Devletler, bir hareketin veya derneğin, sözde dini amaçlarla, topluma zararlı veya kamu güvenliğini tehlikeye düşüren faaliyetlerde bulunup bulunmadığını denetleme yetkisine sahiptirler. Dini bir kuruluşun programının, açıkça ilan ettiği programlardan farklı hedefleri ve niyetleri gizlediği, bunu sağlamak için, bu programın içeriğinin, üyelerinin pozisyonları ve eylemleriyle karşılaştırılabileceği göz ardı edilemez (*Bessarabie*

Metropolitan Kilisesi ve diğerleri/Moldova, 2001, §§ 105 ve 125). Devlet, toplumun farklı inançları birbirinden ayırt edebilmesi ve dini topluluklar arasında mukayesenin engellenmesi amacıyla, ayrıca dini bir derneğin statüsünde söz konusu derneğin inançlarının ve ritüellerinin açıkça tanımlanmış olmasını zorunlu kılabilir (*Metodiev ve diğerleri/Bulgaristan*, 2017, §§ 40 ve 45; *Föderation der Aleviten Gemeinden in Österreich/Avusturya*, 2024, § 55). Bilhassa, dini bir kuruluşun tescil edilmesinin, yetkililere söz konusu dinin temel kurallarının bir açıklamasını vermediği gerekçesi ile reddedilmesi, bu kuruluşun demokratik bir toplum ve 9. maddenin 2. fıkrasıyla tanınan temel menfaatler için herhangi bir tehlike oluşturup oluşturmadığının tespit edilmesi gerekliliğiyle haklı görülebilir (*Cârmuirea Spirituală a Musulmanilor din Republica Moldova/Moldova* (k.k.), 2005; *Moskova Scientology Kilisesi/Rusya*, 2007, § 93; *Lajda ve diğerleri/Çek Cumhuriyeti* (k.k.), 2009). Bu durum, aynı zamanda dini bir topluluğun kamu yetkilileriyle iş birliği yapmayı ve bu makamların öncelikle (*a priori*) istismar edici uygulamalara ilişkin inandırıcı iddiaları soruşturmasına izin vermeyi reddetmesi konusunda da geçerlidir (*Ilyin ve diğerleri/Ukrayna*, 2022, § 66). Bunun yanı sıra, Devletler, dini bir derneğin amaç ve faaliyetlerinin mevzuat tarafından belirlenen kurallara uygunluğuyla ilgili olarak kuşkusuz bir inceleme hakkına sahip olmakla birlikte, bu hakkı, Sözleşme bağlamındaki yükümlülükleri ile uyumlu olacak şekilde ve Sözleşme'nin organlarının denetimine tabi olmak kaydıyla kullanmalıdırlar (*Moskova Yehova Şahitleri ve diğerleri/Rusya*, § 100; *Archidiocèse orthodoxe d'Ohrid (Archidiocèse orthodoxe grec d'Ohrid du patriarcat de Peć)/Eski Yugoslav Makedonya Cumhuriyeti*, 2017, § 94; *Föderation der Aleviten Gemeinden in Österreich/Avusturya*, 2024, § 55).

191. Yetkililerin, tanıma veya kayıt için bir başvuruyu değerlendirdikleri ve bu denetimi gerçekleştirdikleri *bekleme süresi*, makul olarak kısa olmalıdır (*Religionsgemeinschaft der Zeugen Jehovas ve diğerleri/Avusturya*, 2008, § 79). Benzer şekilde, belli bir devletin hukuk sisteminde diğerlerine kıyasla daha ayrıcalıklı olan dini kuruluşlar bulunduğu (örneğin, kamu hukuku tüzel kişi statüsü gibi), Devlet, bilhassa yeni ve bilinmeyen dini gruplar söz konusu olduğunda, istisnai olarak, aşağı yukarı uzun bir bekleme ve doğrulama süresi talep edebilir. Buna karşın, böyle bir süre, uluslararası planda uzun süredir varlığını sürdüren ve ulusal düzeyde zaten bilinen cemaatler söz konusu olduğunda haklı görülemez (*Religionsgemeinschaft der Zeugen Jehovas ve diğerleri/Avusturya*, 2008, § 97-98).

192. Ayrıca Devlet, meşru olarak dini bir kuruluşun adı hakkında özellikle var olan diğer örgütlerden açıkça farklı olmasının gerekli olduğu gibi belirli şartlar öne sürebilir. Nitekim çok yakın ve benzer adlar, inananlar ile toplum arasında kafa karışıklığına ve yanlış algıların ortaya çıkmasına sebep olabilir ve başkasının hak ve menfaatleri açısından bir risk oluşturabilir (*Archidiocèse orthodoxe d'Ohrid (Archidiocèse orthodoxe grec d'Ohrid du patriarcat de Peć)/Eski Yugoslav Makedonya Cumhuriyeti*, 2017, § 111; *Bektaşî Topluluğu ve diğerleri/Eski Yugoslav Makedonya Cumhuriyeti*, 2018, § 71). Dolayısıyla, yeni oluşturulan tüzel bir kişiden toplumu yanlış anlamaya sevk etmeyecek ve diğer benzer örgütlerden onu ayırmaya imkân tanıyacak bir isim seçmesini zorunlu kılmak, ilke olarak dini bir kuruluşun kendi ismini özgürce seçmesi hakkına getirilmiş haklı bir kısıtlama olabilir (*Genov/Bulgaristan*, 2017, § 43; *Ilyin ve diğerleri/Ukrayna*, 2022, § 77).

193. Örnek olarak, Mahkeme, aşağıdaki davalarda Sözleşme'nin 9. maddesinin (tek başına ve/veya 14. madde ile birlikte) ihlal edildiğini tespit etmiştir:

- Moldovalı yetkililerin, Bükreş Patrikhanesi (Rumen Ortodoks Kilisesi) yetkisi altında faaliyet gösteren ve özerk bir Ortodoks Kilisesi olan Bessarabia Büyükşehir Kilisesi'ne

yasal tanınırlığın verilmesini -bu tanınmanın, Hükümet tarafından zaten tanınan Moskova Patrikhanesi (Rus Ortodoks Kilisesi) yetkisi altında faaliyet gösteren Moldova Büyükşehir Kilisesi'nin menfaatlerine zarar vereceği gerekçesiyle- reddetmesi. Başvuran kilise, yasal olarak tanınmaması nedeniyle faaliyetlerine devam edememiş; rahipleri görev yapamamış, üyeleri, dinlerini icra etmek üzere toplanamamış ve dahası tüzel kişiliği bulunmadığından, mülkleri yargısal korumadan yararlanamamış ve yıldırma eylemlerine karşı kendisini savunamamıştır. Başvuran kilisenin, Ortodoks Kilisesine nazaran “bölücü bir grup” olduğu gerekçesiyle tanımayı reddeden Moldova Hükümeti, tarafsızlık ve yansızlık ödevini yerine getirmemiştir. Geri kalan kısım için, Hükümetin, başvuruları ülkenin toprak bütünlüğünü ve toplum huzurunu tehlikeye atmakla suçlayan iddiaları dayanaktan yoksundur (*Bessarabie Metropolitan Kilisesi ve diğerleri/Moldova*, 2001);

- Yukarıdaki davayla aynı bağlamda: Moldova Metropolitan Kilisesi'nin zaten kayıtlı olduğu ve söz konusu bölgede faaliyetini sürdürdüğü gerekçesiyle, bir yerel makamın, başvuranlara Bessarabia Metropolitan Kilisesi'nin tescili için gereken onayı vermeyi reddetmesi; Mahkeme, ihtilaf konusu müdahalenin “kanunla öngörülmediği” kanaatine varmıştır (*Fusu Arcadie ve diğerleri/Moldova Cumhuriyeti*, 2012);
- Yetkili idari makamın, başvuran Kiliseyi -bir tescil etme kararı var olmasına rağmen- tescil etmeyi reddetmesi; Mahkeme, somut olayda ihtilaf konusu müdahalenin “kanunla öngörülmediği” kanaatine varmıştır (*Biserica Adevărat Ortodoxă din Moldova ve diğerleri/Moldova*, 2007);
- Bulgar makamlarının, “Ahmediyya Müslüman Topluluğu” olarak adlandırılan yeni bir dini derneği, dernek statüsünde, Ahmedi inanç ve ritüellerinin yeterince açık bir şekilde belirtilmediği ve bu durumun, ilgili derneği, daha önce bilinen Müslüman inançlarından ayırt etmeye imkân vermediği gerekçesiyle, mezhep olarak tescil etmeyi reddetmesi: Somut olayda, Bulgar Kanunu, bu türden inanç ve ritüellerin tanımının ne şekilde yapılması gerektiğini ve tescil talebi sunulurken hangi özel bilgilerin bu başvuruda yer alması gerektiğini belirten özel hükümler içermemekteydi. Bu durum uygulamada, daha önceden mevcut olan bir inançla aynı doktrine sahip olan yeni bir dini derneğin tescilinin reddedilmesine sebep olabilir (*Metodiev ve diğerleri/Bulgaristan*, 2017);
- Yehova Şahitleri cemaati tarafından yasal olarak tanınması için Avusturya makamlarına başvurulması ile söz konusu makamların nihayetinde “tescilli” dini kuruluş statüsü verdiği karar arasında yirmi yıl süre geçmesi. Mahkeme aynı zamanda, başvuran cemaate, iç hukukta bir dizi imtiyaz tanınmasının ve kamu hukuku tüzel kişiliği gerektiren “tanınan dinsel topluluk” statüsü verilmesinin, söz konusu cemaatin Avusturya’da en az on yıl boyunca “tescilli” bir kuruluş olarak faaliyet göstermediği gerekçesiyle reddedilmesi nedeniyle 14. maddeye aykırı olarak ayrımcılık yapıldığı sonucuna varmıştır. Davalı Hükümet, “on yıllık” süre, Yehova Şahitleri'nin durumuna benzer bir durumda bulunan başka bir dini cemaate uygulanmadığından, bu muamele farklılığı için objektif ve makul bir gerekçenin var olduğunu kanıtlamamıştır (*Religionsgemeinschaft der Zeugen Jehovas ve diğerleri/Avusturya*, 2008);
- Avusturya makamlarının, birkaç Alevi dernekten oluşan bir şemsiye derneği “kayıtlı” bir dini örgüt olarak kaydetmeyi, tüzüğü ile aynı zamanda kaydedilmek için başvuruda bulunana başka bir dini grubun tüzüğü arasındaki benzerlikler nedeniyle uzun süre reddetmesi (*Föderation der Aleviten Gemeinden in Österreich/Avusturya*, 2024);

- Rus makamlarının, söz konusu topraklarda en az on beş yıldır “dini grup” (tüzel kişilik olmadan) olarak faaliyet göstermediği gerekçesiyle, Scientology Kilisesi'nin iki yerel şubesini, kendiliğinden tüzel kişilik statüsü vererek, “dini kuruluş” olarak tescil etmeyi reddetmesi. 11. madde ışığında yorumlanan 9. maddenin ihlal edildiğini tespit eden Mahkeme, davalı Hükümetin, ne ihtilaf konusu kısıtlamayı destekleyen herhangi bir zorunlu sosyal ihtiyaçtan ne de böyle uzun bir bekleme süresini haklı gösteren nitelikte uygun ve yeterli herhangi bir gerekçeden bahsetmediğini tespit etmiştir; özellikle hiçbir zaman, başvuranların -bir grup olarak ya da birey olarak- herhangi bir yasa dışı faaliyet yürüttükleri ya da bu türden bir faaliyette bulunma niyetinde oldukları ve yahut ibadet, öğretim, uygulama ve ayin yapma dışında başka amaçlar izledikleri iddiasında bulunulmamıştır. Tescil etmeyi reddetmenin gerekçeleri tamamen resmi olup, söz konusu grupların faaliyeti ile bağlantılı değildi ve başvuranların suçlu bulunduğu tek “suç”, “dini nitelik” taşıyan ve bölgede en az on beş yıl boyunca var olan bir derneği tescil ettirmeyi talep etme arzusunda bulunmaktı (*Kimlya ve diğerleri/Rusya*, 2009). Oldukça benzerlik gösteren başka bir davada, tescil talebinin reddedilme gerekçelerinden biri de yerel belediye meclisinin böyle bir sertifika verme yetkisine sahip olmaması idi. Mahkeme, *Kimlya ve diğerleri/Rusya* davasından farklı olarak, müdahalenin “kanun tarafından öngörülmediği” ve dolayısıyla orantılılığına ilişkin sorunu incelemenin gerekli olmadığını tespit etmiştir (*Church of Scientology of St Petersburg ve diğerleri/Rusya*, 2014);
- Hırvat Hükümetinin başvuranlar ve bazı Reformist Kiliselerle, bu kiliselere devlet okullarında din eğitimi vermeyi ve din görevlileri tarafından kutsanan evliliklerin sivil etkilerinin tanınmasını sağlayacak kamu menfaati alanlarında bir iş birliği anlaşması yapmayı keyfi ve ayrımcı olarak reddetmesi. Somut olayda, Hükümet, bunu reddetmesine gerekçe olarak başvuranların bu tür anlaşmalar yapmak amacıyla bir hükümet talimatıyla belirlenen “tarihsel ve sayısal kümülatif kriterleri” yerine getirmemelerini göstermiştir. Bunun yanı sıra, diğer birçok cemaat, sayısal kriterin uygulanmasından muaf tutulabilirdi; tarihsel kriterle ilgili olarak ise (“Avrupa kültür çevresinin tarihi dini cemaatleri”), Hükümet, Protestan geleneğinden olan başvuranların bu kriterleri neden yerine getirmediğini açıklamamıştır. Bu nedenle Mahkeme, Sözleşme'nin 14. maddesinin ihlal edildiği sonucuna varmıştır (*Savez crkava “Riječ života” ve diğerleri/Hırvatistan*, 2010).
- Litvanya Parlamentosunun, bir Neo-Pagan derneğine “Devlet tarafından tanınan” dini dernek statüsü (yukarıda bahsedilen Hırvat davasında belirtilenlere benzer ayrıcalıklar tanıyan bir statü) vermeyi, bu statü için yasal koşulları karşılmasına rağmen ayrımcı bir şekilde reddetmesi. Bu davada, bazı milletvekilleri tarafından yapılan açıklamalarda, ret kararının, söz konusu dini inançların özüne ilişkin belirli iddialardan kaynaklandığı ortaya çıkmıştır (ulusal güvenliğe ilişkin kınatlanmamış iddialar; başvuran derneğin faaliyetlerinin “dini” niteliğine ve sahip olduğunu iddia ettiği inançların varlığına ilişkin şüpheler; nüfusun çoğunluğunun sahip olduğu Hristiyan inancına ve Roma Katolik Kilisesinin menfaatlerine yönelik saldırı iddiası). Bu gerekçeler Devletin tarafsızlık ve tarafsızlık göreviyle açıkça bağdaşmadığı için Mahkeme, Sözleşme'nin 14. maddesinin ihlal edildiğine karar vermiştir (*Eski Baltık Dini “Romuva” Derneği/Litvanya*, 2021).

194. Mahkeme ayrıca aşağıdaki tespitlerde bulunmuştur:

- Sözleşme'nin 9. maddesi ışığında okunan 11. maddenin ihlali – Otosefali ilan etmiş olan Makedon Ortodoks Kilisesi'nden ayrı olarak, Makedonya'da bulunan Ortodoks Hristyanları, Sırp Ortodoks Kilisesi ile kanonik birlik olarak birleştiren derneğin durumu: Başvuran dernek, Sırp Ortodoks Kilisesine bağlı olduğunu belirterek, iki farklı isimle iki ayrı tescil talebi sunmuştur. İki tescil talebi de şekli gerekçelerle reddedilmiştir. Yetkili makamlar ayrıca, başvuran derneğin yabancı bir Kilise veya bir devlet tarafından kurulduğuna ve başvuran derneğin almak istediği adın, "Ohri Başpiskoposluğu" adını kullanmak için "tarihi, dini, ahlaki ve maddi hakkına sahip" tek kilise olan Makedonya Kilisesi'nin adına çok yakın olduğu düşünülen adların sorun teşkil ettiğine dair iki farklı gerekçe bildirmişlerdir. Mahkemeye göre, başvuranın tescil talebinin reddi için makamlar tarafından ileri sürülen çeşitli şekli eksiklikler, ilgili ve yeterli değildir. Başvuran derneğin kurucularının davalı Devletin vatandaşları olması ve ilgili mevzuatın, yurt dışında yer alan manevi bir merkeze bağlı dini kuruluşların tescilini yasaklamaması sebebiyle, "yabancı kökenli" olması için de aynı durum geçerlidir. Hâlbuki başvuran derneğin adı, diğer Kiliselerden ayırt edilmesi için yeterince farklıdır. Dolayısıyla ihtilaf konusu müdahale, orantısızdır (*Archidiocèse orthodoxe d'Ohrid (Archidiocèse orthodoxe grec d'Ohrid du patriarcat de Peć)/Eski Yugoslav Makedonya Cumhuriyeti, 2017*);
- Sözleşme'nin 11. maddesi ışığında okunan 9. maddenin ihlali – *Hare Krishna* hareketinin müritleri tarafından kurulan yeni bir derneğin tescilinin, bu derneğin inançlarının ve ritüellerinin daha önce kaydedilen başka bir dernekten farklı olmadığı, statülerinin ve beyan ettikleri amaçlarının aynı olduğu, isimlerinin aşırı benzer olduğu, aynı şehirde merkezi bulunan bu iki inancın tescilinin kanunla yasaklandığı ve son olarak yeni derneğin şüphesiz (önceden tescil edilmiş olan) "ana örgütün" bir kolu olarak, sadece onun girişimi ve talebiyle tanınabileceği gerekçeleriyle Bulgar makamları tarafından reddedilmiş olması: Mahkeme, söz konusu reddin başlıca sebebinin iddia edilen isim benzerliği olduğunu ve diğer gerekçelerin, ileri sürülen müdahalenin, "demokratik bir toplumda gerekli" olduğunun kabul edilmesi için yeterli olmadığını tespit etmiştir (*Genov/Bulgaristan, 2017*).
- "Yukarı Karabağ Yönetimi" ("NKR") makamları tarafından uluslararası düzeyde tanınmayan ancak ilgili tarihte Ermenistan'ın yetki alanında bulunan bir kuruluşun, belirli olgularla desteklenmeyen iddiaları içeren, açıkça ön yargılı bir bilirkişi raporuna dayanarak, Yehova Şahitlerinin yerel topluluğunu teşkil eden dini bir örgüt olarak tescilinin reddedilmesi nedeniyle, Sözleşme'nin 11. maddesi ışığında değerlendirilen 9. maddenin ihlal edildiği sonucuna varılmıştır (*Christian Religious Organization of Jehovah's Witnesses in the NKR/Ermenistan, 2022*).

195. Buna karşın Mahkeme, sırasıyla Çek Cumhuriyeti, Bulgaristan ve Ukrayna'da bulunan Sun Myung Moon Birleşik Kilisesine mensup gruplar tarafından açılan üç davada ileri sürülen şikâyetlerinin, açıkça dayanaktan yoksun olduğuna veya 9. maddenin ihlal edilmediğine karar vermiştir:

- Mahkeme, ilk davada, şikâyeti Sözleşme'nin 9. maddesi ışığında 11. madde açısından incelemiştir, başvuranlar, Çek makamlarının, kuruluşlarını tüzel kişiliğe sahip bir kilise olarak kaydetmeyi reddetmelerinden şikâyet etmişlerdir. Bu durum için makamlar iki sebep öne sürmüştür: ilki başvuranların makamlara doktrinlerini açıklayan temel bir

belge sunmayı reddetmesi ve başvurular tarafından “kilisenin doktrinini benimseyen kişilerin” imzalarının toplanmasına ilişkin genel rejimin ihlal edilmesi. Makamlar, ek denetimlerde bulunduktan sonra, toplanan imzaların basit sempatizanlara ait olduğu ve kiliseyle dogmatik bir bağı olan inançlı kişilerin imzaları olmadığı gerekçesiyle, bu imzaların büyük bir kısmını reddetmiştir; Mahkeme kanuna ilişkin bu yorumun, makul olduğunu ve keyfi olmadığını kabul etmiştir. Hâlbuki kalan imzaların sayısı, kanun tarafından öngörüldüğü üzere bir kilisenin kaydedilmesi için gerekli olan 10.000 rakamına ulaşmamıştır. Mahkeme, bu rakamın ilk bakışta tamamen orantısız görüldüğünü kabul ederek, yeni kanunda bu rakamın 300'e indirildiğini ve başvuruların kiliselerinin kaydedilmesini yeniden talep etmeleri için herhangi bir engel bulunmadığını tespit etmiştir (*Lajda ve diğerleri/Çek Cumhuriyeti* (k.k.), 2009),

- Mahkeme, ikinci davada, şikâyeti Sözleşme'nin 9. maddesi açısından incelenmiştir. Başvurular, sözde örgütlerinin kaydedilmesine ilişkin taleplerinin Bulgar Hükümeti tarafından zımnen reddedilmiş olmasından şikâyet etmişlerdir. Mahkeme, başvuruların talebine karşı herhangi bir resmi red cevabının verilmediğini tespit etmiştir; başvurulara, Hükümet tarafından talepleri bağlamında sunulan belgeleri tamamlamaya ve belirtmeye davet eden bir mektup gönderilmiş, ancak başvurular bu talimatları takip etmemeye karar vermişlerdir. Mahkeme, somut olayın koşulları bakımından, Hükümetin tutumunun, geciktirici veya zımni red teşkil eden nitelikte görünmediği kanaatine varmıştır (*Boychev ve diğerleri/Bulgaristan*, 2011).
- Mahkemenin Sözleşme'nin 11. maddesiyle bağlantılı olarak 9. madde açısından incelediği bu davada, Ukrayna makamları, özellikle başvurular tarafından oluşturulan topluluğun orijinal adının belirli bir inançtan ziyade dinler arası (ekümenik) bir Hıristiyan varlığını tanımlayacak şekilde yorumlanabileceği gerekçesiyle, bu topluluğu dini bir örgüt olarak tescil etmeyi reddetmişlerdir (*Ilyin ve diğerleri/Ukrayna*, 2022, § 72-79).

196. Mahkeme, Devlet tarafından daha önceden tanınan -ancak ya tüzel kişiliğini kaybetmesi ya da daha alt bir hukuki statü verilmesi sebebiyle artık tanınmayan- dini bir kuruluşun yeniden tescilinin reddedilmesi durumuyla ilgili olarak, bu tip davaları Sözleşme'nin 9. maddesi ile bağlantılı olarak Sözleşme'nin 11. maddesi alanında incelemeyi tercih etmektedir. Örnek olarak Mahkeme, aşağıdaki durumlarda 11. maddenin ihlal edildiğini tespit etmiştir:

- Mahkeme, Rus makamlarının hukuki statüsünü kaldırdığı Kurtuluş Ordusu'nun yerel kolunun kaydını yenilemeyi reddetmesinin, yasal dayanaktan yoksun olduğuna, keyfi ve makul olmayan gerekçeler teşkil ettiğine hükmetmiştir (başvuranın “yabancı kökenli” olması, dini eğilimine ilişkin bilgilerin yetersiz olduğu iddiası, sözde “paramiliter” niteliği, Rus kanunlarını ihlal etme isteği, vb. gerekçeler) (*Kurtuluş Ordusu Moskova Kolu/Rusya*, 2006, §§ 74-75);
- Mahkeme, Rus makamlarının bu yönde gelen en az dokuz talebe rağmen kendi aralarında tutarsız ve keyfi gerekçelerle Scientology Kilisesi'nin yerel kolunun kaydını yenilemeyi reddetmesinin, başvuruların haklarını ihlal ettiği sonucuna varmıştır (hangi belgelerin eksik olduğunu belirtmeksizin dosyanın tamamlanmadığı iddiası, hukuken gerekmediği halde belgelerin kopyaları yerine asıllarının talep edilmesi, vb. gerekçeler) (*Moskova Scientology Kilisesi/Rusya*, 2007). Mahkeme, çok benzer başka

bir davada, Yehova Şahitleri'nin yerel kolunun yeniden kaydedilmesinin reddedilmiş olması sebebiyle, 11. maddenin ihlal edildiğini tespit etmiştir (*Moskova Yehova Şahitleri ve diğerleri/Rusya*, 2010);

- Makedonya makamlarının, yeni bir kanunun yürürlüğe girmesinin ardından bir Bektaşî topluluğunun dini kuruluşunun 15 yıldır sahip olduğu statüsünü tamamen şekli bir gerekçeyle onaylamayı reddetmesi ve ardından isminin ve doktrin kaynaklarının, daha önce kaydedilmiş başka bir dini kuruluşla benzer olduğu ve müritler arasında kafa karışıklığına sebep olabileceği gerekçesiyle, yeni bir tescil talebinin de reddedilmesi (*Bektaşî Topluluğu ve diğerleri/Eski Yugoslav Makedonya Cumhuriyeti*, 2018);
- Yasal bir değişiklik, daha önceden Macaristan'da "kilise" olarak tanınan dini kuruluşların bir kısmının istemedikleri halde, haklara ve imtiyazlara ilişkin olarak açıkça daha alt ve daha avantajsız olan "dernek" statüsüne geçirilmeleri (*Magyar Keresztény Mennonita Egyház ve diğerleri/Macaristan*, 2014).

197. Sözleşme'nin 9. maddesinin 1. fıkrası, Sözleşmeci Devletlere dini evliliklere resmi evliliklerinkine eşit statü ve eşit hukuki neticeler tanınması yükümlülüğünü dayatmaz (*X./Almanya*, 1974, Komisyon kararı, *Khan/Birleşik Krallık*, 1986, Komisyon kararı, *Spetz ve diğerleri/İsveç*, 1994, Komisyon kararı, *Serif/Yunanistan*, 1999, § 50, *Serife Yiğit/Türkiye* [BD], 2010, § 102). Diğer taraftan 9. madde, dini evlilik koşullarını düzenlememektedir, bu anlamda söz konusu koşullar tamamen, her dini topluluğun kendi yetki alanında kalmaktadır. Özellikle aynı cinsiyetten kişiler arasında birlikteliğe izin verip vermediği ve hangi ölçüde izin verdiği her dini topluluğun kendi kararına bağlıdır (*Parry/Birleşik Krallık* (k.k.), 2006). Ayrıca Devlet'in, medeni kanun uyarınca evlilik ilanı yayımlanmasını zorunlu kılması ve işle ilgili bir ihtilaf konusu kapsamında ilanların dini yayımlarının geçerliliğini tanımayı reddetmesi de 9. maddeye aykırı değildir (*Von Pelsler/İtalya*, 1990, Komisyon kararı).

198. Komisyon, vergi kanununun uygulanmasında çiftlerin gelirlerinin toplamını esas alan Belçika rejiminin, evli çiftlerin aleyhinde olduğunu iddia eden bir Belçika vatandaşının şikâyetini reddetmiştir. Başvurana göre, evliliği kutsal sayan bir dine mensup olan çiftler, birlikte yaşama yoluyla, evliliğin getirdiği istenmeyen vergi sonuçlarından kaçamamıştır. Komisyon, başvuranın din özgürlüğüne ihlal teşkil eden hiçbir durum tespit etmemiştir; sonuç olarak, başvuranın yaptığı gibi; evliliğin, profesyonel veya ahlaki düzeyde çiftler lehine doğurduğu diğer hak ve yükümlülükleri dikkate almaksızın durumu sadece gelir vergisi alanında değerlendirerek, resmi olarak birlikte yaşayan bir çiftin durumuyla evli bir çiftin durumunu kıyaslamasının uygun olmadığı kanaatine varmıştır (*Hubaux/Belçika*, 1988, Komisyon kararı).

199. Devlet, hukuk sisteminde dini mahkemelerin kararlarını tanımak zorunda değildir (*Serif/Yunanistan*, 1999, § 50).

200. Ayrıca, "öğretmek" amacıyla dini dışı vurma hakkı, Devleti, devlet okullarında din dersleri verilmesini sağlamaya veya verilmesine izin vermeye zorlamayı içermemektedir (*Savez crkava "Riječ života" ve diğerleri/Hırvatistan*, 2010, § 57). Bununla birlikte, şayet Devlet bazı dini topluluklara bu türden imtiyazlar verilmesine karar verirse, bu imtiyazlar, Sözleşme'nin 14. maddesinde öngörülen ayrımcılık yasağının uygulanması şeklinde 9. maddenin kapsamına girer (*ibid.* § 58).

201. Diğer taraftan, bazı mezheplerin din görevlilerinin, iç hukuk gereğince, medeni hukukta hukuki sonuçları olan evlilikler gerçekleştirme veya medeni hukuka ilişkin bazı ihtilaf konularında (örneğin aile

veya mirasla ilgili konularda) karar verme yetkilerinin olması durumunda, Devlet, din görevlilerinin işlemlerinden yasal ilişkileri etkilenen tüm bu kişileri aldatma ve sahtekârlıktan korumak amacıyla özel tedbirler alma meşru menfaatine sahiptir (*Serif/Yunanistan*, 1999, § 50).

3. Devlet Tarafından Dini Topluluklar Hakkında Aşağılayıcı İfadeler Kullanılması

202. Resmi belgelerde veya kamu makamları tarafından verilen belgelerde dini topluluklar hakkında aşağılayıcı ifadelerin kullanımı, din özgürlüğünün kullanımı açısından olumsuz yansımalar doğurmasının muhtemel olması sebebiyle, 9. madde bağlamındaki haklara müdahale teşkil edebilir (*Leela Förderkreis e.V. ve diğerleri/Almanya*, 2008, § 84; *Rusya'daki Krishna Bilinci Toplulukları Merkezi ve Frolov/Rusya*, 2021, § 38; *Tonchev ve diğerleri/Bulgaristan*, 2022, §§ 52-53 ve § 55). Bu tür bir müdahale, bir kişinin dininin ibadet veya uygulamalar yoluyla açıklanmasını önlemeye yönelik doğrudan ve kanıtlanmış önlemlerin bulunmaması durumunda bile mevcut olabilir (*Tonchev ve diğerleri/Bulgaristan*, 2022, § 53). Sözleşme'nin 9. maddesi, kamu makamlarının dini toplulukların temsilcileri veya üyeleri hakkında eleştirel beyanlarda bulunmasını yasaklamamaktadır. Bununla birlikte, bu tür beyanların Sözleşme'ye uygun olabilmesi için, öncelikle kamu düzenine veya başkalarının menfaatlerine tehdit oluşturabilecek belirli eylemlere ilişkin kanıtlarla desteklenmesi gerekir; ikinci olarak, söz konusu inançların meşruluğu konusunda şüphe uyandırmaktan kaçınmaları gerekir ve sonuçta davanın koşullarıyla orantılı kalmaları gerekir (*Tonchev ve diğerleri/Bulgaristan*, 2022, § 61).

203. Komisyon ve Mahkeme, aşağıda belirtilen durumlarla ilgili başvuruların kabul edilemez olduğuna karar vermiştir:

- Başvuran derneğin, Almanya Federal Yönetiminin “Almanya Federal Cumhuriyeti’ndeki sözde gençlik tarikatları ve psiko-gruplar” başlıklı devlet yayınında kendisinden bahsedilmesini engelleme talebinin yetkili ulusal mahkeme tarafından reddi. Komisyon, başvuranın dinini açığa vurma hakkının hiçbir şekilde ihlal edilmediğini, ihtilaf konusu yayının bu hakkın kullanımına herhangi bir doğrudan etkisi olmadığını kaydetmiştir. Bu yayın, sadece kamuoyunu bilgilendirmek amacıyla yapılmıştır, üstelik ulusal yargıçlara göre, başvuranın bazı faaliyetleri -mesela dini inanca dayalı tıbbi tedavinin kaldırılmasını savunması- kamuoyunun uyarılmasını haklı çıkarmıştır (*Universelles Leben e.V./Almanya*, 1996, Komisyon kararı),
- Bavyera Eğitim Bakanlığı tarafından Scientology Tarikatının iddia edilen tehlikelerine karşı ilköğretim öğrencilerini uyarmak amacıyla yayımlanan bir makalenin dağıtımına karşı ihtiyati tedbir kararı verilmesinin reddi. Komisyona göre, ihtilaf konusu makalede başvuranlar gibi bu harekete mensup olan bireyler değil, küresel düzeyde faaliyet gösteren bir hareket olması dolayısıyla, genel olarak Scientology Tarikatı hedeflenmiştir. Başvuranlar, komşularının ve yerel basının kendilerine karşı olumsuz davranışlarda bulunduğunu ileri sürmüşlerdir ancak, ihtilaf konusu makale ile bu davranışlar arasında herhangi bir illiyet bağı bulunduğunu gösteren hiçbir unsur tespit edilmemiştir. Her halükârda söz konusu makale, pek de doğrudan etkiler doğurmamış ve 9. madde bağlamında başvuranların haklarına etki etmekten uzaktır; dolayısıyla bu şikâyet Sözleşme ile *kişi yönünden (ratione personae)* bağdaşmamaktadır (*Keller/Almanya*, 1998, Komisyon kararı).

- Zihinsel dengesizlik, fahiş mali talepler, bedensel zarar, çocukların beyinlerinin yıkanması veya kamu düzeninin bozulması gibi birçok kritere göre “mezhep” olarak tanımlanabilecek hareketler arasında Yehova Şahitlerinin de yer aldığı bir meclis raporunun yayınlanması ve başvuran derneğe bu yayınına göre uygulanan tedbirler. Başvuranın, şikâyet konusu tedbirlerin doğrudan söz konusu parlamento raporuyla bağlantılı olduğunu veya Sözleşme ile güvence altına alınan hak ve özgürlüklerin ihlal edildiğini kanıtlamamış olması sebebiyle, Mahkeme, Sözleşme'nin 34. maddesi anlamında başvuranın “mağdur” statüsünde sahip olmadığını ileri sürerek başvuruyu reddetmiştir (*Fransa Yehova Şahitleri Hıristyan Federasyonu* (k.k.), 2001).

204. Ancak Mahkeme, *Fransa Yehova Şahitleri Hıristyan Federasyonu* davasında yukarıda anılan karardan sonraki içtihadının, dini bir topluluk hakkında bağlayıcı olmayan terimlerin kullanımının, Sözleşme'nin 9. maddesiyle güvence altına alınan haklara bir müdahale olarak kabul edilip edilemeyeceği konusunda bir dönüm noktası oluşturduğunu kaydetmiştir (*Tonchev ve diğerleri/Bulgaristan*, 2022, § 52). Mahkeme ayrıca, kendisini Bhagwan Shree Rajneesh'in (Osho) öğretilerine adanmış dernekler olan başvuranların, Almanya Federal Hükümetinin ve hükümet mensuplarının yayımladığı bazı resmî belgelerde, başvuranları tanımlamak için kullanılan “tarikat”, “gençlik tarikatı”, “psiko-tarikat”, “sözde din”, “yıkıcı din hareketi”, “üyelerini kandıran hareket” vb. ifadelerin tekrarlı kullanımından şikâyet ettikleri bir davada Sözleşme'nin 9. maddesinin ihlal edilmediği sonucuna varmıştır. Federal Almanya Anayasa Mahkemesi, Hükümetin ihtilaf konusu ifadelerin çoğunu kullanma hakkı olduğuna; buna karşın, “sözde din” ve “yıkıcı din hareketi” ifadelerinin kullanımı ile kandırma iddiasının, Anayasa'ya aykırı olduğuna karar vermiştir. Bununla birlikte Avrupa İnsan Hakları Mahkemesi, 9. madde bağlamındaki hakların kullanımına müdahalede bulunulduğu tahmininden yola çıkarak, bu tahminin meşru amaçlar izlediğine (kamu güvenliği, başkasının hak ve özgürlüklerinin korunması) ve bu amaçlarla orantılı olduğuna; dolayısıyla bu hükmün ihlal edilmediğine hükmetmiştir. Aslında Federal makamlar, genel öneme sahip konular hakkında kamuoyunu bilgilendirme yükümlülüklerinin icrasında, vatandaşların dikkatini kaygı verici olduğu kanaatine vardıkları bir olaya, yani yeni dini hareketlerin çeşitliliği ve gençler için çekiciliği üzerine çekmek istememiştir. Yetkililerin tek amacı, insanlara gerektiği takdirde tamamen bilinçli olarak davranma ve sadece bir ihmal sebebiyle kendilerini zor durumda bulmaktan kaçınma imkânı vermektir. Sonuçta Hükümetin tutumu, başvuranların Sözleşme'nin 9. maddesi tarafından güvence altına alınan haklarını kullanmasını hiçbir şekilde engellememiştir, üstelik Alman makamları, sonuç olarak bir bilirkişi raporunda yer alan tavsiyelere uyararak, ihtilaf konusu ifadeleri kullanmayı bırakmıştır (*Leela Förderkreis e.V. ve diğerleri/Almanya*, 2008).

205. Diğer taraftan Mahkeme, aşağıdaki davalarda Sözleşme'nin 9. maddesinin ihlal edildiğine hükmetmiştir:

- Rusya'daki bölgesel yönetimlerden biri tarafından Hare Krishna hareketini “totaliter bir mezhep” ve “yıkıcı bir hareket” olarak tanımlayan ve onu “psikolojik manipülasyon” yapmakla ve gençliği “zombileştirmekle” suçlayan “Mezheplere dikkat edin!” başlıklı bir kitapçığın yayımlanması. Kitapçık, diğerlerinin yanı sıra, “yabancı misyonerler” ve “geleneksel olmayan dini dernekler” hedefleyen bölgesel bir suçla mücadele programı çerçevesinde yayınlanmıştır. Mahkeme bu programın yeni veya azınlıkta olan dini hareketleri dışlamaya ve marjinalleştirmeye yönelik “mezhep karşıtı” bir kampanya olduğunu kaydetmiştir; “geleneksel” dinlerin temsilcileri bu tür hareketler hakkında

görüşlerini dile getirmeye davet edilirken, söz konusu harekete görüşlerini ifade etme veya inançlarını savunma şansı verilmemiştir. Durum böyle olunca, söz konusu bölgesel makamlar, farklı mezhep ve dinlerin uygulanmasında objektif ve tarafsız bir düzenleyici olarak hareket etmemiş ve tüm inançlara saygı gösterilmesini sağlamada başarısız olmuşlardır. Kitapçıkta kullanılan duygusal açıdan ağır ve son derece aşağılayıcı terimlerle ilgili olarak, ulusal makamlar ne yayın çıktığında ne de Mahkeme önündeki yargılama sırasında, bunların haklı olduğunu göstermek için herhangi bir girişimde bulunmamışlardır. Son olarak, bu tür suçlamaların Rusya'da resmi olarak kayıtlı ve yasal olarak faaliyet gösteren bir örgütün inançlarına yönelik olması son derece şok edici bir etki yaratmıştır (*Rusya'daki Krishna Bilinci Toplulukları Merkezi ve Frolov/Rusya*, 2021, §§ 41-43).

- Bulgar belediye makamları tarafından, Protestan Evanjelic mezhebi ve papazlarının eylemleri hakkında aşağılayıcı ve düşmanca iddialar içeren bir genelge ve şehirdeki okullara gönderilen bir bilgi notunun dağıtılması. Şikâyet konusu tedbirler, başvuranların dinlerini açıklama haklarını doğrudan kısıtlamamış olsa da bu tür tedbirlerin, ilgili Kilise mensuplarının 9. madde kapsamındaki haklarını kullanmaları üzerinde olumsuz yansımaları olması muhtemeldir. Ulusal makamlar, bazıları polise şikâyetle bulunulmasıyla sonuçlanan, uygunsuz din propagandası içeren bir dizi olaya atıfta bulunarak, ihtilaf konusu tedbirleri gerekçelendirmiştir. Bununla birlikte, dağıtılan belgeler, objektiflik ve tarafsızlık görevine uymak yerine, kanıtlanmış uygunsuz din propagandası vakalarını Evanjelic Kiliselerin olağan uygulamalarını yansıtmak şeklinde gereksiz şekilde tanımlayan niteliksiz olumsuz hükümler içeriyordu. Ayrıca bu belgelerde, bölgede hâkim olan Ortodoks diniyle karşılaştırmalar yapılmış ve –özellikle “ulusal azizlere” saygı gösterilmemesinin Bulgar ulusunun bölünmesiyle ilişkilendirilmesi– hakkında açıklamalarda bulunulmuştur ki, bu durum ilgili Kiliselerin inanç ve uygulamalarının meşruiyetine şüphe düşürdüğü şeklinde yorumlanabilir. Her ne kadar yetkili makamlar, olayın önemini küçümsemeye çalışsa ve din özgürlüğüne saygı gösterme konusundaki kararlılıklarını ifade etseler de iftira niteliğindeki ifadeler hiçbir zaman resmi olarak geri çekilmemiştir (*Tonchev ve diğerleri/Bulgaristan*, 2022, § 52).

206. Ayrıca Mahkeme, kendi rızası dışında psikiyatri hastanesine yatırılan, ağır psikoz teşhisi konulan ve 52 gün boyunca hastanede tutulan Osho dini hareketine bağlı olarak meditasyon yapan bir kadının durumunda, doktorların bu süreç boyunca ilgiliye, aşağılayıcı ifadeler sarfederek ilgilinin inançlarını “düzeltmeye” çalışmaları ve ilgiliyi, meditasyona ve Osho hareketine karşı “eleştirel bir yaklaşımda” bulunmaya teşvik etmeleri sebebiyle, 9. maddenin ihlal edildiğini tespit etmiştir. Mahkeme, yukarıda belirtilen *Leela Förderkreis e.V. ve diğerleri/Almanya*, 2008, davasının tam aksine, başvuranın hem bakımının hem de hastanede tutulmasının doktorlara bağlı olmasına rağmen, doktorlar karşısında özel olarak bağımlılık, kırılabilirlik ve çaresizlik durumuna düşürüldüğünü açıkça belirtmiştir. Mahkeme, ilgilinin din özgürlüğüne müdahalede bulunulduğunu ve bu müdahalenin, “kanunla öngörülmemiş” olduğunu tespit etmiştir (*Mockutė/Litvanya*, 2018, §§ 107-131).

207. Ayrıca Mahkeme, Fransız Hükümeti'nin, “yıkıcı tarikatlar” tarafından “insan hakları ve temel özgürlüklere yapılan ihlallerle mücadeleyi” amaçlayan “Ailelerin Savunması ve Bireysel Savunma Dernekleri Ulusal Birliği” (UNADFI) olarak bilinen bir topluluğun kamu yararı niteliğini kabul ederek, din

özgürlüklerini ihlal etmesinden şikâyet eden ve bu derneği dini topluluklarına açıkça düşman olmakla suçlayan Yehova Şahitleri'ne mensup bir grup tarafından yapılan başvurunun kabul edilemez olduğuna karar vermiştir. Mahkeme, Devletin, statülerini dikkate alarak kamu yararı niteliğini tanıdığı dernekler tarafından atılan tüm adımlardan sorumlu tutulamayacağı kanaatine varmıştır. Bu statünün verilmesi, Sözleşme ile uygunluk açısından Devletin sorumluluğunu söz konusu edebilecek tek güç olan kamu gücünün devredilmesine hiçbir şekilde neden olmamıştır. Başvuranların, UNADFI'nin somut eylemlerinin haklarını ihlal ettiği kanaatine varması durumunda, bu türden iddialar yetkili yerel mahkemeler önünde ilgili hukuk yolları kapsamında ele alınmalıydı. Mahkeme son olarak, başvuranların iddia edilen ihlal sebebiyle "mağdur" olduklarını ileri süremeyeceklerine ve şikâyetlerinin, *kişi yönünden (ratione personae)* yetki alanına girmediğine karar vermiştir (*Gluchowski ve diğerleri/Fransa* (k.k.), 1999).

208. Mahkeme Hare Krishna Derneğinin, bir Ortodoks Hıristiyanın İnternet sitesinde, dolayısıyla özel bir haber ajansında yayınlanan bir röportaj sırasında bir kişinin (Ortodoks bir rahip) sözlü saldırılarıyla ilgili şikâyetinin, -açıkça dayanaktan yoksun olduğu gerekçesiyle- reddedilmesine karar vermiştir (*Rusya'daki Krishna Bilinci Toplulukları Merkezi ve Frolov/Rusya*, 2021, § 31).

4. Mali Düzene ve Vergiye İlişkin Tedbirler

209. Kilise ve dini cemaatlerin finanse edilmesi ve vergilendirilmesi alanında Avrupa düzeyinde ortak bir standart yoktur, çünkü bu konular her ülkenin tarihiyle ve gelenekleriyle yakından ilişkilidir. Dolayısıyla bu alanda Devletler, özellikle geniş bir takdir alanına sahiptir (*Alujer Fernández ve Caballero Garcia/İspanya* (k.k.), 2001).

210. Dini bir kuruluş, din özgürlüğü çatısı altında özel bir vergilendirme statüsüne sahip olmak için Sözleşme'nin 9. maddesini ileri süremez (*Association Sivananda de Yoga Vedanta/Fransa*, 1998, Komisyon kararı). Bu sebeple, din özgürlüğü hiçbir şekilde, kiliselerin veya cemaatlerinin diğer vergi mükelleflerinden farklı bir vergi statüsüne sahip olmasını gerektirmez (*Alujer Fernández ve Caballero Garcia/İspanya* (k.k.), 2001). Ayrıca Sözleşme'nin 9. maddesi, ihtilaf konusu inançlara ayrılmış yerlerin tüm vergilerden muaf tutulmasına hak verdiği şeklinde yorumlanamaz. (*Iglesia Bautista "El Salvador" ve Ortega Moratilla/İspanya*, 1992, Komisyon kararı). Bununla birlikte dini bir kuruluş hakkında alınan ekonomik, finansal düzene veya vergilendirmeye ilişkin bir tedbir, bu hakların kullanımına gerçek ve ciddi bir engel teşkil etmesi sebebiyle, bazen Sözleşme'nin 9. maddesi bağlamındaki hakların kullanımına bir müdahale olarak değerlendirilebilir. Özellikle bu binaların vergi statüleri sebebiyle yapılan harcamalar da dâhil olmak üzere, dini binaların bakımı ve kullanımı ile ilgili meseleler, bazı koşullarda dini grupların üyelerinin dini inançlarını açıklama hakkı üzerinde önemli derecede etkileri olabilmektedir (*The Church of Jesus Christ of Latter-Day Saints/Birleşik Krallık*, 2014, § 30, *Cumhuriyetçi Eğitim ve Kültür Merkezi Vakfı/Türkiye*, 2014, § 41).

211. Örnek olarak Mahkeme aşağıdaki durumlarda da Sözleşme'nin 9. maddesinin ihlal edildiği sonucuna ulaşmıştır:

- Başvuran Fransa Yehova Şahitleri Derneği'nin elden aldığı bağışların gecikme faizleri ve zamlarla birlikte dernekler için öngörülen standart vergi rejimine tabi kılınarak ve diğer bazı dini dernekler için uygulanan vergi avantajlarından bertaraf edilerek, vergilendirilmesi. Başvuran tarafından elden toplanan ve kaynaklarının %90'ını teşkil

eden bağışların tamamına ilişkin olarak alınan ihtilaf konusu tedbir, artık mensuplarının dini inançlarını yerine getirme özgürlüğünü somut olarak güvence altına alamayacak derecede derneğin hayati kaynaklarının kesilmesi sonucunu doğurmuştur. Mahkeme, söz konusu müdahalenin, somut olayda uygulanan Genel Vergi Kanunu'nun ilgili maddesinin çok belirsiz ifadeler içermesi sebebiyle, yasallık gereğini yerine getirmediği kanaatine varmıştır (*Fransa Yehova Şahitleri Derneği/Fransa* (esas), 2011, aynı şekilde sonuçlanmış olan çok benzer bir durum için bk. *Église Évangélique Missionnaire ve Salaûn/Fransa*, 2013),

- Aumizme bağlı olan ve Mandarom Manastırı bünyesindeki tapınakların inşa edilmesi amacıyla faaliyet gösteren iki dernek tarafından elden toplanan bağışların vergilendirilmesi. Bu dernekler, vergi düzenlemesinden önce, kendi kendilerini fesh etmeye ve aktiflerinin tamamını, söz konusu inancın kamusal olarak sürdürülebilmesi için aynı amaçlarla faaliyet gösteren bir derneğe devretmeye karar vermişlerdir. İlgili vergi makamı daha sonra yetkili mahkeme önünde dava açmış ve mali transferin iptal edilmesini sağlamıştır. Mahkeme, söz konusu dini ve ibadet yerlerini hedef alan ihtilaf konusu tedbirin Sözleşme'nin 9. maddesi tarafından korunan hakların icrasına müdahale teşkil ettiğini kabul etmiştir; Mahkeme, aynı sebeplerle, *Yehova Şahitleri Derneği*, 2011, davasında da ihlal bulunduğu sonucuna varmıştır (*Association Culturelle du Temple Pyramide/Fransa*, 2013; *Association des Chevaliers du Lotus d'Or/Fransa*, 2013).

212. Buna karşın Mahkeme, başvuran derneğin kısmen elden yapılan bağışlar yardımıyla faaliyet göstermesine rağmen, bu bağışların vergilendirilmesinin, derneğin hayati kaynaklarını kesme veya dini faaliyetlerini engelleme sonucu doğurmamış olması halinde yukarıda belirtilen davalarla benzer bir başvurunun kabul edilemez olduğuna karar vermiştir (*Sukyo Mahikari Fransa/Fransa* (k.k.), 2013, § 20).

213. Mahkeme, aşağıdaki durumlarda Sözleşme'nin 9. maddesiyle birlikte 14. maddesinin (ayrımcılık yasağı) ihlal edildiğini tespit etmiştir:

- Veraset ve intikal vergisi ödemekten muaf tutulma hakkının iç hukukta sadece “ dini statüsü kabul edilmiş şirketlere” verildiği, başvuran gibi “ kayıtlı” olan dini kuruluşlara verilmediği gerekçesiyle, Yehova Şahitleri cemaatinin veraset ve intikal vergisi ödemekten muaf tutulma talebinin reddedilmesi (*Jehovas Zeugen in Österreich/Avusturya*, 2012); ve belirli bir topluluk tarafından halka açık ibadet için kullanılan mülklere ilişkin getirilen yıllık emlak vergisi (*Anderlecht Christian Assembly of Jehovah's Witnesses ve diğerleri/Belçika*, 2022).
- Türkiye Diyanet İşleri Başkanlığı'nın, camilerin, kiliselerin ve sinagogların elektrik giderlerini üstlenmesine rağmen, bünyesinde *cemevi* (Alevilere özgü ibadet yeri) bulunan bir Alevi Kültür Merkezi'nin elektrik giderlerini ödemeyi reddetmesi. Bu red kararı, Türk makamlarının Aleviliği sadece İslam'ın bir kolu olarak değil de ayrı bir din olarak değerlendirmeyi reddetmesi gerekçe gösterilerek, *cemevlerinin* bir “ibadet yeri” olarak tanınmamasına dayandırılmıştır. Mahkeme, bu muamele farklılığının, hiçbir objektif ve makul haklılığının bulunmadığı kanaatine varmıştır (*Cumhuriyetçi Eğitim ve Kültür Merkezi Vakfı/Türkiye*, 2014; *İzzettin Doğan ve diğerleri/Türkiye [BD]*, 2016).

214. Buna karşın Mahkeme, İngiliz makamlarının bir Mormon tapınağının (kamuya kapalı ve sadece özel bir tavsiye mektubuyla kabul edilmiş Mormonların giriş hakkı bulunan bir ibadethane) bazı vergilerden tamamen muaf tutulmasına ilişkin talebi reddetmesi ve diğer taraftan Mormonların kamuya açık şapellerine veya ibadethanelerine bu muafiyet hakkını tanımış olması sebebiyle, Sözleşme'nin 14. maddesiyle birlikte 9. maddesinin ihlal edilmediği sonucuna varmıştır. Mahkeme, ihtilaf konusunun Sözleşme'nin 9. maddesinin alanına girip girmediği hakkında şüpheleri bulunduğunu açıklamıştır. Bununla birlikte, bu hükmün uygulanabilir olduğu varsayılsa bile, iddia edilen muamele farklılığının, tarafsız ve makul bir gerekçesi vardır: bu gerekçe, dini törenlerin kamuya açık olarak düzenlenmesinin her anlamda toplumun yararına olduğu, zira bu durumun şüpheleri ortadan kaldırarak, çok çeşitli inançları olan bir toplumda önyargının kırılmasına yardımcı olabileceği fikrine dayandırılmıştır. Ayrıca Mormon Kilisesi'ne, özel şapelleri Mormon tapınaklarıyla aynı vergi rejimine tabi tutulan resmi Anglikan Kilisesi de dâhil olmak üzere, diğer dini topluluklardan farklı bir muamelede bulunulmamıştır. Sonuçta söz konusu tapınak, ibadet yeri olarak, vergilendirmede uygulanan %80 indirimden halen faydalanmaktadır (*The Church of Jesus Christ of Latter-Day Saints/Birleşik Krallık*, 2014).

215. Aynı şekilde Sözleşme organları, aşağıdaki durumlara ilişkin şikâyetleri reddetmiştir:

- İspanyol vergi makâmı, Katolik Kilisesi'ne emlak vergisinden muaf tutulma hakkını tanıırken, Protestan Evanjelik Kilisesi'nin ibadet yerleriyle ilgili olarak emlak vergisinden muaf tutulmasını reddetmiştir. Komisyon, somut olayda hiçbir ayrımcılık görünümü tespit etmemiştir: aslında, Katolik Kilisesi'nin faydalandığı vergi muafiyetleri, davalı Devlet ile Vatikan arasında yapılan ve iki tarafa da karşılıklı yükümlülükler getiren anlaşmalarla öngörülmüştür. Buna karşın, Devletle bu türden bir anlaşmaya varılmasını hiçbir zaman istememiş olan başvuran cemaat, Katolik Kilisesi ile karşılaştırıldığında aynı yükümlülüklerle sahip değildir (*Iglesia Bautista "El Salvador" ve Ortega Moratilla/İspanya*, 1992, Komisyon kararı),
- Yoga eğitimi veren başvuran şirkete, yoga derslerinin kazanç getirdiği gerekçesiyle kurumlar vergisi ödemesinin dayatılması. Diğer taraftan, Komisyon, başvuranın diğer cemaatlerin ve özellikle Katolik Kilisesinin dini faaliyetleriyle kıyaslandığında, Devlet tarafından faaliyetlerinin kâr amaçlı olmadığı kabul edilen bu topluluklara göre kendisinin bir ayrımcılığa maruz kaldığına ilişkin iddiasını reddetmiştir. Aslında başvuranın dini bir dernek olmaması sebebiyle, bu türden derneklerle aynı veya hatta kıyaslanabilir bir durumda olmadığı tespit edilmiştir (*Sivananda Yoga Vedanta Derneği/Fransa*, 1998, Komisyon kararı),
- Alman makamları ve mahkemelerinin kararıyla, İslami bir dernek olan başvurana verilen bağışların eski Almanya Demokratik Cumhuriyeti (ADC) rejimi altında Demokratik Sosyalizm Partisi tarafından Güven Ajansı idaresine geçirilmesi ve söz konusu bağışlara el konulması. Mahkeme, şikâyet edilen tedbirin Almanya'nın birleşmesine bağlı özel koşullar kapsamında alınmış olduğunu tespit etmiştir; daha açık olarak, birleşme öncesindeki süreçte ADC tarafından uygulanan, siyasi partilere ve onlara bağlı kuruluşlara ait olan kazançların geri alınmasını sağlamayı amaçlayan genel bir düzenleme söz konusudur. Mahkeme, ihtilaf konusu müdahalenin 1 No.lu Protokol'ün 1. maddesine (mülkiyet hakkı) uygun olduğuna karar vermiş, ardından Sözleşme'nin 9. maddesi bakımından da aynı sonuca ulaşmıştır. Mahkeme, din

özgürlüğünün kullanımına müdahale bulunup bulunmadığına ilişkin olarak şüpheler bulunduğunu belirtmiştir, zira ihtilaf konusu tedbir ne başvuran derneğin iç örgütlenmesine ne de Devlet tarafından resmi olarak tanınmasına ilişkin değildir. Her halükârda, söz konusu tedbir kanunla öngörülmüş, kamu ahlakına ve başkasının hak ve özgürlüklerine ilişkin meşru amaçlara sahiptir ve bu amaçlara göre orantısız bir tedbir değildir (*Islamische Religionsgemeinschaft in Berlin e.V./Almanya* (k.k.), 2002).

216. Bazı Avrupa Devletlerinde, Devlet tarafından alınan ve bazı dini kuruluşlara devredilen ya da doğrudan Devlet mahkemeleri önünde açılan bir davayla dini bir kuruluş tarafından ödenmesi talep edilebilecek inanç vergisi (kilise vergisi, inanç vergisi vb.) bulunmaktadır. Başka bazı Devletlerde, kanun, vergi mükellefinin gelir vergisinin belirli bir kısmını somut bir dini kuruluşa vermesine izin vermektedir. Böyle bir dini verginin varlığı, Devletin böyle bir vergiyi alma hakkının, Sözleşme'nin 9. maddesinin 2. fıkrası anlamında “meşru amaçlardan” birini teşkil etmesi sebebiyle, Sözleşme'nin 9. maddesi açısından kendi içerisinde bir sorun doğurmaz (*Wasmuth/Almanya*, 2011, § 55; *Klein ve diğerleri/Almanya*, 2017, § 89). Bununla birlikte, mülkiyet hakkıyla ilgili olarak 1 No.lu Protokol'ün 1. maddesi, Devlete vergi alma yetkisini açıkça tanıır (*C./Birleşik Krallık*, Komisyon kararı). Yine de kilise vergisi konusunda Devletlere tanınan geniş takdir payı, bu alanda din özgürlüğüne ilişkin bir sorunun asla doğmayacağını göstermez, Mahkeme, kilise vergisinin alındığı sisteme bağlı olarak yapılan bir müdahalenin belirleyici olduğu ve söz konusu çıkarlar arasında denge kurulsa bile Mahkeme'nin ihlal tespitinde bulunduğu durumlar yaşanabileceğini beyan etmiştir (*Wasmuth/Almanya*, 2011, § 61).

217. Kilise tarafından, Devlet yardımıyla, üyelerinden alınan katkılar, Sözleşme'nin 9. maddesinin 1. fıkrasında sayılan faaliyetlere bir müdahale teşkil etmez (“din, öğretim, ibadetler ve dinini veya inancını açıklama”). Nitekim bu noktada dini bir kuruluşun üyelerinin durumu, üyesi olunan özel bir derneğe aidat ödeme yükümlülüğüyle kıyaslanabilir ve bu durumda 9. madde, kişilere, bir kilisenin mensubu olarak kalma veya söz konusu kilisenin kendine özgü düzenlemeleri anlamında bu aidiyetten kaynaklanan -özellikle finansal- hukuki yükümlülüklerden muaf tutulma hakkını verecek şekilde yorumlanamaz (*E. ve G.R./Avusturya*, 1984, Komisyon kararı).

218. Şüphesiz, genel kural olarak, Devletin bir kilise yararına din vergisi veya benzer bir katkı toplayabildiği durumlarda bile, bu uygulama *sadece söz konusu kilisenin mensuplarını kapsayabilir*. Bu sebeple, Devlet, gerçek bir kişiyi, doğrudan veya dolaylı olarak, mensubu olmadığı dini bir kuruluşun mali olarak desteklenmesine mecbur eden bir vergi sistemi kurmuşsa, bu durum, din özgürlüğüne olumsuz yönden bir müdahale teşkil eder (*Klein ve diğerleri/Almanya*, 2017, § 81).

219. Örneğin, Mahkeme, eşinin bağlı olduğu kiliseye mensup olmayan bir kişinin, vergi makamları tarafından kendisine iade edilmesi gereken vergi miktarının, ilgiliye olması gerekenden daha az ödenmesi durumunda, bir müdahalenin bulunduğu sonucuna varmıştır; nitekim eşi nedeniyle ödemesi gereken özel bir rödevans bedelinin tazminatı yoluyla doğrudan bir kesinti söz konusudur. Diğer bir deyişle, başvuran, kendisinin mensup olmadığı bir kiliseye karşı, eşinin finansal yükümlülüklerine kendisi de tabi tutulmuştur (*Klein ve diğerleri/Almanya*, 2017, §§ 81-83). Bununla birlikte, bu müdahale Sözleşme'nin 9. maddesinin 2. fıkrası anlamında haklı gösterilmiştir, zira öncelikle, ihtilaf konusu tazmin, çiftin kendisinin gönüllü olarak ortak vergilendirilmeyi tercih etmesi sebebiyle yapılmıştır; ikinci olarak, başvuran beyanda bulunarak bu tercihi iptal ettirebilirdi. Bu koşullarda, Devlet için çiftin vergi borçlarının düzenlenmesi için söz konusu vergi ücretinin tazmin edilmesi orantılı bir yöntemdir.

220. Kendi kilisesi olmasa da bir kilisenin yararına dini vergi ödemeye katkıda bulunma yükümlülüğü, söz konusu kilisenin dini nitelikleri olmayan bazı kamusal işlevleri yerine getirdiği ve ihtilaf konusu verginin sadece dini niteliği bulunmayan bu işlevleri finanse etmek için kullanıldığı istisnai durumlarda haklı görülebilir, ayrıca:

- Komisyon, İsveç'te çalışan ancak bu ülkede "ikamet eden" statüsü bulunmayan başvuranın, mensubu olmadığı (Lutherci, söz konusu dönemde Devlet Kilisesi statüsü bulunan) İsveç Kilisesi yararına muaf tutulmaksızın din vergisi ödemek zorunda bırakıldığı bir davada Sözleşme'nin 9. maddesinin ihlal edildiği kanaatine varmıştır ([Darby/İsveç](#), 1989, Komisyon raporu, §§ 57-60). Bununla birlikte, dava Mahkeme'ye intikal ettiğinde, Mahkeme başvurunun Sözleşme'nin 9. maddesi açısından değil, Sözleşme'nin 14. maddesiyle birlikte 1 No.lu Protokol'ün 1. maddesi açısından incelenmesine ve sonuç olarak bu hükümlerin ihlal edildiğine karar vermiştir ([Darby/İsveç](#), 1990, §§ 34-35);
- Mahkeme, İsveç Kilisesi'ne mensup olmayan bir İsveç vatandaşının, olağan inanç vergisinin %25'ine tekabül eden bir "muhalefet vergisi" ödemesi gerekliliğine ilişkin şikâyetinin açıkça dayanaktan yoksun olduğuna karar vermiştir. Mahkeme, somut olayda başvuranın zorunlu katılımının, cenaze törenlerinin düzenlenmesi, yaşlı kişilerin bakımının üstlenilmesi ve ulusal mimari mirasının yönetimi gibi toplumun tüm kesimlerinin menfaati doğrultusunda İsveç Kilisesi tarafından yapılan dini olmayan faaliyetlerin karşılanmasında kullanılmayı amaçladığını, üstelik %25 oranının keyfi olmadığını ve bu oranın, Kilise ekonomisinde bu türden faaliyetlerin maliyetine tekabül edecek şekilde hesaplandığını tespit etmiştir ([Bruno/İsveç](#) (k.k.), 2001; [Lundberg/İsveç](#) (k.k.), 2001).

221. Yukarıda belirtilen davaların tümü, gerçek kişilere ilişkin davalardır. Buna karşın, felsefi bir dernek tarafından kurulsu ve yönetilsede *tamamen kar amaçlı faaliyet gösteren ticari bir şirket*, tüm ticari şirketlere uygulanabilir bir kanuna dayanarak alınan kilise vergisini ödememek için Sözleşme'nin 9. maddesini ileri süremez ([X Şirketi/İsviçre](#), 1979, Komisyon kararı, [Kustannus OY Vapaa Ajattelija AB ve diğerleri/Finlandiya](#), 1996, Komisyon kararı).

222. Bu sebeple inançlara ilişkin olarak alınan bir vergi, özünde, ulusal mevzuatın ilgili kişinin istediği takdirde *söz konusu Kilise'den ayrılmasını* mümkün görmesi durumunda, din özgürlüğü açısından bir ihlal teşkil etmez ([Klein ve diğerleri/Almanya](#), 2017, § 113). Bununla birlikte, ulusal makamların, kabul edilebilir bir şekilde bir şahsın dini bir topluluktan ayrılmayı tercih ettiği kanaatine varılabileceği koşulları belirlemek için geniş bir takdir yetkisi bulunmaktadır, dolayısıyla ulusal makamlar bu bağlamdaki talebin açıkça ve muğlâk olmayan şekilde ifade edilmesini gerekli görebilirler ([Gottsmann/İsviçre](#), 1984, Komisyon kararı).

223. Sözleşme organları, aşağıdaki durumlarda Sözleşme'nin 9. maddesinin (tek başına veya ayrımcılığı yasaklayan 14. madde ile birlikte) ihlal edildiğine dair herhangi bir emare bulmamıştır:

- Roma Katolik Kilisesine mensup bir çift olan başvuranların başvurusu kapsamında Avusturya kilise katkı sistemine göre Katolik Kilisesi'ne düzenli aidat ödemeye zorunlu kılınması uygulamasına ilişkin söz konusu Kilise aidatların ödenmemesi durumunda ihtilaf konusu miktarların ödenmesini talep etmek için hukuk mahkemeleri önünde

ilgililer hakkında dava açma hakkına sahiptir. Komisyon, başvuranların Kilise'den ayrılmaları durumunda ihtilaf konusu yükümlülükten kaçınılabileceğini tespit etmiştir. Devlet, mevzuatında bu imkânı açıkça öngörerek, başvuranlara din özgürlüğü hakkını kullanmayı sağlamak amacıyla, yeterli güvencelere yer vermiştir, diğer taraftan, başvuranlar, Katolik Kilisesinin onları mecbur tuttuğu yükümlülüklerden tamamen muaf tutularak Kilisenin mensubu olarak kalmak için Sözleşme'nin 9. maddesine ilişkin herhangi bir "hak" ileri süremezlerdi. Ayrıca, Devlet'in bir yükümlülüğün yerine getirilmesini sağlamak amacıyla kendi hukuk mahkemelerini diğer herhangi bir kişi gibi Kiliselerin kullanımına sunması, 1 No.lu Protokol'ün 1. maddesi tarafından güvence altına alınan mülkiyet hakkı alanında herhangi bir sorun doğurmamaktadır (*E. ve G.R./Avusturya*, 1984, Komisyon kararı);

- İsviçre makamları tarafından başvuranların, kendilerine göre artık Katolik Kilisesine mensup olmadıkları bir dönem için bu Kiliseye mensup olmaları bağlamında geriye dönük olarak din vergisi ödemeye mecbur tutulmaları. Ulusal makamlar somut olayda, vergi beyanlarında "din" başlıklı kutucuğu bu amaçla boş bırakmanın, yetersiz olacağını ileri sürerek, ancak her birinin artık Kilise'ye mensup olmama isteklerini açık ve net bir şekilde belirtmiş oldukları andan itibaren Kilise cemaatinden çıkmış olduklarını kabul etmiştir (*Gottsmann/İsviçre*, 1984, Komisyon kararı);
- Dört başvuran, Alman Vergi İdaresi'nin dini vergileri veya rödevansları kendilerinin ve sırasıyla eşlerinin ortak gelirleri üzerinden hesaplayarak tahsil ettiğini ileri sürmüşlerdir. Başvuranlar özellikle özel kilise rödevansını ödemek için eşlerinden mali yardım alma gerekliliğinden şikâyetçi olmuşlar, bu gerekliliğin, kendilerini, din özgürlüklerini kullanmak isteyen müritleri eşlerine bağımlı olma durumuna düşürdüğünü veya bu hesaplamanın eşlerinin gelirlerini de içermesi sebebiyle, haksız olarak yüksek meblağda bir kilise vergisi ödemeye yükümlü kıldığını ileri sürmüşlerdir. Hâlbuki ihtilaf konusu vergiler veya rödevanslar, devlet tarafından değil, söz konusu kiliseler tarafından hesaplanmış ve tahsil edilmiştir; dolayısıyla burada, Kiliselerin kendi kendilerine yürüttükleri, Alman Devletine atfedilemez bir faaliyet söz konusudur. Üstelik ilgili iç hukuk, başvuranların kiliselerinden özgürce ayrılmalarına izin vermektedir (*Klein ve diğerleri/Almanya*, 2017, §§ 113-118 ve 129-134).
- İspanyol Evanjelik Kilisesi Protestanlarından olan başvuranlardan gelir vergilerinin belirli bir kısmının, kendi Kiliselerine değil ama ya Roma Katolik Kilisesi'ne ekonomik yardım olarak ya da sosyal menfaatler amacıyla başka hizmetlere aktarılması seçeneğinin sunulması. Mahkeme, başvuranların mensubu olduğu dini topluluğun, iç hukukta kendisine böyle bir imkân tanınmasına rağmen, İspanyol Devleti ile vergi kesintisine imkân veren bir anlaşma imzalamadığını tespit etmiştir. Katolik Kilisesinin faydalandığı özel vergi uygulaması, davalı Devlet ile Vatikan arasında yapılan, Kilise'nin tarihi, sanatsal ve belgesel mirasını toplumun hizmetine sunma yükümlülüğü gibi iki tarafın da karşılıklı yükümlülükler üstlendiği anlaşmalara dayandırılmıştır (*Alujer Fernández ve Caballero Garcia/İspanya* (k.k.), 2001);
- İtalyan vergi mükelleflerinin gelir vergilerinin sekiz binde birini ya Devlete ya Roma Katolik Kilisesine ya da Devletle özel bir sözleşme yaptıktan sonra bu türden bir sübvansiyon almayı kabul eden diğer beş dini temsil eden kurumlardan birine tahsis etme imkânı. Mahkeme, başvuranın iddia ettiğinin aksine, kanunun aynı zamanda vergi mükelleflerine, böyle bir seçim yapmama seçeneğini sunduğunu, dolayısıyla itiraz

edilen hükmün dini inançlarını açığa vurma yükümlülüğü getirmediğini tespit etmiştir (*Spampinato/İtalya* (k.k.), 2007);

- Yasal olarak tanınan tüm dini toplulukların mensupları için vergilerinin bir kısmını kendi cemaatlerine tahsis etme hakkını güvence altına alan ulusal mevzuat, Devletin yıllık bütçesinden belirli miktarların sadece din görevlilerine devlet memuru statüsü verilmiş olan ulusal Kilise'ye -somut olayda İzlanda Lutherci Kilisesine- verilmesini öngörmüştür (*Ásatrúarfélagið/İzlanda* (k.k.), 2012).

224. Yukarıda belirtilen davalarda özel bir kilise vergisinin veya bir vergi mükellefi tarafından vergi makamlarına aktarılan genel verginin belirli bir oranının gönüllü olarak tahsis edilmesinin söz konusu olduğu kaydedilmelidir. Buna karşın, Sözleşme'nin 9. maddesi, belirli bir miktarın ödenmesi ile daha sonra bu miktarın kullanılması arasında doğrudan ve izlenebilir herhangi bir bağlantı bulunmadığında, Devletin vergi politikası ve genel bütçe politikası bakımından vergi mükellefine herhangi bir hak tanımamaktadır. Sonuç olarak Komisyon, Askeri sektörün finansmanına tahsis edilmeyeceğinden emin olmadığı sürece vergisinin belirli bir yüzdesini ödemeyi reddeden barış yanlısı bir Quakerin şikâyetini reddetmiştir. Komisyonun nazarında, vergi ödeme yükümlülüğü, mesela vicdani red açısından özel bir etkisi olmayan, toplumun genel düzenine dâhil bir yükümlülüktür, bu yükümlülüğün tarafsızlığı, hiçbir vergi mükellefinin, vergilerinin tahsisini etkileyememesi veya vergi tahsil edildikten sonra bu konuda karar değiştirememesi durumu ile gösterilmiştir (*C./Birleşik Krallık*, Komisyon kararı, *H. ve B./Birleşik Krallık*, 1986, Komisyon kararında çözüm yolu teyit edilmiştir). Komisyon, kürtaj operasyonlarının finanse edilmesinde kullanılan verginin belirli bir kısmını ödememe hakkı talep eden kürtaja karşı çıkan Fransız bir avukatın davasında varılanla aynı sonuca ulaşmıştır (*Bouessel du Bourg/Fransa*, 1993, Komisyon kararı).

225. Komisyon, daha sonra, Devlet, bazı dini toplulukları ve bunların faaliyetlerinin desteklenmesi için genel vergileri kullanarak elde edilen bütçeyi kullanmış olsa da yukarıda belirtilen davalarda herhangi bir din özgürlüğü ihlali görünümü olmadığını belirtmiştir (*Darby/İsviçre*, 1989, Komisyon raporu, § 56).

226. Komisyon, zorunlu sigortalar ve sosyal sigorta alanında, 1960'lı yıllarda, Sözleşme'nin 9. maddesini ileri süren ve kanun tarafından zorunlu kılınan farklı türde sigortaları ödememe ve Devlet tarafından oluşturulan bazı kurum ve kuruluşlara üye olmama hakkı talep eden sonradan Protestan olan Hollanda vatandaşları tarafından yapılan birçok başvuruyu incelemiştir. Bu talepler için ileri sürdükleri gerekçeler şunlardır: bir taraftan, insanlara zorluğu da refahı da veren Tanrıdır ve dolayısıyla olası talihsizliklerin etkilerini önceden önlemek ya da sınırlamak için girişimde bulunmak yasaklanmıştır. Diğer taraftan, İncil'de Tanrı, bütün Hristiyanlara yaşlı ve sakat kişilere rızık vermelerini emreder. Bu durumda, makamlar ve Devlet bu meseleyi ele alarak ve yaşlılık aylığı rejimi oluşturarak, Tanrı'nın açık emrini çiğnemiştir ve başvurular bu günahla ilgilerinin olmasını reddetmişlerdir. Komisyon, bu dava kategorisinde aşağıdaki şikâyetleri reddetmiştir:

- Hayvan yetiştirebilmek için kanun tarafından öngörülen bir ön koşul olan sağlık sigortasına katılmayı reddetmesi nedeniyle maruz kaldığı yaptırımlardan şikâyet eden bir süt satıcısının şikâyeti, Sözleşme'nin 9. maddesi tarafından korunan hakların kullanımına müdahalede bulunduğu varsayılsa bile, söz konusu müdahale "kamu sağlığının" korunması için "demokratik bir toplumda gereklidir", bu amaç makul olarak hayvancılıkta hastalıkların önlenmesi amacını da kapsayabilir (*X./Hollanda*, 1962, Komisyon kararı),

- Sigorta kesintilerinin hiçbirine karşı çıkmayan ancak yine de yaşlılık aylığı rejimine ilişkin kesintiden muaf tutulmak isteyen bir reform kilisesinin ve iki temsilcisinin şikâyetinde, Komisyon, Hollanda kanunlarının vicdani retçileri, rejime doğrudan katkıda bulunmaktan muaf tuttuğuna dikkat çekerek, bu katkılar yerine vergi adı altında eşdeğer ödemeler öngördüğünü tespit etmiştir. Ulusal kanun koyucu, Reform Kilisesinin özel çıkarlarını yeterli derecede dikkate almıştır ve bu durumda 9. maddenin ihlal edildiğine dair herhangi bir görünümün bulunmadığı tespit edilmiştir (*X Reform Kilisesi/Hollanda*, 1962, Komisyon kararı),
- Hollanda kanunlarının, yalnızca dini gerekçelerle tüm sigorta kesintilerine resmi olarak karşı çıkan kişilerin, yaşlılık aylığı rejimine katkıda bulunma yükümlülüğünden muaf tutulmasına izin vermesinin ayrımcılık olduğunu iddia eden bir kişinin şikâyeti; başvuranın durumunun söz konusu kişilerle aynı olmadığı tespit edilmiştir (*X./Hollanda*, 1962, Komisyon kararı),
- Tüm sigorta kesintilerine karşı olan, para cezası ödemeye mahkûm edilmiş ve medeni sorumluluk zorunlu sigortası yaptırmadığı gerekçesiyle mesleki aracına el konulmuş bir tüccarın şikâyeti. Somut olayda başvuran, kanun tarafından öngörülen muafiyetten yararlanabileceğini kabul etmiştir, bununla birlikte, vergi adı altında eşdeğer ödemeler yapmak durumunda olması sebebiyle, öngörülen bu imkânın ahlaki olarak kabul edilemez olduğu kanaatinde. Komisyon, ileri sürülen müdahalenin, “başkasının haklarının”, yani olası kazalardan mağdur olması muhtemel üçüncü kişilerin haklarının korunması için “demokratik bir toplumda gerekli olduğu” kanısına varmıştır (*X./Hollanda*, 1967, Komisyon kararı).

227. Ayrıca, Komisyon, biraz daha yakın bir dönemde, Antropozofi öğretilerine göre mesleğini icra eden ve kanunun gerektirdiği şekilde yaşlılık sigortası mesleki rejimine katılmama hakkını talep eden Hollandalı bir doktor tarafından yapılan benzer bir başvuruyu da reddetmiştir. Komisyon, bir emeklilik rejimine katılma yükümlülüğünün tarafsız olarak tüm pratisyen hekimlere uygulandığını tespit etmiştir ve bu uygulamanın ilgilinin dini veya inançlarıyla yakından ilişkili olduğunun söylenemeyeceğini belirtmiştir (*V./Hollanda*, 1984, Komisyon kararı).

228. Mahkeme, Hıristiyan olan ve “insanın sanat ve güzellikle tam gelişimi üzerinde çalışma amacı güden” bir derneğin animatörlerinin, dernek tarafından tüm masrafların üstlenilmesiyle gerçekleştirilen etkinliklerin yasal anlamda “gönüllü” değil “ücretli” olduğu gerekçesiyle, sağlık sigortası fonu için sosyal sigortalar genel rejimine katılmaya mecbur tutulduğu bir davada, Sözleşme'nin 9. maddesiyle birlikte 14. maddesinin (ayrımcılık yasağı) ihlal edilmediği sonucuna varmıştır. Başvuran, dini etkinlikleri genel sosyal sigortalar rejimine tabi olmayan din görevlileriyle ve kendisinin de mensubu olduğu aynı federasyondan diğer bazı gönüllülerle kıyaslandığında, maruz kaldığı ayrımcı muamele sebebiyle, kendisinin mağdur olduğu görüşündedir. Mahkeme, Fransız Hukukunda din görevlilerinin genel sosyal sigortalar rejimine tabi olduklarını, aynı zamanda özel bir rejimden yararlanma haklarının da bulunduğunu, bununla birlikte din görevlilerinin dini eğitimlerinin dışında etkinliklerde yer alırken genel sosyal sigortalar sistemine tabi tutulduklarını tespit etmiştir (*Cluny Kültür Ofisi/Fransa* (k.k.), 2005).

5. Dini Siyasi Partiler Hakkında Alınan Tedbirler

229. Sözleşme'nin 9. maddesi, siyasi partilerin maddi olarak desteklenmesini yasaklamaz, aynı zamanda siyasi partilere seçimlere katılma hakkını da vermez (*X., Y. ve Z./Almanya*, 1976, Komisyon kararı).

230. Mahkeme, *siyasi bir partinin bir dine dayalı inançlardan esinlenerek kurulmasının*, Sözleşme'nin 9. maddesiyle korunan “dinin tezahürü” anlamına geldiğini asla belirtmemiştir. Buna karşın, Mahkeme'nin bu türden siyasi partilerle ilgili olan ve Devlet tarafından söz konusu siyasi partilere karşı alınan tedbirleri sorgulayan davaları incelemesi gerekmiştir. Bu noktada Mahkeme, siyasi bir partinin iki koşulda devletin mevzuatında veya hukuki ve anayasal yapılarında bir değişikliği teşvik edebileceğine hükmetmiştir: 1) bu amaçla kullanılan yöntemlerin yasal ve demokratik olması gerekmektedir, 2) önerilen değişikliğin kendisinin, temel demokratik ilkelere uygun olması gerekmektedir. Demokrasiye saygı göstermeyen ya da demokrasinin ortadan kaldırılmasını, bir demokraside tanınan hak ve özgürlüklerin yok edilmesine yönelik bir politikayı ve şiddet uygulamayı teşvik eden ya da bu amaçlarını öne çıkaran bir siyasi partinin, bu gerekçelerle verilen cezalara karşı Sözleşmenin korumasını talep edemeyeceği açıkça görülmektedir. Bir din tarafından dayatılan ahlaki değerlerden ilham alan siyasi bir parti, yukarıda belirtilen koşulları yerine getirmesi durumunda, her şeyden önce Sözleşme'de yer verildiği şekilde demokrasinin temel ilkelerini ihlal eden bir oluşum olarak değerlendirilemez (*Refah Partisi ve diğerleri/Türkiye* [BD], 2003; *Staatkundig Gereformeerde Partij/Hollanda* (k.k.), 2012, § 71). Buna karşın, Sözleşmeci her Devlet, dini inançlara ilişkin özel hukuk kurallarının kamu düzenini ve Sözleşme anlamında demokratik değerleri ihlal etmesini meşru olarak engelleyebilir (*Refah Partisi ve diğerleri/Türkiye* [BD], 2003, § 128).

231. Bu konuya ilişkin olarak Mahkeme, aşağıdaki sonuçlara ulaşmıştır:

- Türk bir siyasi partinin kapatılması ve söz konusu siyasi partinin yöneticilerinin başka bir siyasi parti bünyesinde kıyaslanabilir görevler icra etmesinin yasaklanması durumunda Sözleşme'nin 11. maddesinin (dernek kurma özgürlüğü) ihlal edilmediğine karar vermiştir. Mahkeme, diğerleri arasında, bu partinin şeriata dayalı bir siyasi rejim ve çok eşlilik, boşanma ve mirasta erkek cinsiyetini üstün kılma gibi kişilerin cinsiyetine dayalı ayrımcılığa izin veren özel hukuka tabi çoklu bir hukuk sistemi kurmaya çalıştığını tespit etmiştir (bu durum, Sözleşme tarafından korunan temel değerlerden biri olan cinsiyetlerin eşitliği ilkesine aykırıdır) (*Refah Partisi ve diğerleri/Türkiye* [BD], 2003, § 128);
- Alman yetkili makamları tarafından Almanya sınırları içerisinde faaliyetlerinin yasaklanmasından şikâyet eden “küresel İslami bir siyasi parti” tarafından yapılan başvurunun Sözleşme'ye konu yönünden (*ratione materiae*) uygun olmadığı gerekçesiyle kabul edilemez olduğuna karar vermiştir. Mahkeme, İsrail Devletinin şiddetle yıkılmasını ve bu ülkede yaşayanların sürülmesini ve öldürülmesini savunan bu partinin, Sözleşme'nin 9, 10 ve 11. maddelerini, dolayısıyla 17. maddesini ileri süremeyeceği kanaatine varmıştır (*Hizb Ut-Tahrir ve diğerleri/Almanya* (k.k.), 2012);
- Hollanda Yüksek Mahkemesi'nin, Hollanda Devletinin, Protestan Reformundan ilham alan Hollandalı bir siyasi partinin yönetici konumlarına ve seçimlerde aday listelerine kadınları kabul etmemesine dair uygulamasını engellemek amacıyla tedbir (belirli

değil) alması gerektiğine ilişkin kararından şikâyet eden parti tarafından yapılan başvurunun, açıkça dayanaktan yoksun olduğu gerekçesiyle, kabul edilemez olduğuna karar vermiştir; bu uygulamaya İncil'in belirli bölümlerine dayanan samimi bir inanış gerekçe gösterilmiştir. Mahkeme, başvuruyu, birbirinden ayırmaksızın Sözleşme'nin 9, 10 ve 11. maddeleri açısından incelemiştir. Mahkeme, başvuran partinin “mağdur” olarak değerlendirilip değerlendirilmeyeceği hususunu bir kenara bırakarak, hakkında belirli bir tedbir alınmasından önce, bu partinin kadının siyasetteki rolü hakkında tutumunun Sözleşme'nin temel değerleriyle açıkça çeliştiğine karar vermiştir. Mahkeme, şu ana kadar hiçbir kadının başvuran parti adına aday olmayı istememesiyle ilgili olarak, bu hususun somut olayda belirleyici olmadığı kanaatine varmıştır (*Staatkundig Gereformeerde Partij/Hollanda* (k.k.), 2012).

B. Negatif Yükümlülükler: Dini Kuruluşların Özerkliğine Saygı Gösterme

1. Dini Kuruluşların Özerkliği İlkesi

232. Dini topluluklar, örgütlü yapılar şeklinde geleneksel ve evrensel olarak var olurlar. Dini topluluğun örgütlenmesi söz konusu olduğunda, 9. madde, cemiyet yaşamını Devletin her türlü haksız müdahalesine karşı koruyan Sözleşme'nin 11. maddesi ışığında yorumlanmalıdır. Bu açıdan bakıldığında, inananların din özgürlüğü hakkı, bir cemaatin, Devletin keyfi müdahalesi olmadan, barışçıl bir şekilde faaliyet gösterebileceği beklentisini kapsamaktadır. *Dini toplulukların özerk varlığı*, demokratik bir toplumda çoğulculuk için vazgeçilmezdir ve Sözleşme'nin 9. maddesiyle sunulan korumanın tam kalbinde yer almaktadır. Dini toplulukların özerk varlığı, sadece bu toplulukların oldukları şekilde örgütlenmesi için değil, aynı zamanda aktif üyelerinin tamamı tarafından din özgürlüğü hakkının etkin bir şekilde kullanılması için doğrudan bir menfaat teşkil etmektedir. Şayet topluluk hayatının örgütlenmesi, Sözleşme'nin 9. maddesinin koruması altında değilse, kişinin din özgürlüğünün tüm diğer yönleri savunmasız hale gelecektir (*Hassan ve Tchaouch/Bulgaristan* [BD], 2000, §§ 62 ve 91; *Fernández Martínez/İspanya* [BD], 2014, § 127). Dini bir kuruluşun *iç yapısı* ve bu kuruluşa üye olmak için öne sürülen şartlar, bu kuruluşların inançlarını gösterdiği ve dini geleneklerini sürdürdüğü yöntemler teşkil etmektedir (*Sviato-Mykhailivska Parafiya/Ukrayna*, 2007, § 150).

233. Yukarıda belirtilen özerklik ilkesi, devletin dini bir topluluğu, bünyesine yeni üyeler kabul etmeye veya mevcut üyeleri bertaraf etmeye zorlamasını yasaklamaktadır. Dini kuruluşlar, bünyelerine yeni üyeler kabul edilmesine ve var olan üyelerin bünyesinden çıkarılmasına ilişkin şartları ve yöntemleri belirlemede tamamen özgürdür (*Sviato-Mykhailivska Parafiya/Ukrayna*, 2007, §§ 146 ve 150).

234. Dini topluluklar, faaliyetlerinde çoğunlukla müritleri tarafından kutsal bir köken olarak görülen kurallara uyarlar. Din görevlileri (piskopos, papaz, Protestan papazı, haham, imam, müftü vb.) tarafından düzenlendiklerinde dini törenlerin müritler için bir anlamı ve kutsal bir değeri vardır. Bu görevlilerin kişiliği, topluluğun her aktif üyesi için mutlaka önem taşımaktadır ve dolayısıyla bu topluluğun hayatına katılımları da Sözleşme'nin 9. maddesiyle korunan din özgürlüğünün, özel bir tezahürüdür (*Hassan ve Tchaouch/Bulgaristan* [BD], 2000, § 62; *Mirolubovs ve diğerleri/Letonya*, 2009, § 80).

235. Ayrıca Mahkeme, “Kuzey Kıbrıs Türk Cumhuriyeti’nde” bulunan Ortodoks mezhebine mensup Rumların dini hayatına ilişkin olarak alınan tedbirler sebebiyle, 9. maddenin ihlal edildiğini tespit etmiştir. Tüm bölgede tek bir rahip kalmasına rağmen, Kuzey Kıbrıs Türk Cumhuriyeti yetkilileri, bölgeye rahiplerin atanmasını tasdik etmemiştir (*Kıbrıs/Türkiye* [BD], 2001, §§ 243-246).

236. Bir kişinin yalnızca kendisini gönüllü olarak takip eden bir topluluğun -Devlet tarafından tanınmasa bile- dini lideri olarak davrandığı gerekçesiyle cezalandırılması, demokratik bir toplumda dini çoğulculuk gerekleri ile pek uyumlu olarak kabul edilemez (*Serif/Yunanistan*, 1999, § 51). Mahkeme ayrıca, Yunan Müslüman ve ilahiyatçı olan bir başvuranın “tanınan bir dinin din görevlisi olarak görevleri gasp ettiği” ve “hakkı olmadığı halde kamuda bu türden bir din adamlığı görevini üstlendiği” için cezaya mahkûm edilmesi sebebiyle, 9. maddenin ihlal edildiği sonucuna varmıştır. Bu durumda, ilgili, müftülük görevine başka bir kişiyi atayan Devletin haberi olmaksızın, Müslüman müritler tarafından Rodop müftüsü seçilmiştir. Başvuran, müftü olarak, bir dizi dini törene etkin olarak katılmış ancak “tanınan dinlerin” müftüleri ve din görevlileri hakkında düzenlenmiş olan devlet mevzuatınca öngörülen hukuki ve idari görevleri asla icra etmemiştir (*Serif/Yunanistan*, 1999). Xanthi müftüsü olarak seçilmiş bir kişi hakkındaki benzer bir davada da, Mahkeme, iki müftünün birlikte bulunmasının yerel sakinler arasında gerginliğe neden olabileceğine ilişkin teorik ihtimalin, itiraz edilen müdahalenin meşrulaştırılması için yetersiz olduğunu, zira muhalefet grupları arasında karşılıklı hoşgörü sağlamanın Devlet yetkilileri tarafından üstlenilmesi gerektiğini belirterek yine aynı sonuca varmıştır (*Agga/Yunanistan (no. 2)*, 2002, ayrıca bk. *Agga/Yunanistan (no. 3)*, 2006, *Agga/Yunanistan (no. 4)*, 2006).

237. Mahkeme, özellikle içyapısı rütbelerinin ve üniformalarının kullanımı ordudakine benzer olan Kurtuluş Ordusuyla ilgili olarak, söz konusu durumun bu cemaatin dini inançlarının meşru tezahürü olarak değerlendirilmesi gerektiğine hükmetmiştir. Bu sebeple, Kurtuluş Ordusunun Devletin bütünlüğüne ve güvenliğine ihlal teşkil ettiği resmi olarak ileri sürülemez (*Kurtuluş Ordusu Moskova Kolu/Rusya*, 2006, § 92). Dini bir kuruluş tarafından askeri terim ve alegorilerin genel olarak kullanılması, tek başına, bu kuruluşun faaliyetlerinin kısıtlanması için yeterli değildir (9. madde ışığında değerlendirilen 10. madde alanında bk. *Ibragim Ibragimov ve diğerleri/Rusya*, 2018, § 120).

2. Mezhepler İçi veya Mezhepler Arası Çatışmalarda Devletin Müdahalesi

238. Çoğulculuk, hoşgörü ve açık fikirlilik “demokratik bir toplumun” özellikleridir. Bireysel menfaatler bazen belirli bir grubun menfaatlerine bağlı olmasına rağmen, demokrasi, yalnızca çoğunluğun görüşlerinin her zaman geçerli olması anlamına gelmez, azınlıklara adil ve düzgün bir muamelede bulunulmasını ve hâkim durumun kötüye kullanımını önleyen bir denge sağlanmasını gerektirir (*Leyla Şahin/Türkiye* [BD], 2005, § 108). Çoğulculuk ayrıca, kültürel geleneklerin, etnik ve kültürel kimliklerin, dini inançların, sanatsal, edebi ve sosyo-ekonomik düşünce ve kavramların tanınması ile bunların çeşitliliğine ve dinamiğine gerçekten saygı gösterilmesine dayanır. İnsanlar ve farklı kimliklere sahip gruplar arasındaki ahenkli etkileşim, sosyal uyumun temelidir. Dini çeşitliliğe saygı gösterme de şüphesiz, bugün en önemli zorluklardan biridir, bu sebeple makamların, dini çeşitliliği, bir tehdit olarak değil, bir zenginlik olarak algılamaları gerekmektedir (*Izzettin Doğan ve diğerleri* [BD], 2018, § 109).

239. Çoğulculuk ve demokrasi, demokratik bir toplumun ideallerini ve değerlerini korumak ve teşvik etmek amacıyla bireylerin veya grupların üzerinde çeşitli imtiyazları zorunlu olarak gerektiren diyaloga

ve uzlaşmacı bir yaklaşıma dayandırılmalıdır (*S.A.S./Fransa* [BD], 2014, § 128). Aynı nüfusun bünyesinde, birçok dinin veya aynı dinin birçok kolunun var olduğu demokratik bir toplumda, çeşitli grupların çıkarlarının uzlaştırılması ve herkesin inancına saygı duyulmasını sağlamak için bu özgürlüğe kısıtlamalar getirilmesi gerekli olabilir. Bununla birlikte, Devlet düzenleyici gücünü bu alanda ve çeşitli dinler, mezhepler ve inançlarla olan ilişkilerinde kullanırken, yansız ve tarafsız kalma yükümlülüğündedir; burada üzerinde durulması gereken şey, çoğulculuğun korunması ve demokrasinin düzgün işlemesidir (*Bessarabie Metropolitan Kilisesi ve diğerleri/Moldova*, 2001, §§ 115-116).

240. Bu açıdan, Mahkeme, çeşitli dinlerin, mezheplerin ve inançların yansız ve tarafsız organizatörü olarak devletin rolünü sık sık vurgulamış ve bu rolün, demokratik bir toplumda kamu düzenini, dini barışı ve hoşgörüyü korumak olduğunu belirtmiştir (*Bayatyan/Ermenistan* [BD], 2011, § 120, *S.A.S./Fransa* [BD], 2014, § 127). Bu, inananlar ile inanmayan kişiler arasındaki ve çeşitli dinlerin, mezheplerin ve inançların mensupları arasındaki ilişkiler için geçerlidir (*Lautsi ve diğerleri/İtalya* [BD], 2011, § 60).

241. Bu tarafsızlık görevinin, belirli bir ülkenin nüfusunun tarihsel ve kültürel olarak ilişkili olduğu bir inanç ya da bir Kilisenin rolünü azaltabileceği düşünülemez (*Gldani Yehova Şahitleri Cemaati Üyeleri ve diğerleri/Gürcistan*, 2007, § 132). Gerçekten de ilke olarak, bir geleneğin sürdürülüp sürdürülmeyeceğine ilişkin karar davalı Devletin takdir yetkisindedir. Diğer taraftan Mahkeme'nin, Avrupa'nın, özellikle de kültürel ve tarihsel gelişim alanında, kendisini oluşturan devletler arasında büyük bir çeşitliliğin bulunduğunu dikkate alması gerekmektedir. Bununla birlikte, bir geleneğe atıf yapılması, Sözleşmeci bir Devletin, Sözleşme ve Protokollerinde yer alan hak ve özgürlüklere saygı gösterme yükümlülüğünü ortadan kaldıramaz (*Lautsi ve diğerleri/İtalya* [BD], 2011, § 68). Buna göre Mahkeme, nüfusun çoğunluğunun bağlı olduğu bir dinin varlığının veya çoğunluğun dini ile azınlık dininin takipçileri arasında herhangi bir gerginlik iddiasının veya çoğunluğun dinine mensup bir otoritenin muhalefetinin, Sözleşme'nin 9. maddesi kapsamında güvence altına alınan hakların ihlali için – örneğin dini bir derneğin Devlet tarafından tanınmasının reddedilmesi için- nesnel ve makul bir gerekçe teşkil edebileceğini kabul edememiştir (*Eski Baltık Dini "Romuva" Derneği/Litvanya*, 2021, § 145).

242. Devletin yansızlık ve tarafsızlık yükümlülüğü, dini inançların veya bu tür inançları ifade etmek için kullanılan araçların meşru olup olmadığına ilişkin olarak Devlet'in herhangi bir takdir yetkisine tabi değildir (*Manoussakis ve diğerleri/Yunanistan*, 1996, § 47 ve *Bayatyan/Ermenistan* [BD], 2011, § 120; *Eski Baltık Dini "Romuva" Derneği/Litvanya*, 2021, §§ 125 ve 140). Benzer şekilde, din özgürlüğü hakkı ya da bu hakkın yönlerinden birinin kullanımı, iç hukuk uyarınca, ön bir izin sistemine tabi olduğunda, –bilhassa başka bir inanca, hiyerarşiye ya da mezhebe ait- kabul edilmiş bir kilise makamının izin verme prosedürüne müdahalesi, Sözleşme'nin 9. maddesinin 2. fıkrasının gerekleri ile uyumsuz (*Bessarabie Metropolitan Kilisesi ve diğerleri/Moldova*, 2001, § 117, *Vergos/Yunanistan*, 2004, § 34; *Eski Baltık Dini "Romuva" Derneği/Litvanya*, 2021, § 144).

243. Tarafsızlık yükümlülüğü, Devletin, bir kişinin veya bir grubun *dini aidiyetini* incelemesini yasaklar, bu görev, yalnızca söz konusu dini topluluğun üst düzey ruhani makamlarına aittir (*Mirojubovs ve diğerleri/Letonya*, 2009, §§ 89-90; *İzzettin Doğan ve diğerleri/Türkiye*, [BD], 2016, § 121; *Christian Religious Organization of Jehovah's Witnesses in the NKR/Ermenistan*, 2022, § 76). Başka bir deyişle, Devlet, bireylerin veya grupların dini aidiyetlerini kendi rızaları dışında keyfi olarak "empoze edemez"

veya “yeniden sınıflandıramaz”. Bu konuda yalnızca ciddi ve zorlayıcı nedenler Devletin söz konusu hakka müdahalesini haklı gösterebilir (*Izzettin Doğan ve diğerleri/Türkiye*, [BD], 2016, § 110). Örnek olarak Mahkeme, aşağıdaki durumlarda 9. maddenin ihlal edildiğini tespit etmiştir:

- Eski Ortodoks (Eski Rus Ortodoksları) yerel cemaatini bölen bir anlaşmazlık kapsamında, Letonya Diyanet İşleri Başkanlığı tarafından alınan bir karar: eski Ortodoks inancına mensup olmayan uzmanlar tarafından sunulan iki görüşe dayanılarak verilen bu karardan, başvuranların, Rus Ortodoks Kilisesinden bir rahibe bildirerek, (*ipso facto*) kendiliğinden mezhep değiştirdikleri anlaşılmaktadır. Bu kararın uygulanması, başvuranların ibadet yerinden atılmalarına yol açmıştır (*Mirojubovs ve diğerleri/Letonya*, 2009, §§ 33-36 ve 88-89);
- İslam dini alanında sorumlu Devlet makamının, Alevi inancının sadece İslam'ın bir kolu olduğu kanaatine varması sebebiyle, başvuranın kimlik kartında yer alan “İslam” ibaresinin “Alevi” sözcüğüyle değiştirilememesi (*Sinan Işık/Türkiye*, 2010, §§ 45-46);
- Dini bir örgütün, diğer bulguların yanı sıra, İznik İnanç'ını kabul etmediği gerekçesiyle örgütün “Hıristiyan” olduğunu iddia edemeyeceğini belirten bir uzman görüşüne dayanarak tescilinin ve resmi olarak tanınmasının reddedilmesi (*Christian Religious Organization of Jehovah's Witnesses in the NKR/Ermenistan*, 2022, §§ 75-76).

244. Ayrıca Mahkeme, bir grup Alevi'nin sunduğu, sünni İslam'a yapılan muameleye eşit bir muamele talebini içeren bir dilekçenin Türk Hükümeti tarafından reddedilmesi sebebiyle, Sözleşme'nin 9. maddesinin hem tek başına hem de Sözleşme'nin 14. maddesiyle birlikte ihlal edildiği sonucuna varmıştır. Başvuranlar, özellikle Alevilerin ibadetlerini yerine getirmesine bağlı hizmetlerin bir kamu hizmeti teşkil etmesi gerektiğini; Alevi din görevlilerinin memur olarak istihdam edilmesi gerektiğini ve Alevi ibadetlerinin yerine getirilmesi için özel bir bütçe öngörülmesi gerektiğini ileri sürmüşlerdir. Bu red, özellikle Alevi inancının ayrı bir din veya inanç olarak görülmemesine (ve 1920'li yıllarda yasaklanan tasavvuf hareketleri arasında bu inancın resmi olarak sürdürülmesine izin verilmesine) dayandırılmıştır. Mahkeme nazarında, makamların Aleviliğin farklı özelliklerini dikkate alarak bu talebi reddetmesi, kendilerine düşen yansızlık ve tarafsızlık yükümlülüğünü ihlal etmiştir. Alevi toplumunun kendi arasında da inançlarına ve taleplerine ilişkin bir iç tartışmanın bulunması, tarihte ve Türk kültüründe derin kökleri olan dini bir topluluğun söz konusu olduğu ve dolayısıyla Sözleşme'nin 9. maddesi ile güvence altına alınan haklara sahip olduğu gerçeğini hiçbir şekilde değiştirmez. Cemevlerinin ibadet yeri olarak tanınmasının reddi dışında, (Alevilik gibi) tanınmayan dini inançlara ilişkin hukuki çerçevenin bulunmaması da, ibadet yerleri inşa etme, bağış veya para yardımları toplama ve mahkemeye başvurma gibi imkânlarla ilişkin hukuki, yapısal ve mali birçok soruna yol açmıştır. Türk makamları, dolayısıyla oldukça geniş olan takdir yetkilerini aşmışlardır. Mahkeme ayrıca, başvuranların, yukarıda belirtilen hak ve hizmetlerden faydalanan çoğunlukta olan sünni İslâmın müritlerine göre ayrımcılığa maruz kaldıkları sonucuna da varmıştır (*Izzettin Doğan ve diğerleri/Türkiye* [BD], 2016).

245. Mahkeme yine, Makedon makamların, 15 yıldır tüzel kişilik olarak tanınan Bektaşî Sufi bir topluluğu, doktrin kaynaklarının ve temel ilkelerinin İslam topluluğunun kaynak ve ilkeleriyle aynı olduğu gerekçesiyle tescil etmeyi reddetmesi sebebiyle, Sözleşme'nin 9. maddesi ışığında değerlendirilen 11. maddenin ihlal edildiğine karar vermiştir (*Bektaşî Topluluğu ve diğerleri/Eski Yugoslav Makedonya Cumhuriyeti*, 2018).

246. Parçalanmış bir dini topluluğun bir liderinden yana olan veya topluluğu kendi isteklerine karşı *tek bir liderlik altında bir araya getirmeye* zorlayan Devlet tedbirleri, aynı şekilde, din özgürlüğüne müdahale teşkil edebilir. Bazı ülkelerde, çoğunluğu teşkil eden ve tarihi olarak baskın olan kilisenin bağımsızlığı ve birliğinin, toplumun tamamı tarafından çok büyük öneme sahip olduğunun düşünüldüğü doğrudur (*Archidiocèse orthodoxe d'Ohrid (Archidiocèse orthodoxe grec d'Ohrid du patriarcat de Peć)/Eski Yugoslav Makedonya Cumhuriyeti*, 2017). Bununla birlikte, demokratik toplumlarda Devlet, çoğulculuğu güvence altına alacak tek güçtür, bu çoğulculuk dini çoğulculuğu da kapsar, dinin diğerlerinin zararına olacak bir şekilde yorumlanmasını destekleyebilecek veya bölünmüş bir cemaati ya da bir kısmını, kendi iradesine karşı tek bir yönetim altında birleştirmeyi amaçlayan tedbirler almak, devlet makamlarının görevi değildir (*Hassan ve Tchaouch/Bulgaristan* [BD], 2000, § 78; *Bessarabie Metropolitan Kilisesi ve diğerleri/Moldova*, 2001, § 117). Aslında bir müritler ve/veya din görevlileri grubu, kişilerin önceden mensubu olduğu dini topluluktan ayrıldığında veyahut inancını değiştirmeye karar verdiğinde, bu türden bir eylem, Sözleşme'nin 9. maddesinin 1. fıkrası tarafından açıkça korunan "din veya mezhep değiştirme özgürlüğü" hakkının toplu kullanımını teşkil eder (*Mirojubovs ve diğerleri/Letonya*, 2009, § 93). Dolayısıyla, ulusal makamlar, müminleri, kendilerine göre inançlarının daha önce tanınmış veya tescil edilmiş dini bir kuruluşun inancıyla aynı olduğu gerekçesiyle, bu kuruluş kapsamında inançlarını uygulamaya zorlayamaz (*Genov/Bulgaristan*, 2017, § 46). Devlet makamlarının görevi, çoğulculuğu ortadan kaldırarak gerilimlerin sebebinin yok etmek değil, -aynı grupta olsalar bile- birbirine karşı görüşte olan grupların birbirlerine hoşgörü göstermelerini sağlamaktır (*Bessarabie Metropolitan Kilisesi ve diğerleri/Moldova*, 2001, § 123).

247. Devletin dini çoğulculuğun nihai garantörlüğü rolü bazen karşı taraflar arasında arabuluculuk yapmasını gerektirebilir; bu *arabuluculuk*, Devlet yetkililerinin bu hassas alanda ihtiyatlı davranmalarını ve arabuluculuğun tarafsız bir şekilde yürütülmesini gerektirir, dolayısıyla ilke olarak 9. maddeye uygundur (*Müslüman Cemaati Yüksek Ruhani Konseyi/Bulgaristan*, 2004, § 80). Her koşulda, bu alanda devlet makamları tarafından alınan her karar, ilgili olaylar hakkında yapılan bir değerlendirmeye dayandırılmalıdır (*Sviato-Mykhailivska Parafiya/Ukrayna*, 2007, § 138).

248. Mahkeme, aşağıdaki durumlarda da Sözleşme'nin 9. maddesinin ihlal edildiğini tespit etmiştir:

- Moldova makamlarının, Bükreş Patrikhanesinin özerk bir Ortodoks Kilisesi (Romanya Ortodoks Kilisesi) olan Bessarabie Metropolitan Kilisesi'ni hukuki olarak tanımayı reddetmesi, bu türden bir hak tanımının, Hükümet tarafından daha önce tanınmış olan Moskova Patrikhanesine (Rus Ortodoks Kilisesi) ait olan Moldova Metropolitan Kilisesinin menfaatlerine ihlal teşkil ettiğini kararına gerekçe göstermiştir. Moldova Hükümeti, özellikle başvuran kilisenin Rus Kilisesine göre sadece "dinin aslından ayrılan bir grup" olduğu gerekçesiyle tanımayı reddederek ve başvuran kilisenin müritlerinin ibadetlerini Devlet tarafından tanınan diğer Ortodoks Kilisesinin bünyesinde icra edebileceklerini beyan ederek, yansızlık ve tarafsızlık yükümlülüğünü yerine getirmemiştir (*Bessarabie Metropolitan Kilisesi ve diğerleri/Moldova*, 2001);
- Ukrayna makamlarının Ortodoks bir cemaatin genel kurulunda üyeleri tarafından, Rus Ortodoks Kilisesi (Moskova Patrikhanesi) yetkisinden çıkarak Ukrayna Ortodoks Kilisesine (Kiev Patrikhanesi) katılması olarak kabul edilen statü değişikliklerini tanımayı ve kaydetmeyi keyfi olarak reddetmesi. Somut olayda tespit edilen keyfiliğin başlıca unsurlarından biri, Ukrayna makamlarının ve mahkemelerinin, cemaatin tüzüğünde tanımlanan iç örgütlenmeyi tamamen göz ardı ettikleri gerçeğidir; tüzüğe

göre cemaatin mensubu olmayan kişiler “cemaat mensubu” olarak görülerek, bu kişilerin genel kurula katılmamış olması sebebiyle, söz konusu genel kurulun gayri meşru olduğuna karar verilmiştir. Ulusal mahkemelerin idari makamların keyfilikliğini telafi edememiş olması sebebiyle, Mahkeme, Sözleşme'nin 6. maddesinin 1. fıkrası ve 11. maddesi ile birlikte 9. maddesinin ihlal edildiğine karar vermiştir (*Sviato-Mykhailivska Parafiya/Ukrayna*, 2007).

249. *MiroJubovs ve diğerleri/Letonya*, 2009, davasında, söz konusu dini topluluğu parçalayan bir anlaşmazlığa Devlet müdahalesi söz konusu edilmiştir. Bununla birlikte, Devlet kendisini, ortaya çıkmasına doğrudan katkısının bulunduğu mezhepler arası bir anlaşmazlığın içinde bulabilir. Bu bağlamda, Mahkeme'nin Bulgaristan'a karşı açılmış üç benzer davada vermiş olduğu kararların belirtilmesi gerekmektedir. Tüm bu davalarda, 1989'da komünist totaliter rejimden demokrasiye hızlı bir geçiş yapmış olan bu ülkenin, kendisine has tarihsel ve siyasi durumu görülmelidir. Bu tarihten sonra Bulgar Devleti, ülkedeki en büyük iki dini cemaat olan Ortodoks Kilisesi'nin ve Müslümanların iç işleyişine müdahale etme politikası izledi. Hükümet, her şeyden önce, eski komünist rejimle olan sözde iş birliği nedeniyle, her iki dini kuruluş liderinin de yerini almaya çalıştı, söz konusu politika hemen her dini toplulukta da bölünmeye neden oldu. Ardından, ard arda gelen genel seçimlerden sonra, her yeni hükümet, muhalefet grup liderlerini bertaraf ederek, iki topluluğun da iktidar partisine siyasal olarak sadık sayılan dindar üst düzey liderlerini tek bir yönetim altında bir araya getirmeye yönelik tedbirler aldı. Diğer taraftan, Bulgar makamlarının idari uygulamaları çerçevesinde, dini mezhepler kanunu, sıklıkla, tek ve aynı mezhebe ait olan paralel iki kuruluşun işleyişini yasaklar ve her mezhebin Devlet tarafından tanınan tek bir yönetim altında var olmasını gerektirir şekilde yorumlanmıştır (durumun genel bir özeti için bk. *Bulgar Ortodoks Kilisesi Saint-Synode (métropolitte Innocent) ve diğerleri/Bulgaristan*, 2009, §§ 68 ve 127).

250. Mahkeme, bu bağlamda, üç dava kapsamında Sözleşme'nin 9. maddesinin ihlal edildiğini tespit etmiştir, bu davalar şunlardır:

- Bulgar Hükümeti, hiçbir gerekçe göstermeden ve açıklamada bulunmadan Müslüman cemaati liderlerinin seçiminde, başvuranlarla karşıt görüşteki partinin liderlerini tüm cemaatin tek meşru temsilcisi olarak tanıyarak müdahale etti. Şüphesiz Bulgaristan Yüksek Mahkemesi, Bakanlar Kurulunun ilk başvuran tarafından sunulan kayıt talebini incelemek zorunda olduğuna hükmetmiştir, ancak Hükümet bu karara uymayı reddetmiştir. Mahkeme, ihtilaf konusu müdahalenin “kanunla öngörülmediği”, keyfi olduğu ve yürütme sorumlusunun sınırsız takdir yetkisine izin veren yasal hükümlere dayandığı sonucuna varmıştır (*Hassan ve Tchaouch/Bulgaristan* [BD], 2000),
- Ulusal makamların yukarıda belirtilen mezhep ayrılıklarına son vermek amacıyla Bulgar Müslümanların birleşmesi için bir konferans düzenlemesi ve bu konferansın hazırlanmasına ve işleyişine özellikle katılımcıların seçimi konusunda oldukça aktif olarak karışması. Bu davada başvuran, Bay Hasan ve Bay Chaush'un tarafına karşı olan tarafı temsil eden ve söz konusu konferansın meşruiyetini tanımayı reddeden Müslüman Cemaati Yüksek Ruhani Konseyiydi. Somut olayda Bulgar makamları, birleştirme girişimlerinin başarısızlığını dikkate almak ve gerektiği takdirde, diyalog içerisinde iki taraf arasından aracı görevini sürdürmek yerine, tek bir yönetim altında birleştirilmek amacıyla parçalanan Müslüman cemaati üzerinde baskı kurmuştur. Mahkeme, ihtilaf konusu müdahalenin “kanunla öngörülmediği” ve meşru bir amacı

bulunduğu, ancak belirtilen amaçla orantısız olduğu sonucuna varmıştır (*Müslüman Cemaati Yüksek Ruhani Konseyi/Bulgaristan*, 2004).

- Bulgar Ortodoks Kilisesini parçalayan ve 1992'de Patrik Maxim'in seçilmesini geçersiz ilan ederek ve yerine geçici bir yönetim atayarak ("alternatif Sinod" adıyla tanınan), Hükümetin ortaya çıkmasına doğrudan katkıda bulunduğu bir anlaşmazlığa Devletin müdahalesi. Mahkeme, davanın kendine özgü koşullarını dikkate aldığı anda, Hükümetin "alternatif sinod" üyelerinin ve müritlerinin, Patrik Maxim tarafından yönetilen Kilise yanında kendi kiliselerini kurabilecekleri ve resmi olarak kayıt ettirebileceklerine dair argümanını reddetmiştir. Anlaşmazlık aslında dini bir kuruluşu tanınmayı reddetmekle değil, Devletin, her biri, diğerini, ilk bakışta tartışmalı ve mantıksız olmayan argümanlara dayanarak kanonik olmadığı yönünde değerlendirmede bulunduğu iki hiyerarşi arasında parçalanmış bir topluluğun iç işlerine müdahalesi ile ilgilidir. Bulgar Devleti, anlaşmazlıkta taraflardan birine, tüm Ortodoks cemaatinin işleri hakkında münhasır temsil ve kontrol yetkisi edinmesine yardımcı olmak suretiyle, muhalefet grubunu bertaraf ederek ve kolluk kuvvetlerini, başvuranın müritlerinin ibadet ettikleri binalardan çıkarılması için göndererek, kendisine düşen tarafsızlık yükümlülüğünü yerine getirmemiştir (*Saint-Synode Bulgar Ortodoks Kilisesi (métropolitte Innocent) ve diğerleri/Bulgaristan*, 2009, ayrıca bk. *Sotirov ve diğerleri/Bulgaristan* (k.k.), 2011).

251. Buna karşın Mahkeme, eski Ortodoks papazının ve cemaatlerin bir kısmının Yunan Katolik Kilisesi'ne katılarak mezhep değiştirmeleri durumunda, Yunan Katolik Kilisesi'nin Ortodoks cemaatiyle paylaştığı ortak mezarlığa erişim izni veren kesinleşmiş yargı kararının icra edilmediğinin iddia edildiği başvuruda, Sözleşme'nin 9. maddesinin (tek başına veya Sözleşme'nin 14. maddesi ile birlikte) ihlal edildiğine dair bir görünüm bulunmadığı sonucuna varmıştır. Mahkeme, makamların anlaşmazlığı yatıştırmak için uygun ve makul tedbirler almış olduğunu (yeni bir Yunan-Katolik Kilisesinin inşa edilmesi ve yeni bir mezarlık oluşturulması için fon tahsis edilmesi de dâhil olmak üzere), ihtilaf konusu karara ilişkin olarak da, başvuran cemaatin, kararın doğru şekilde icra edilmesini sağlamak için yeterince özen göstermediğini tespit etmiştir (*Paroisse Gréco-Catholique de Pesceana/Romanya* (k.k.), 2015, § 43).

252. Devletin mezhepler arası veya mezhepler içi bir uyuşmazlığa yönelik müdahalesi, ulusal makamlar açısından, ortaya çıkmasında kendilerinin katkıda bulunmadıkları hâlihazırda var olan dini bir anlaşmazlığın *dinsel olmayan kaçınılmaz sonuçlar doğurduğu* gerçeğinden ayırt edilmelidir (*Griechische Kirchengemeinde München und Bayern e.V./Almanya* (k.k.), 2007, ayrıca bk. *Serbisch-griechisch-orientalische Kirchengemeinde zum Heiligen Sava in Wien/Avusturya*, 1994, Komisyon kararı). Örneğin, Mahkeme, 150 yıldan fazla bir süredir kullanıma sunulmuş bir kilisenin Rum bir Ortodoks cemaatinden, Devlete geri dönüşüyle ilgili bir şikâyetin kabul edilemez olduğunu belirtmiştir. Somut olayda 1828'de Bavyera Kralı I. Louis, bu binayı "Devlet mülkiyetine tabi olmak üzere, Yunan dini cemaatinin ibadeti" için kullanılabilir hale getirmişti. Bununla birlikte, 1970'lerde, topluluk daha önce ait olduğu ve "Gerçek Ortodoks Hıristiyanlar Kilisesinin" yetkisine devredilen Konstantinopolis Patrikhanesi'ndeki Metropolis'le ilişkilerini kesmişti. Bavyera Eyaleti tarafından açılan birtakım davaların ardından Alman mahkemeleri, 1828 yılından kalma binanın kredisinin iptal edildiği ve kilise binasının Metropolis'e devredilmesi için Devlet'e geri dönmesi gerektiğine karar verdi. Mahkemeler, başvuran topluluğun söz konusu binanın kullanımının, kiliseyi gerçekten yerel Yunan Ortodoks topluluğunun temsilcisi olan bir gruba ve Rum Ortodoks Kilisesi ve Konstantinopolis Patrikhanesi ortaklığına devretmek isteyen orijinal

bağışçının (Kral I. Louis) niyetleriyle bağdaşmadığına karar vermiştir. Bununla birlikte, başvuran topluluk bu koşulları yerine getirmeyi bırakmıştır. Mahkeme, ulusal mahkemelerin öne sürdükleri iddiaları göz önüne alarak, ulusal makamlar tarafından dini anlaşmazlıklara bir müdahalede bulunulmadığını ve Devletin tarafsızlığı ilkesinin ihlal edilmediğini tespit etmiştir (*Griechische Kirchengemeinde München und Bayern e.V./Almanya* (k.k.), 2007).

253. *İbadet yeri kullanma hakkı*, Letonya Eski-Ortodoks Kilisesi mensupları olan başvuranların, kiliselerinin kullanım hakkının karşıt gruba verilmesiyle kaybettiği *Mirojubovs ve diğerleri*, 2009, davasının ana konusudur. Diyanet İşleri Başkanlığı, başvuranların *fiili olarak (de facto)* mezhep değiştirdiklerine ve söz konusu dini cemaati artık meşru olarak temsil edemeyeceklerine karar vermiştir. Mahkeme, Sözleşme'nin 9. maddesinin ihlal edildiğini tespit ederek, bu davanın *Griechische Kirchengemeinde München und Bayern e.V.* (k.k.), 2007, davasından ayrı tutulmasına karar vermiştir, Mahkeme, özellikle Leton makamların, laik düzeyde hukuki sonuçlara varmakla yetinmek yerine söz konusu dini anlaşmazlığa ciddi bir müdahalede bulduklarının altını çizmiştir (*Mirojubovs ve diğerleri/Letonya*, 2009, § 94).

3. Dini Kuruluşlar ve Mensupları (Müritler ve Din Görevlileri) Arasındaki Anlaşmazlıklar

254. Devletler, kendi yetki alanlarındaki dini topluluklarını, din görevlilerine ve mensuplarına din ve ifade özgürlüğü sağlamaya zorunlu kılmaya mecbur değildir (*X/Danimarka*, 1976, Komisyon kararı). Müritlerinin kendi özel yaşamlarında uymaları gereken doktrinsel davranış standartlarını belirlemeleri birçok dinin ortak olan bir özelliğidir (*Moskova Yehova Şahitleri ve diğerleri/Rusya*, 2010, § 118). Dolayısıyla, Sözleşmenin 9. maddesi, dini bir kuruluş içinde muhalefet yapmaya ilişkin herhangi bir hakkı güvence altına almamaktadır. Devlet tarafından tanınan dini cemaatlerin özerkliğine saygı, özellikle, Devletin, bu tür toplulukların, kendi kuralları ve çıkarlarına uygun olarak, kendi bünyelerinde ortaya çıkan ve bağlılıklarına, imajlarına veya birliklerine tehdit oluşturabilecek herhangi bir muhalif harekete tepki verme hakkını kabul etmesi gerektiği anlamına gelmektedir. Bu nedenle, dini kuruluşlar içinde var olan veya ortaya çıkabilecek çeşitli muhalif gruplar arasında hakemlik yapmak ulusal makamların görevi değildir (*Sindicatul "Păstorul cel Bun"/Romanya* [BD], 2013, § 165 ve *Fernández Martínez/İspanya* [BD], 2014, § 128). Yine aynı şekilde, 9. madde, müritlerin kendi topluluklarının ruhani liderlerini seçme, seçime itiraz etme ya da din görevlilerini tayin etme haklarını güvence altına almaz (*Kohn/Almanya* (k.k.), 2000; *Sotirov ve diğerleri/Bulgaristan* (k.k.), 2011). Nitekim dini bir toplulukla bu topluluğun bir mensubu arasında doktrinsel veya örgütsel bir anlaşmazlığın ortaya çıkması durumunda, din özgürlüğü hakkı, söz konusu topluluğun özgürce terk edilmesi yoluyla kullanılır (*X/Danimarka*, 1976, Komisyon kararı; *Mirojubovs ve diğerleri/Letonya*, § 80).

255. Bununla birlikte, Sözleşme'nin 9. maddesinin 1. fıkrasının, Kilise'ye bir kişiye çocukluğunda yapılan bir vaftizi veya teyidi, "iptal etme" yükümlülüğüne ilişkin herhangi bir "hak" verdiği sonucuna varılamaz (*X/İzlanda*, Komisyon kararı).

256. Sözleşme organları, aşağıda belirtilen durumlara ilişkin başvuruların kabul edilemez olduğuna karar vermiştir:

- Danimarka Kilisesi Bakanlığının, çocukların vaftiz edilmesini Kilise tarafından zorunlu

kılınmayan ek bir koşula tabi tutması sebebiyle, Danimarka Ulusal (Lutherci) Kilisesi mensubu bir papaz hakkında disiplin soruşturması başlatma kararı (*X./Danimarka*, 1976, Komisyon kararı);

- Hükümet tarafından teyit edildiği üzere, İsveç Ulusal (Lutherci) Kilisenin Piskoposluk bölümünün, başvuranın kadınlara papazlık görevinin verilmesine karşı olması ve kadın bir din görevlisiyle iş birliği yapmaya hazır olduğunu beyan etmemesi sebebiyle, papazlık görevi için yeterli olmadığına karar vermesi (*Karlsson/İsveç*, 1988, Komisyon kararı);
- İngiltere Kilisesinde rahip olan başvuranın, Kilise Sinodunda kadınları görevlendirme kararına itirazı (*Williamson/Birleşik Krallık*, 1995, Komisyon kararı);
- Pentecostal Hareket Evlilik Kurulu'nun, başvuranların, söz konusu Harekete artık dâhil olmadıkları gerekçesiyle, Devlet tarafından tanınan evlilik töreni yapma hakkını iptal etmesi kararı (*Spetz ve diğerleri/İsveç*, 1994, Komisyon kararı);
- Hanover Yahudi Cemaati İdari Konseyinin eski bir üyesi olan ve Almanya Yahudileri Merkez Konseyi Hakem Kurulu tarafından verilen bir kararın icrasından Alman mahkemeleri önünde itiraz eden müşteki, görevini kaybettiğini ve söz konusu topluluğun tesislerinden sürüldüğünü beyan etmiştir. Somut olayda, ihtilaf konusu, kararın esasının incelenmeksizin uygulamasıyla sınırlı kalınması ve Musevi cemaatinin iç özerkliğine saygı gösterilmesi sebebiyle, Devlet müdahalesi söz konusu değildir (*Kohn/Almanya* (k.k.), 2000).

4. Dini Kuruluşlar ve Çalışanları Arasındaki Anlaşmazlıklar

257. Dini kuruluşlar, özerkliklerinin bir sonucu olarak, kendileri için çalışan veya kendilerini temsil eden kişilerden belirli bir derecede sadakat talep edebilir. Nitekim dinlerin çoğunun ortak özelliği, müritlerinin özel yaşamlarında uyması gereken doktrinsel davranış kurallarını belirlemeleridir (*Moskova Yehova Şahitleri ve diğerleri/Rusya*, 2010, § 118). Bu kişilerin işgal ettiği görevin niteliği, Devlet veya ilgili dini kuruluş tarafından alınan kısıtlayıcı bir önlemin orantılılığını değerlendirirken dikkate alınması gereken önemli bir unsurdur. Özellikle, dini bir cemaatte ilgili kişiye verilen *belirli bir görev*, o kişinin daha *yüksek bir bağlılık* görevine tabi tutulup tutulmayacağına belirlenmesinde dikkate alınması gereken bir husustur (*Fernández Martínez/İspanya* [BD], 2014, § 131). Bunu yaparken, başvuranın faaliyeti ile söz konusu dini cemaatin açıklayıcı amacı arasındaki yakınlığa özel önem verilmelidir (*Schüth/Almanya*, 2010, § 69).

258. *Din eğitimi öğretmenlerinin* özel durumlarda, bir kilise veya dini bir topluluğun temsilcisi olarak görülebilecekleri durumlarda, kendilerinden belirli bir sadakat beklenmesi mantıksız değildir. Öğretilmesi gereken fikirler ve öğretmenin kişisel inançları arasında bir tutarsızlığın olması, öğretmenin, söz konusu fikirlere karşı aktif ve kamusal olarak kampanya yürütmesi durumunda, güvenilirlik sorunu doğurabilir. Dinin inandırıcı olmak için, yaşam biçimi ve kamuoyu açıklamaları söz konusu din ile açıkça çelişmeyen bir kişi tarafından öğretilmesi, özellikle de müritlerinin özel yaşam ve şahsi inançlarının düzenlemesi makul bir şekilde kabul edilebilir (*Fernández Martínez/İspanya* [BD], 2014, §§ 137-138).

259. Dahası dini bir topluluğun kendi özerkliği için fiilen veya potansiyel bir tehdit oluşturduğu iddiaları, çalışanlarının ayrıca Sözleşme tarafından da korunan rekabet haklarına yönelik herhangi bir

müdahaleyi haklı çıkarmak için yeterli değildir (özellikle 8, 9, 10 ve 11. maddeler). Diğer taraftan söz konusu dini cemaatin, somut olayın koşulları ışığında, iddia edilen riskin, muhtemel ve önemli olduğunu, özel hayata saygı gösterilmesi hakkına yönelik ihtilaf konusu müdahalenin, bu riski ortadan kaldırmak için gerekli olduğunu ve bu dini cemaatin özerkliğinin kullanımı ile ilgisiz başka bir amaca hizmet etmediğini kanıtlanması gerekmektedir. Ayrıca bu dini cemaat söz konusu hakkın özünü ihlal etmemelidir. Dini bir topluluğun özerklik hakkı ile bir başka kişinin Sözleşme tarafından korunan rekabet hakkı arasındaki anlaşmazlığa ilişkin olarak Mahkeme'ye başvurulduğunda, ulusal mahkemeler davanın koşullarını derinlemesine incelemek ve çatışan çıkarlar arasında kapsamlı bir dengeleme çalışması yürütmelidir. Devlet her iki hakkı da güvence altına almalı ve eğer birinin korunması diğerine müdahaleye yol açarsa, bu müdahaleyi, takip edilen amaçla orantılı kılmak için uygun araçları seçmekle yükümlüdür. Bu bağlamda Devlet, geniş kapsamlı bir takdir yetkisine sahiptir (*Fernández Martínez/İspanya* [BD], 2014, §§ 123 ve 132).

260. Yukarıda bahsedilen dengenin sağlanması sırasında, her iki hak da eşit derecede değerlendirilerek muamele edilmelidir: Başvurunun sonucu, ilke olarak, başvurunun özerklik hakkının ihlal edilmesi sebebiyle mağdur olduğunu iddia eden dini bir cemaat tarafından Sözleşme'nin 9. maddesi veya davada diğer tarafa söz konusu hakla çatışan bir hak tanıyan başka bir madde kapsamında Mahkemeye sunulduğuna göre değişmemelidir (*Sindicatul "Păstorul cel Bun"/Romanya* [BD], 2013, § 160).

261. Sözleşmeye göre, etik anlayışı din veya felsefi inanç temelinde olan bir işveren, çalışanlara belirli bağlılık yükümlülükleri getirebilir. Ancak, bu türden bir yükümlülüğün yerine getirilmemesine dayanan bir işten çıkarılma kararı, yerel mahkeme tarafından, görevin niteliği dikkate alınmaksızın ve orantılılık ilkesine uygun olarak ilgili menfaatleri dengelenmeksizin, sadece işverenin özerklik hakkına dayalı olarak sınırlı bir adli denetime tabi tutulamaz (*Schüth/Almanya*, 2010, § 69).

262. Ayrıca, yukarıda bahsedilen çıkar çatışmalarını dengelemede, dini bir işveren tarafından görevden alınmış bir çalışanın başka bir iş bulma imkânının sınırlı olması hususu özellikle önemlidir. Bu, özellikle belirli bir faaliyet alanında işverenin baskın bir konuma sahip olduğu ve olağan kanunlarda bazı istisnalardan yararlandığı veya görevden uzaklaştırılan çalışanın, zor olan belirli niteliklere sahip olduğu ve kendisini istihdam eden Kilise'nin dışında bir iş bulmanın zor olduğu, imkânsız olmasa da, durumlarda geçerlidir, mevcut davada meydana gelen durum da budur (*Fernández Martínez/İspanya* [BD], 2014, § 144, *Schüth/Almanya*, 2010, § 73).

263. Örneğin, Mahkeme, Alman Katolik Kilisesinde org çalan ve koro şefi olarak görevli başvuranın karısını terk ederek başka bir kadınla, çocuğunu doğurmayı bekleyen, evlilik dışı ilişki kurması nedeniyle böyle bir durumu zina olarak gören Katolik Kilisesi'ne sadakat yükümlülüğünü ihlal ettiği ve evliliğin bozulmazlığı ilkesi gerekçeleriyle, (önceden bildirilerek) görevden alınmasıyla ilgili olarak, *Sözleşmenin 8. maddesi* (özel hayatın korunması hakkı) uyarınca, davalı Devlet tarafından pozitif yükümlülüklerin ihlal edildiğini tespit etmiştir. Alman iş mahkemeleri başvuran aleyhine karar vermiştir, Mahkeme esas hakkındaki kararlarına itiraz etmemiş, ancak ulusal mahkemelerin sonuca ulaşma biçimini eleştirmiştir. Mahkemeler, neden istihdam eden Kilisenin çıkarlarının başvuraninkinden daha fazla olduğunu ve neden başvuranın ve işverenin haklarının Sözleşme ile uyumlu bir şekilde dengelenmediğini yeterince açıklayamamıştır. Özellikle, Kilise'nin çıkarları başvuranın özel ve aile hayatına saygı gösterme hakkı ile değil, sadece görevini yerine getirme konusunda dengelenmiştir; başvuranın görevine yakınlığı ile Kilisenin açıklayıcı amacı usulüne uygun ele alınmamış, başvuranın niteliklerine uygun başka bir görev bulma imkânı incelenmemiştir, ulusal mahkemeler, başvuranın Katolik Kilisesi tarafından kabul edilen

tutumlarla mücadele etmediği ancak pratikte onlara riayet etmede başarısız olduğu gerçeği üzerine eğilmemiştir. Diğer taraftan, Mahkeme, başvuranın, iş sözleşmesini imzalayarak Katolik Kilisesi'ne bağlılık yükümlülüğünü kabul etmesinin, ayrılma veya boşanma olaylarından kaçınılan bir hayat yaşamak için kesin bir kişisel taahhüt olarak görülemeyeceğine karar vermiştir (*Schüth/Almanya*, 2010).

264. Buna karşın Mahkeme, aşağıdaki durumlarda Sözleşme'nin 8. maddesinin ihlal edilmediğine karar vermiştir:

- Almanya Son Günler Azizleri İsa Mesih Kilisesi'nin (Mormon Kilisesi) Halkla İlişkiler Departmanı Avrupa müdürünün, hiyerarşik olarak üstü olan kişiyle evlilik dışı bir ilişkisinin olduğunu açıklamasından sonra, (önceden haber verilmeksizin) işten çıkarılması. *Schüth/Almanya*, 2010, davasından farklı olarak, Mahkeme, iş mahkemelerinin gerekçelerini ve başvurana dayatılan sadakat yükümlülüklerinin kabul edilebilir olduğunu yeterince kanıtladıklarını, zira bu yükümlülüklerin, başvuranın sahip olduğu önemli konum ve kamu görevi açısından ulusal mahkemeler nazarında zinanın ciddiyeti ve Mormon Kilisesinin güvenilirliğini korumak amacıyla getirildiğini kabul etmiştir. Alman mahkemeleri ayrıca, neden işverene öncelikle bir uyarı gibi daha yumuşak bir ceza vermekle yetinmediği konusunda yeterli açıklamada bulunmuştur (*Obst/Almanya*, 2010);
- Bekârlıktan muaf tutulmuş ve evli, sekülerleşmiş bir Katolik rahip olan başvuranın, daha önce bir devlet lisesinde Katolik dini ve ahlak dersi öğretmeni olarak çalışırken, Vatikan tarafından iş sözleşmesinin yenilenmemesi; bu karar, yerel piskoposlardan alınan, başvuranın ailesinin durumuyla ilgili basın bültenlerine ve papazların "İsteğe Bağlı Bekârlık Hareketi'ne" ait olmalarının Kilise yasaları açısından bir "skandal" teşkil ettiğini belirten bir görüşe dayandırılmıştır. Mahkeme, bir taraftan, başvuran için daha az kısıtlayıcı bir önlem alınmasının, Kilisenin inanılabilirliğini korumak açısından kesinlikle aynı etkiye sahip olmayacağını, diğer taraftan, özellikle başvuranın kendisini kilisenin kurallarına tamamen karşı çıkan bir duruma bilerek getirdiğini göz önünde bulundurarak, iş kontratının yenilenmemesinin başvuran için doğuracağı sonuçların davanın koşullarında aşırı olarak nitelendirilemeyeceğini kabul etmiştir (*Fernández Martínez/İspanya* [BD], 2014).

265. Mahkeme, *Sözleşme'nin 9. maddesi* tarafından güvence altına alınan rekabet haklarıyla ilgili olarak, Almanya Protestan Kilisesi tarafından işletilen bir çocuk bakım evinde eğitimci olarak çalışan başvuranın, aynı zamanda öğretmenleri kendi öğretisiyle kesinlikle uyuşmayan bir topluluk olarak kabul edilen "Evrensel Kilise/İnsanlık Kardeşliği" olarak bilinen bir topluluğun aktif bir üyesi olması sebebiyle, Protestan Kilisesi tarafından önceden haber verilmeksizin işten çıkarıldığı davada, bu maddeden doğan pozitif yükümlülüklerin ihlal edilmediğini tespit etmiştir. Ulusal mahkemeler, davanın koşullarını ayrıntılı bir şekilde değerlendirmiş ve çıkar çatışmalarını dengelemek için detaylı bir inceleme yapmışlardır. Başvuranın görevine devam etmesine ilişkin menfaatinin, Protestan Kilisesi'nin genel kamuoyu ve anaokuluna kayıtlı çocukların ebeveynlerinin gözünde itibarını korumasına ve çocukların, öğretmenleri söz konusu kilisenin kurallarına aykırı bir dini topluluğun üyesi olan bir öğretmen tarafından, etkilenme riskini ortadan kaldırmasına ilişkin menfaatinden daha önemsiz addedilmesini mantıksız bulacak hiçbir durum bulunmamaktadır (*Siebenhaar/Almanya*, 2011).

266. Komisyon, *Sözleşme'nin 10. maddesiyle* korunan, dini cemaatler tarafından istihdam edilen kişilerin *ifade özgürlüğüyle* ilgili olarak, Almanya Katolik Hastanesinde çalışan ve kürtaj hakkında Katolik Kilisesi'nin tutumuna aykırı bir görüş belirten ve basında yayımlanan açık mektubu imzalaması nedeniyle işten çıkarılan bir doktorun başvurusunun kabul edilemez olduğuna karar vermiştir. Komisyon, başvuranın, Katolik hastanesinde istihdam edilmesi gerçeğinden ötürü, ifade özgürlüğünden vazgeçmemesini kabul etmekle birlikte, başvuranın aynı zamanda, ifade özgürlüğünü belirli bir ölçüde sınırlayan Kilise'ye karşı sadakat yükümlülüğünü de özgürce kabul etmiş olduğunu tespit etmiştir. Bu özgürlüğün korunması için başvuran, ulusal mahkemelere başvurma hakkına sahiptir ki ulusal mahkemelerin konu hakkındaki içtihadı, Kiliselerin görüşlerini çalışanlarına dayatma hakkının sınırsız olmadığına ve aşırı nitelikli gerekliliklerin kabul edilemez olduğuna hükmetmiştir. Gerçekten de Katolik bir hastanede çalışan doktorun görevinin Kilisenin temel görevlerinden birini uygulamayı içerdiği ve kürtaj hakkında Kilisenin tutumuna aykırı beyanları önleme yükümlülüğünün, Kilisenin bu konuya verdiği büyük önem bakımından aşırı olmadığı kanaatine varılması makuldür (*Rommelfanger/Almanya, 1989, Komisyon kararı*).

267. Öte yandan Mahkeme, Milano Sacré-Cœur Katolik Üniversitesi'nin bir hukuk felsefesi profesörünün iş sözleşmesini yenilememesi durumunda Sözleşme'nin 10. maddesinin ihlal edildiğini tespit etmiştir, Vatikan Katolik Eğitimi Topluluğu, bazı pozisyonları belirlemede başarısız olmasına rağmen, bu pozisyonların "Katolik doktrini ile açıkça uyumsuz olduğu" gerekçesiyle, talep edilen izni reddetmiştir. Mahkeme, bu cemaatin kararının özünü değerlendirmenin, Devlet makamlarının yetkisinde olmadığını kaydetmiştir. Bununla birlikte, başvuran, kendisi hakkında iddia edilen alışılmışın dışındaki görüşlerden haberdar edilmemiş ve ulusal mahkemeler, itiraz edilen kararın meşruluğuna ilişkin değerlendirmelerini, Hukuk Fakültesi Konseyi'nin iznin reddedilmesine ilişkin tespitiyle sınırlandırmıştır. Bununla birlikte, bu unsurların bildirilmesi, başvuranın tutumu ile Katolik doktrini arasındaki uyuma ilişkin yargı kararını hiçbir şekilde ilgilendirmez; öte yandan, bu türden bir bildirim, başvuranın, söz konusu görüşleri ve Katolik Üniversitesi'ndeki bir öğretmen olarak yaptığı faaliyetler arasındaki uyumsuzluk iddialarının farkına varmasına ve dolayısıyla itiraz etmesine imkân tanırdı. Üniversitenin Katolik Doktrini temelinde öğretim sağlama konusundaki menfaatine verilen önem, Sözleşme'nin 10. maddesi uyarınca başvuru sahibine sağlanması gereken usuli güvencelerin özünü ihlal edecek kadar ileri gidemez (*Lombardi Vallauri/İtalya, 2009*).

268. Rahipler ve diğer din adamlarının *örgütlenme özgürlüğüyle* ilgili olarak, Mahkeme'nin, öncelikle ilgililerin görevlerini, Sözleşme'nin 11. maddesi anlamında bir "iş ilişkisi" kapsamında yerine getirip getirmediğini tespit etmesi gerekmektedir. Şayet bu anlamda bir iş ilişkisi varsa, (Sözleşme'nin 11. maddesi tarafından korunan) dernek kurma özgürlüğünün ve (Sözleşme'nin 9. maddesi tarafından korunan) dini cemaatlerin özerkliğinin Sözleşme de dâhil olmak üzere yürürlükteki yasa uyarınca bu topluluklar içerisinde gözlemlenebilmesini sağlamak yerel mahkemelerin görevidir. Örgütlenme özgürlüğü hakkına yapılan müdahaleler söz konusu olduğunda, dini toplulukların, üyeleri tarafından özerkliğini zayıflatabilecek her türlü kolektif faaliyet hakkında kendi görüşlerine sahip olma hakkının bulunması ve bu görüşlere ulusal yetkililer tarafından prensipte saygı gösterilmesi gerekliliği Sözleşme'nin 9. maddesinden doğmaktadır. Bununla birlikte, dini bir cemaat tarafından, yalnızca özerkliğine fiili veya potansiyel bir tehdit olduğu yönünde bir iddianın bulunması, üyelerinin Sözleşme'nin 11. maddesinin gerekliliklerine uygun sendikal haklarına yönelik herhangi bir müdahalede bulunmak için yeterli değildir. Ayrıca somut olayın koşulları ışığında, iddia edilen riskin gerçek ve önemli olduğu, söz konusu dernek kurma özgürlüğüne yapılan müdahalenin bu riski ortadan

kaldırmak için gerekli olanın ötesine geçmediği ve dini topluluğun özerkliğinin uygulanmasından başka bir amaca hizmet etmediği kanıtlanmalıdır (*Sindicatul "Păstorul cel Bun"/Romanya* [BD], 2013, § 159).

269. Bu ilkelere uygun olarak, Mahkeme, Romen Ortodoks Kilisesi'nden laik düşünceye sahip bir grup papaz ve çalışan tarafından kurulan bir sendikanın tanınmasını ve tescilininin, başpiskoposun rızası ve kutsaması olmadığı gerekçesiyle makamlar tarafından reddedilmesine ilişkin davada, Sözleşme'nin 11. maddesinin ihlal edilmediği sonucuna varmıştır. Söz konusu red kararı, Kilise yasasına ve hükümetin kararnamesiyle onaylanmış ve iç hukukta yer alan Kilise Tüzüğüne dayanıyordu. Mahkeme, kendisine sunulan tüm unsurlar ışığında, manevi amaçlarına özgü duruma rağmen Romanya Ortodoks Kilisesi din görevlilerinin görevlerini "istihdam ilişkisi" kapsamında yerine getirdiklerini ve ilke olarak, özellikle Romen mahkemelerinin din adamlarının sendikal haklarını açıkça kabul ettiklerini ve Ortodoks Kilisesi çalışanlarının, 11. madde anlamında örgütlenme özgürlüğünün bulunduğunu iddia edebileceklerini değerlendirmiştir. Öte yandan, Mahkeme, ihtilaf konusu müdahalenin, istenilen meşru amaçlarla orantılı olarak değerlendirilebileceğini ve bu nedenle Sözleşme'nin 11. maddesinin 2. fıkrasının gereklilikleriyle uyumlu olduğunu tespit etmiştir. Başvuran sendikanın kayıt edilmesini reddeden Devlet, tarafsızlık görevini yerine getirerek, Romen Ortodoks Kilisesinin otonom işleyişi ve örgütlenmesine karışmaktan imtina etmiştir. Nitekim sendikanın kayıt edilmesi talebi, Kilise Yasasının gerekliliklerini karşılamamıştır; zira müritleri, böyle bir derneğin kurulması için öngörülen özel sürece riayet etmemişlerdir. Bununla birlikte, başvuran sendikanın üyelerinin, amaçları Kilise Yasasına uygun olan ve kilisenin geleneksel hiyerarşik yapısı ve karar alma şeklini sorgulamayan bir dernek kurarak, Sözleşme'nin 11. maddesiyle güvence altına alınan haklarını kullanmaları hiç bir şekilde engellenmemiştir (*Sindicatul "Păstorul cel Bun"/Romanya* [BD], 2013).

270. Mahkeme, Sözleşme'nin 6. maddesinin 1. fıkrasıyla güvence altına alınan *ulusal mahkemelere erişim hakkına* ilişkin olarak, Çekoslovak Hussite Kilisesi'nden iki eski papazın, psikoposluk kurulu kararıyla görevinden alınması ve söz konusu kararın yasalara aykırı olması sebebiyle, maaşlarının ödenmesini sağlamak için mahkemeye başvurmaları kapsamında olan bir başvurunun kabul edilemez olduğuna karar vermiştir. Başvuranlar ikinci hususta haklı görülseler de birinci hususta haklı görülmemiştir, Çek mahkemeleri, Kilisenin özerkliği bakımından, sadece Kilisenin yetkisi dâhilinde olan bir kararın esasını değerlendirmek için yetkisiz oldukları sonucuna varmıştır. Mahkeme, başvuranlar tarafından açılan davaların, savunulabilir şekilde iç hukukta tanınan bir "hak" ile ilgili olmadığını ve şikâyetin bu nedenle *konu yönünden (ratione materiae)* uygun olmadığını tespit etmiştir (*Dudová ve Duda/Çek Cumhuriyeti* (k.k.), 2001).

C. Pozitif Yükümlülükler

1. Üçüncü Şahısların Fiziksel, Sözlü veya Sembolik Saldırılarına Karşı Koruma

271. Dinlerini açıklama özgürlüğünü kullanmayı seçen bireyler, bunu yaparken makul olarak her türlü eleştiriden korunmayı bekleyemezler. Tam tersine, dini bir topluluğun üyeleri başkaları tarafından dini inançlarının reddedilmesini ve hatta inançlarına düşman doktrinlerin propagandasının yapılmasını hoş görmeli ve kabul etmelidirler (*Dubowska ve Skup/Polonya*, 1997, Komisyon karar *Taganrog LRO and Others/Rusya*, 2022, § 154). Bununla birlikte, dini inançlar, onlara sahip olma veya ifade etme özgürlüklerini kullanan kişileri vazgeçirecek düzeyde bir itiraz veya inkâr konusu olduğunda, Devletin sorumluluğu söz konusu olabilir. Bu gibi durumlarda Devlet, bu inanç sahiplerinin 9. madde uyarınca

güvence altına alınan haklardan barışçıl biçimde yararlanılmasını sağlayabilir (*Church of Scientology ve diğerleri/İsveç*, 1980, Komisyon kararı; *Begheluri/Gürcistan*, 2014, § 160). Nitekim Devlet, Sözleşme'nin 9. maddesince güvence altına alınan haklara etkin bir şekilde saygı gösterilmesi kapsamında, bireylerin aralarındaki ilişkilerde din özgürlüğüne saygının güvence altına alınmasına yönelik önlemlerin alınmasını da içerebilecek bazı pozitif yükümlülüklerle sahip olabilir. Bu tedbirler, bazı koşullarda, bir kişinin, ibadetinde başkalarının eylemleri tarafından rahatsız edilmemesi için yasal bir araç teşkil edebilir (*Dubowska ve Skup/Polonya*, 1997, Komisyon kararı).

272. Bir grup şahıs, dini bir topluluğun inançlarına ve ibadetlerine karşı olduğunu göstermek amacıyla kamuya açık bir gösteri düzenlediğinde, iki temel hak çatışır: göstericilerin ifade özgürlüğü ve barışçıl gösteri düzenleme hakkı (Sözleşme'nin 10 ve 11. maddeleri) ile dini topluluğun dışarıdan haksız herhangi bir müdahale yapılmaksızın inançlarını barışçıl olarak gösterme hakkı. Tüm bu haklar Sözleşme tarafından eşit şekilde korunur; aralarında hiçbiri mutlak değildir ve bu hakların kullanımı, yukarıda belirtilen maddelerin ikinci paragraflarında öngörülen kısıtlamalara maruz kalabilir. Sözleşme, öncelikle bu haklar arasında herhangi bir hiyerarşi belirlemez, söz konusu haklar, ilke olarak eşit muameleye tabidirler. Sonuç olarak, çoğulculuk, hoşgörü ve açık fikirlilik üzerine kurulu bir toplumda bu haklar, önemlerine saygı gösterecek şekilde birbirlerine karşı dengelenmelidirler. Bu sebeple Devlet, üç ilkeye riayet etmelidir:

1. Mümkün olduğu hallerde, Devlet iki rakip hakkın da korunmasını makul derecede sağlamak zorundadır. Bu yükümlülük, her iki haktan da özgürce yararlanmayı engelleyen fiillerin, özel şahıslarca teşvik edildiği durumlarda dahi ulusal makamlara düşmektedir;
2. Bu amaçla Devlet, - özellikle üçüncü kişilerin saldırılarına karşı yukarıda belirtilen hakları korumak için- uygun bir hukuki çerçevenin oluşturulmasını sağlamalı ve ayrıca bu hakların pratikte uygulanmasını sağlamak için etkin adımlar atmalıdır;
3. Avrupa denetim yetkisini kullanırken, Mahkeme'nin görevi, davanın tamamı ışığında, ulusal makamların Sözleşme'de yer alan çeşitli çatışan haklar arasında adil bir denge gözetip gözetmediğini tespit etmektir. Mahkeme bu denetimi yaparken, davanın geçmişte ulusal makamlar tarafından incelenmiş olması avantajından faydalanmamalıdır. Mahkeme, herhangi bir davada uygun dengenin, nerede olduğunu ve bu dengenin en iyi nasıl sağlanabileceğini daha iyi bilecek konumda olan ulusal mahkemelerin yerine kendisini koymamalıdır. Bu, özellikle uygulamada bu dengeyi bozan polisin bulunduğu davalarda geçerlidir, nitekim çağdaş toplumlarda polisin görevinin zorluğu bakımından, Polise veya diğer makamlara düşen pozitif yükümlülüklerin, onlara aşırı ya da dayanılmaz bir yük getirecek şekilde yorumlanmamalıdır (*Karahmed/Bulgaristan*, 2015, §§ 91-96; *Gürcü Müslümanlar Arasındaki İlişkiler Derneği ve Diğerleri/Gürcistan*, 2023, § 83)

273. Mahkeme, bu mantık içerisinde hareket ederek, aşağıdaki durumlarda ihlal kararı vermiştir:

- Papazlık görevinden çıkarılan Ortodoks bir papaz tarafından yönetilen bir grubun, Yehova Şahitlerinin barışçıl bir toplantısında topluluğa karşı fiziki şiddet uyguladığı, başvuranların ciddi olarak darp edildiği ve aşağılandığı, dini kitaplarının gözleri önünde yakıldığı bir durumda, Sözleşme'nin 9. maddesinin, tek başına ve Sözleşme'nin 14. maddesiyle birlikte ihlal edildiğine karar verilmiştir. Polis, başvuranları korumak için

olay yerine ivedilikle müdahale etmeyi reddetmiş ve başvurular, Yehova Şahitlerine karşı duyulan nefret sebebiyle, başvurular hakkında ilgili kanunun uygulanmasını ve şikâyetlerinin gereğini yapmayı reddetmeleri üzerine, yetkili makamların ayrımcılığına maruz kalmışlardır (*Gldani Yehova Şahitleri Kongregasyonu üyeleri ve diğerleri/Gürcistan*, 2007, ayrıca bk. *Begheluri/Gürcistan*, 2014 ve polisin kendisi tarafından işlenen bazı utandırıcı fiillerle ilgili olarak *Tsartsidze ve diğerleri/Gürcistan*, 2017);

- -Daha önce kanuna uygun olarak ilan edildiği için yasal olan- bir siyasi partinin üyeleri tarafından Bulgaristan'ın başkentinde Sofya Camii içinde ve dışında gerçekleştirilen Cuma namazlarına karşı düzenlenen bir protesto gösterisinin şiddet içeren bir gösteriye dönüşmesi (tehdit içeren bağırma ve jestler, yumurta fırlatılması, namazın sesini bastırmak için binanın çatısına hoparlör yerleştirilmesi, seccadelerin yakılması, camiye giren göstericiler tarafından kongregasyon üyelerinin darp edilmesi gibi) ile ilgili bir davada, 9. maddenin tek başına (14. madde hariç olmak üzere) ihlal edildiğine karar vermiştir. Somut olayda Bulgar makamları, iki tarafın da haklarının sırasıyla ve özgürce kullanımını güvence altına almak için kendilerinden makul olarak beklenebilecek hiçbir şeyi yapmamışlardır. Ayrıca yetkililer, söz konusu siyasi partinin İslam Dini ve Türkler karşısında oldukça olumsuz tutumunu bilmeleri sebebiyle, göstericilere camiden makul uzaklıkta bir yer tayin ederek taşkınlık tehlikesini en aza indirebilirlerdi, ancak bunu yapmadılar. Dahası, olay yerinde bulunan polis memurlarının sayısı, durumu kontrol altına almak için açıkça yetersizdi ve cemaat üyelerini korumak için yeterince etkin bir müdahale edememişlerdi. Son olarak, olaylardan sonra yetkililerin başlattığı soruşturma, gerekli etkinlik kriterlerini karşılamamıştır (*Karahmed/Bulgaristan*, 2015).
- Kobuleti'de (Gürcistan) kiraladıkları bir binada Müslüman öğrenci yurdu açmak isteyen, ancak polis ve diğer yerel makamların göz yumması ile yerel halkın düşmanca tutumları nedeniyle açamayan birkaç başvuranın davasında, 14. madde ile birlikte 8 (özel hayata saygı) ve 9. maddelerin ihlal edildiğine karar vermiştir. Mevcut davada, başvurular Müslüman oldukları için okul binasının girişinin kapatılmasına ve kendilerine yönelik hakaret ve sözlü şiddete maruz kalmışlardır; ayrıca, belli bir noktada okulun önünde bir domuz kesilmiş ve kafası binanın girişine çivilenmiştir. Buna ek olarak, Belediye, sözleşme kapsamındaki yükümlülüğünü yerine getirmemiş ve Yüksek Mahkemenin ihtarına rağmen okulu şehrin kanalizasyon sistemine bağlamayı reddetmiştir. Mahkeme, polisin ve diğer Gürcistan makamlarının ataleti nedeniyle başvuruları bu saldırılardan koruyamadıkları ve sorumlu kişiler ile eylemlerindeki muhtemel ayrımcı gerekçeyi tespit edebilecek etkili bir soruşturma yürütmedikleri tespitinde bulunmuştur (*Gürcü Müslümanlar Arasındaki İlişkiler Derneği ve diğerleri/Gürcistan*, 2023).

274. Diğer taraftan Sözleşme'nin 9. maddesi (10. ve 11. maddeler gibi), dini bir kuruluşla anlaşmazlık içerisinde olan bir kişiye dini bir törende sorun çıkarması veya bu dini tören sırasında kamu düzenini bozmasına izin verdiği şeklinde yorumlanamaz. Ayrıca Mahkeme, Rumen Ortodoks Kilisesi'nin inananlarından biri olan ve Kilisesinde hiyerarşinin sözde kötüye kullanımına karşı mücadele eden ve Rumen Ortodoks Patriği tarafından düzenlenen bir tören sırasında "dua edilmeyi hak etmiyor" diye bağırması (veya yüksek sesle söylemesi) sebebiyle verdiği rahatsızlıktan ötürü para cezasına çarptırılmış

olan başvuranın şikâyetini açıkça dayanaktan yoksun bulmuştur. Verilen para cezası, bir görüş bildirmekten ziyade kamuyu rahatsız ettiği gerekçesiyle cezalandırmak üzere düzenlendiğinden, Mahkeme, yetkili makamların bu konularda kendilerine verilen takdir yetkisi çerçevesinde tepki gösterdiklerini belirtmiştir (*Bulgaru/Romanya* (k.k.), 2012).

275. Dahası, Mahkeme, *dinen kutsal nesnelere yönelik provokatif tasvirlerin*, bazı durumlarda 9. madde bağlamında inananların haklarını ihlal teşkil edebileceğine karar vermiştir (*OttoPreminger-Institut/Avusturya*, 1994, § 47). Bununla birlikte, Mahkeme, bu tür davaları şimdiye kadar neredeyse her zaman Sözleşme'nin 10. maddesi (ifade özgürlüğü) altında incelemiş ve inananların duygularıyla ilgili gerekli saygıyı ihlal ettiği gerekçesiyle yaptırım uygulanan kişilerden gelen şikâyetler üzerinde hüküm vermiştir (*OttoPreminger-Institut/Avusturya*; *Wingrove/Birleşik Krallık*, 1996; *İ.A./Türkiye*, 2005; *Giniewski/Fransa*, 2006; *Klein/Slovakya*, 2006; *E.S./Avusturya*, 2018; *Tagiyev ve Huseynov/Azerbaycan*, 2019, ayrıca bk. *X. Ltd. ve Y./Birleşik Krallık*, 1982, Komisyon kararı).

276. Öte yandan, Sözleşme organları şimdiye kadar, dini hassasiyetlerinin ihlal edildiğini düşünen kişiler tarafından 9. madde uyarınca sunulan şikâyetleri reddetmiştir. Özellikle, 9. maddeyle güvence altına alınan haklara müdahale etme özgürlüğü, yazarlık veya yayın yoluyla bir şahsın veya bir grubun dini hassasiyetlerini yaralayan kimseler hakkında, mutlaka ve her koşulda soruşturma açma hakkı verildiği anlamına gelmez (*Dubowska ve Skup/Polonya*, 1997, Komisyon kararı). Sözleşme organları, aşağıda sıralanan durumlarda bu türden şikâyetleri reddetmiştir:

- Bir konferans sırasında bir teoloji profesörü tarafından yapılan ve daha sonra yerel bir gazetede yayınlanan Scientology'ye yönelik düşmanca yorumlar nedeniyle ilgilinin işten çıkarılması ve Scientology Kilisesi tarafından açılan tazminat davasına ilişkin başvurunun reddedilmesi, çünkü söz konusu ifadelerin başvuranların Sözleşmenin 9. maddesi bağlamında haklarını kullanmalarına engel olduğu tespit edilmemiştir (*Church of Scientology ve diğerleri/İsveç*, 1980, Komisyon kararı);
- Birleşik Krallık makamları tarafından İslami bakış açısı ile dine küfredildiği düşünülen roman "Şeytan Ayetleri'ni" yazan ve yayınlayan Salman Rüşdi'ye karşı ceza davası açılmasına ilişkin başvurunun reddedilmesi (*Choudhury/Birleşik Krallık*, 1991, Komisyon kararı);
- Polonya Cumhuriyet Savcılığı kararıyla, haftalık bir derginin kapağında –Polonya'da toplumun saygı gösterdiği bir simge olan- Częstochowa'nın Bakire ve Çocuk isimli eserini, yüzlerine gaz maskesi takılı şekilde tasvir ederek yayınlamasının üzerine, derginin yazı işleri müdürü hakkında, soruşturması açılması. Savcılık, simgenin Polonya'daki hava kirliliği hakkındaki bilgileri göstermek için kullanıldığını ve dini anlayışları kasten yaralamayı amaçlamadığını tespit etmiştir. Komisyon, başvuranların din duygularına yapılan hakarete karşı iç hukuk yollarının bulunduğunu ve başvuranların bu hukuk yoluna başvurduklarını belirtmiştir. Ancak söz konusu dava davanın koşullarının tümüyle ve tarafların çıkarlarının titizlikle incelenmesinin ardından savcı tarafından reddedilmiştir. Bu koşullarda, başvuranlar, 9. madde bağlamında sahip oldukları hakların kullanımından mahrum bırakılmamışlardır ve yetkililerin nihai olarak hiçbir suç işlemediğini tespit ettikleri gerçeği, bu hükümlerle güvence altına alınan hakların korunması için bir başarısızlık olarak nitelendirilemez. Komisyon, aynı sebeple, 14. madde tarafından yasaklanan ayrımcılığın somut olayda bulunmadığı sonucuna varmıştır (*Dubowska ve Skup/Polonya*, 1997, Komisyon kararı; *Kubalska ve Kubalska-*

Holuj/Polonya, 1997, Komisyon kararı);

- Fas'ta yaşayan bir Fas vatandaşı ile bu ülkede kurulmuş ve faaliyetlerini sürdüren iki Faslı derneğin, Danimarka'ya karşı yaptığı ve Danimarka makamlarının İslam Peygamberi Hz. Muhammed ile ilgili bir dizi karikatür yayını yasaklamayı ve cezalandırmayı reddetmelerinden şikâyet edilen bir başvuru. Mahkeme, Sözleşme'nin 1. maddesi anlamında, başvuranlar ile Danimarka arasında yargı yetkisine ilişkin herhangi bir "sınır dışı işlem" gerektiren, bir bağ olmadığını tespit etmiştir (*Ben El Mahi ve diğerleri/Danimarka* (k.k.), 2006).

277. Son olarak Mahkeme, bir Hare Krishna derneğinin, bir Ortodoks Hıristiyanın İnternet sitesinde, dolayısıyla özel bir haber ajansında yayınlanan bir röportaj sırasında bir kişinin (Ortodoks bir rahip) yaptığı sözlü saldırılara ilişkin şikayetini açıkça dayanaktan yoksun olduğu gerekçesiyle reddetmiştir. Başvuran dernek, ihtilaf konusu yorumların, bu bağlamdaki pozitif yükümlülükleri açısından Devleti hesap vermeye çağırarak kadar ciddi olduğunu kanıtlamamıştır (*Rusya'daki Krishna Bilinci Toplulukları Merkezi ve Frolov/Rusya*, 2021, § 31).

2. İş Yerinde, Orduda ve Mahkemede Din

278. Mahkeme, kamu görevlilerini, statüleri sebebiyle dini inançlarını Sözleşme'nin 10. maddesi (ifade özgürlüğü) bakımından saklı tutma veya Sözleşme'nin 9. maddesi bakımından gizleme yükümlülüğüne tabi tutmanın meşru olduğu kanaatine varmıştır. Devleti temsil eden yüksek mevkili bir memurun, davranışı ne kadar özelinde tezahür etse de temsil ettiği kurumun imajına veya itibarına zarar verdiğinde, bu memurun etik yükümlülükleri özel hayatına da yansiyabilir. Sözleşme, kamu görevinin tarafsızlığını güvence altına alma ve laiklik ilkesine riayet etmeyi sağlama amacıyla bir memura getirilen saklı tutma veya belirli bir kısıtlama yükümlülüğü dayatma imkânını bertaraf etmez. Ayrıca Sözleşme, memurları, siyasi partilere, ırkçı veya yabancı düşmanı düşünceler belirten gruplara ya da üyeleri arasında katı ve çözünmez bir dayanışma bağı kuran veya demokrasinin kurallarına aykırı bir ideoloji benimseyen tarikatlara mensup olmaları sebebiyle cezalandırma imkânını da bertaraf etmez (*Sodan/Türkiye*, 2016, §§ 42 ve 52). Bununla birlikte, bir memurun tarafsız davranmadığının veya dini bir hareketin mensuplarından talimatlar aldığının ya da söz konusu hareketin ulusal güvenlik açısından gerçek bir tehdit teşkil ettiğinin açıkça kanıtlanmamış olması durumunda, bu memurun dini bir harekete gerçekten ya da varsayımda sadece yakın olması veya mensup olması, söz konusu memur aleyhinde bir tedbir alınması için yeterli bir gerekçe oluşturamaz (*Sodan/Türkiye*, 2016, § 54).

279. *Silahlı kuvvetler mensuplarının* görevleri kapsamında dinlerini açıklama hakkıyla ilgili olarak, Mahkeme, Devletlerin orduları içerisinde özellikle askerlik hizmetinin gerekliliklerine ilişkin düzene ters düşen bir tutumu yasaklayan disiplin yönetmelikleri düzenleyebileceklerine hükmetmiştir. Örnek olarak Mahkeme, Türk Hava Kuvvetleri'nde albay rütbesinde olan bir askeri yargıcın, "davranış ve tutumunun, yasadışı köktendinci düşünceleri kabul ettiğini ortaya koyduğu" gerekçesiyle, din özgürlüğüne herhangi bir müdahale bulunmadığını tespit etmiştir. Mahkeme, ilgilinin, askeri bir kariyeri seçerek, askeri disiplin sistemine kendi rızasıyla girdiğine, oysaki bu sistemin, fitratı gereği, Silahlı Kuvvetlerin mensuplarının hak ve özgürlüklerinden bazılarını sivillere dayatılmayan sınırlamalar koyma ihtimalini gerektirdiğine karar vermiştir. Bu durumda, başvuran, askeri hayat şartları tarafından dayatılan sınırlar dâhilinde, dininin gerektirdiği yükümlülükleri yine de yerine getirebilirdi; Mahkeme, kararını verirken, ihtilaf konusu tedbire ilişkin olarak, dini düşünce ve inançlarına veya dini

yükümlülüklerini yerine getirme şekline değil ancak ilgilinin tutum ve davranışlarının askeri disiplini ve laiklik ilkesini ihlal ettiği tespitine dayanmıştır (*Kalaç/Türkiye*, 1997; benzer durumlar için bk. *Çinar/Türkiye* (k.k.), 2002; *Acarca/Türkiye* (k.k.), 2002; *Sert/Türkiye* (k.k.), 2004).

280. Başka davalarda ise, Sözleşme organları, Türkiye'deki özel durum kapsamında, askerlik hizmetine özgü kısıtlamaların askeri personel için, amacı ve programı dini kuralların üstünlüğünü sağlamak olan İslami kökten dinci harekete katılmaktan kaçınma yükümlülüğü getirebileceğini açıkça belirtmiştir (*Yanaşık/Türkiye*, 1993, Komisyon kararı; *Tepeli ve diğerleri/Türkiye* (k.k.), 2001). Özellikle, Türkiye'de askeri bir akademinin askeri kariyeri seçmiş olan ve askeri hayat tarafından düzenlenen sınırlarla dini yükümlülüklerini yerine getirebilen öğrencilerine, İslami kökten dinci bir harekete katılmayı yasaklaması, din özgürlüğü hakkına ihlal teşkil etmemektedir (*Yanaşık/Türkiye*, 1993, Komisyon kararı).

281. Mahkeme, sivil memurlarla ilgili olarak, Türkiye'nin başkenti Ankara'nın vali yardımcısına ilişkin davada, Sözleşme'nin 9. maddesi ışığında okunan 8. maddesinin ihlal edildiği sonucuna varmıştır. İlgili, görevlerinin icrasında tarafsızlığını kanıtlamış olduğu halde, belirli dini inançlara sahip olduğu, "içine kapanık" bir kişiliğe sahip olduğu ve eşinin başörtülü olduğu gerekçeleriyle, idari açıdan daha az önemi olan bir şehirde eşdeğer bir göreve atanmıştır. Öte yandan, başvuranın eşinin başörtülü olması unsuru, ilgililerin özel hayatına girmektedir ve herhangi bir mevzuata konu edilmemiştir (*Sodan/Türkiye*, 2016, § 54).

282. Mahkeme yargı gücüne bağlı yükümlülükleri yerine getirmediği ve yargı otoritesine zarar verdiği gerekçesiyle görevinden alınan Rus bir *hâkimin* davasında benzer bir mantık yürütmüştür. Somut olayda, başvuran, kendi dini cemaatinin menfaatlerini desteklemek ve davalardaki tarafları yıldırma amacıyla bir hâkim olarak pozisyonunu kullanmıştır (örneğin, duruşmalar sırasında halka açık olarak dua etmiş; bazı taraflara kendi Kilisesine bağlı olmaları halinde lehlerine karar vereceğini taahhüt etmiş ve Hristiyan ahlâki bakış açısının bazı kısımlarının doğruluğunu alenen eleştirmiştir). Netice itibarıyla, başvuran, dini bir cemaate üye olması ya da dini inançları nedeniyle değil, hâkimlik göreviyle bağdaşmayan ve hukuk devleti ilkesine aykırı olan somut davranışları nedeniyle görevden alınmıştır. Mahkeme bu nedenle, başvuranın 10 ve 9. maddeler bağlamındaki haklarının kullanılmasına müdahalede bulunulduğu; ancak bu müdahalenin izlenen meşru amaçlarla orantılı olduğuna hükmetmiştir (*Pitkevich/Rusya* (k.k.), 2001).

283. Komisyon, daha da eski bir tarihte, Katolik rahip olan ancak daha önce hiç rahiplik görevini icra etmemiş olan bir avukat tarafından sunulan başvuruyu reddetmiştir (Sözleşme'nin 9. maddesi tek başına ve Sözleşme'nin 14. maddesiyle birlikte). İlgili, başvurusunda bir göreve vekil yargıç olarak adaylığının Belçika Adalet Bakanı tarafından, hâkimlik görevinin Belçika kanunlarına göre bir dini durumla bağdaşmadığı gerekçesiyle, reddedilmesinden şikâyetçi olmuştur. Komisyon, başvuranın görevlerinin, rahiplik görevi de dâhil olmak üzere, dini gerekliliklerini yerine getirmesine hiçbir şekilde engel olmadığını ve Sözleşme'nin hâkimlik görevine başvuruya ilişkin hiçbir hakkı tek başına güvence altına almadığını tespit etmiştir (*Demeester/Belçika*, 1981, Komisyon kararı; ayrıca 1 No.lu Protokol'ün 3. maddesi alanında bk. *Seyidzade/Azərbaycan*, 2009).

284. Mahkeme, *kamuda istihdam ilişkileri* çerçevesinde, Bulgaristan'da devlete ait bir meslek yüksek okulunda yüzme havuzu sorumlusu olarak görev yapan başvuranın, Protestan bir Evanjelic topluluğuna mensup olması ve bu topluluğa karşı siyasi ve medyatik bir karalama kampanyasının yürütülmesi sebebiyle görevden alınmasını içeren bir davada, Sözleşme'nin 9. maddesinin ihlal

edildiğini tespit etmiştir. Başvuranın işten çıkarılması, her ne kadar iş mevzuatına uygun olsa da ve söz konusu görev için aranan kriterlerin resmi olarak değiştirilmesi ve başvuranın karşılamadığı yeni kriterlerin mevzuata dâhil edilmesine dayansa da davanın genelini olay ve olguları incelendiğinde, Mahkeme, söz konusu tedbirin gerçek sebebinin, açıkça başvuranın dini inançları ve mensup olduğu dini topluluk olduğu sonucuna varmıştır. Bununla birlikte, Hükümet, başvuranın okulda dini propoganda yaptığına veya mesleki herhangi bir kusur işlediğine dair hiçbir delil unsuru sunmamıştır (*Ivanova/Bulgaristan*, 2007).

285. Bazı dinlerin *ritüel kuralları* (bu raporun 52-61. paragrafta ele alınan *etik* kurullarla karıştırılmaması gerekir), bazen inananlarının mesleki yükümlülükleri ile çatışabilir, bu nedenle, söz konusu türden inançlar, işverenin (kamu ya da özel) bu kişileri *barındıracak* belirli önlemleri almasını gerektirir. Bununla birlikte, Mahkeme, 9. maddenin, olduğu şekliyle, özel dini bayramların olduğu günlerde işe gelmeme hakkını güvence altına almadığına hükmetmiştir (*Kosteski/Eski Yugoslav Makedonya Cumhuriyeti*, 2006, § 45).

286. Komisyon, bu açıdan incelediği davalarda, başvuranlara, haklarında alınan tedbirlerin dini inançlarıyla değil, ilgilileri, işverenlerine bağlayan sözleşmede geçen özel yükümlülüklerle haklı gösterildiği kanaatine vararak, Sözleşme'nin 9. maddesinin 1. fıkrasının korumasını sağlamayı reddetmiştir. Komisyon, aşağıdaki davalarda şu şekilde karar vermiştir:

- İngiltere eğitim makamlarının, Devlet okullarında istihdam edilen ve Müslüman bir öğretmen olan başvurana, cuma günleri camide öğle namazına katılmak amacıyla iş yerinde bulunmamasını kabul etmemesi, bu nedenle istifa etmeye zorlanması ve daha sonrasında düşük bir maaşla yarı zamanlı olarak yeniden işe alınması. Komisyon, İslam'ın cuma günleri toplu ibadete katılmayı gerektirip gerektirmediği ve ne derecede gerektirip gerektirmediği konularını ayrıntılı olarak incelemeyi kabul etmemiştir; Komisyon yalnızca, başvuranın, iş sözleşmesi gereğince pedagojik yükümlülükleri ve böylelikle, devlet okulu için çalışamayacağını ve cuma günleri öğle namazlarına katılmayacağını kendi rızasıyla kabul ettiğini tespit etmiştir. Öte yandan, ilgilinin, çalıştığı ilk altı yıl boyunca, cuma günleri iş yerinde olduğunu ve işvereninden camiye gitmek üzere izin istemediğini saptamıştır. Bunun yanı sıra, eğitim sisteminin düzenlenmesine bağlı ihtiyaçlar göz önüne alındığında, ulusal makamların yerine, bu alanda izlenecek en iyi politikanın hangisi olduğunu değerlendirme görevi Komisyon'a ait değildir (*X/Birleşik Krallık*, 1981, Komisyon kararı);
- Finlandiya Devlet Demiryolları çalışanının, mensubu olduğu Yedinci Gün Adventist Kilisesi'nin cuma günleri güneş battıktan sonra çalışmayı yasakladığı gerekçesiyle çalışma saatlerine riayet etmemesi sebebiyle görevden alınması. Öte yandan, Komisyon, ulusal mevzuatta, genel olarak Pazar günlerinin haftalık istirahat günü olarak kabul edilmesi nedeniyle, dini ayrımcılık (Sözleşme'nin 14. maddesi) yapıldığına dair herhangi bir emareye rastlamamıştır (*Konttinen/Finlandiya*, 1996, Komisyon kararı);
- Özel sektörde (bir seyahat şirketinde) çalışan başvuranın, pazar günleri çalışmayı kabul etmemesi sonrasında işveren tarafından işten çıkarılması (*Stedman/Birleşik Krallık*, 1997, Komisyon kararı);

287. Benzer şekilde, Mahkeme, Müslüman olduğunu ifade eden ve Makedonya Elektrik Kurumu çalışanı olan başvuranın, Müslümanların dini bayramları nedeniyle bir yıl içinde iki defa işe gitmemesi nedeniyle disiplin cezalarına (geçici ücret kesinti şeklinde) çarptırıldığı davada Sözleşme'nin 9. maddesinin ihlal edilmediği sonucuna varmıştır. Ulusal mahkemeler, kanunun, Müslüman vatandaşlara, dini bayram günlerine ücretli izin hakkı tanıdığını kabul etmiştir; ancak, başvuranın davasında, ilgilinin Müslüman olduğunun şüpheli olduğunu; zira İslamın temel şartlarını bilmediğini ve öncesinde Hristiyan bayramlarını kutladığını kabul etmiştir. Bu nedenle ulusal mahkemeler, başvuranın yalnızca ek tatil günlerinden yararlanmak amacıyla Müslüman olduğunu açıkladığı sonucuna varmıştır. Mahkeme, belirli bir dini topluluğun mensuplarına kanunla özel imtiyazlar veya ayrıcalıklar tanındığı durumlarda, ilgili kişiden, kendisinin bu topluluğa mensup olduğunu belli bir derecede ispat etmesini beklemenin (davacının, ilke olarak, inançlarının samimiyetini kanıtlaması gerektiği vicdani ret ile ilgili davalarda aynı mantığı izleyerek) 9. maddeye aykırı olmadığını kabul etmiştir. Bu nedenle, somut olayda, başvuranın iddia edilen dinin bir "açıklaması" ile ilgili olup olmadığı konusunda şüphelerini ifade ederken, Mahkeme, şikâyet edilen müdahalenin, 9. maddenin 2. fıkrası anlamında, başkalarının haklarının korunması için "demokratik bir toplumda gerekli" olduğu kanaatine varmıştır. Mahkeme aynı zamanda, Sözleşme'nin 14. maddesi anlamında ayrımcılık yapılmadığı sonucuna varmıştır (*Kosteski/Eski Yugoslav Makedonya Cumhuriyeti*, 2006).

288. Bir davada tarafların din özgürlüğü ile ilgili olarak:

- Komisyon, bir hukuk davasında savunucu olan Yahudi dinine mensup iki Avusturya vatandaşının, mahkemenin, Yahudi Çardak Bayramında (Sukot) yapılacak olan duruşmayı ertelemeyi reddetmesinden yakındıkları başvurunun kabul edilemez olduğuna karar vermiştir. Komisyon, davayı özellikle 6. maddenin 1. fıkrası (adil yargılanma hakkı) açısından inceleyerek, söz konusu uyuşmazlıktan mahkemeyi geç haberdar etmeleri nedeniyle ilgililerin bu konuda çabukluk göstermedikleri sonucuna varmıştır. Aynı gerekçeden ötürü, Komisyon aynı zamanda, başvuranların 9. maddenin tek başına ve 14. madde (ayrımcılık yasağı) ile bağlantılı şikâyetlerini de reddetmiştir (*S.H. ve H.V./Avusturya*, 1993, Komisyon kararı);
- Bir yargı merciinin Yahudi bir avukat olan başvuranın bir davada iki davacıdan birinin avukatı olarak katılacağı bir duruşmayı ertelemeyi reddettiği davada Sözleşme'nin 9. maddesinin ihlal edilmediği sonucuna varmıştır; duruşma tarihi ile Yahudi dini bayramının çakışması nedeniyle, başvuran, duruşmaya katılmamış ve duruşma giyabında yapılmıştır. Mahkeme, ilgilinin, duruşma tarihinin ertelenmesine yönelik talebinin yürürlükteki kanunun hükümlerine uygun olarak reddedilmesini beklemesi gerektiği ve ihtilaf konusu duruşmaya katılabileceği değerlendirmesinde bulunmuştur (*Francesco Sessa/İtalya*, 2012).

3. Ceza İnfaz Kurumlarında Tutulanların Din Özgürlüğü

289. Mahkûmlar, mahkûmiyet süreleri boyunca, özgürlük hakkı dışında, Sözleşme tarafından güvence altına alınan tüm temel hak ve özgürlüklerden yararlanmaya devam etmektedirler (*Korostelev/Rusya*, 2020, § 57). Dolayısıyla ulusal makamların, hapisane ortamının özel gereklilikleri göz önünde bulundurularak, Sözleşme'nin 9. maddesi bağlamındaki hakların kullanılmasına haksız müdahalede bulunmaktan kaçınarak ve gerektiği takdirde, bu hakların özgürce kullanılmasına imkân vermek üzere

pozitif tedbirler olarak, infaz kurumlarında bulunanların din özgürlüğüne riayet etme yükümlülüğü vardır. Ayrıca, belirli bir dinin ceza infaz kurumunda uygulanma biçimine ilişkin ayrıntılı düzenlemelerin kabul edilip edilmeyeceği konusu, ilke olarak, yerel ihtiyaçlar ve durumlar hakkında en iyi şekilde karar verecek konumda olan Devlet makamlarının takdir yetkisi dâhilindedir (*Erlich ve Kastro/Romanya*, 2020, § 34). Bunu yaparken ulusal makamlar, din özgürlüklerini kullanmak isteyen mahkûmlar hakkında yeterli bilgi dolaşımını ve paylaşımını sağlayacak şekilde örgütlenmeli ve eşgüdümlü çalışmalıdır (*Saran/Romanya*, 2020, § 40).

290. Yüksek güvenlikli ceza infaz kurumları, diğer ceza infaz kurumlarına göre daha katı kurallara tabidir ve bu, Sözleşme'nin 9. maddesi kapsamındaki hakların kullanılmasında daha yüksek düzeyde kısıtlamalar gerektirebilir. Bununla birlikte, tek başına bu durum, rekabet halindeki bireysel ve kamusal menfaatlerin gerçek anlamda değerlendirilmesini dışlaya şekilde yorumlanamaz; daha ziyade her bir davanın koşullarının ışığında yorumlanmıştır (*Abdullah Yalçın/Türkiye* (no. 2), 2022, § 32).

291. Bilhassa, ibadet etmeye, dini kitaplar okumaya ve ceza infaz kurumlarında tutulanların bulunduğu ortamlarda tefekkür etmeye mecbur kılınma, dinini açıklama hakkının özüne aykırı olmayan ve ceza infaz kurumunda uygulamada kaçınılmaz olan bir sıkıntıdır (*Kovalkovs/Letonya* (k.k.), 2012). Buna karşın, genel kural olarak, 9. madde, bir tutukluya ne yerleştirildiği kurumda proselitizm hakkını ne de bu kurumun dışında dinini açıklama hakkını taahhüt etmemektedir (*J.L./Finlandiya* (k.k.), 2000).

292. Benzer şekilde, 9. madde, infaz kurumunda bulunan bir tutuklu/hükümlüye, diğer tutuklulardan farklı özel bir statü ile "siyasi tutuklu/hükümlü" olarak tanınma hakkının yanı sıra çalışma, hapisane üniforması giyme ve hücrelerini temizleme yükümlülüğü gibi ceza infaz kurumu hayatını düzenleyen genel kurallardan muaf olma hakkı taahhüt etmemektedir (*McFeeley ve diğerleri/Birleşik Krallık*, 1980, Komisyon kararı; *X/Birleşik Krallık*, 1982, Komisyon kararı). Komisyon aynı zamanda, 9. maddenin, Devlete, ceza infaz kurumunda bulunanlara, dinlerini yerine getirmeleri veya yaşam felsefesini geliştirmeleri için gerekli olduğunu değerlendikleri tesisler temin etme konusunda genel bir yükümlülük yüklediğine de karar vermiştir (*X/Avusturya*, 1965, Komisyon kararı).

293. Genel bir kural olarak Mahkeme, sistem içerisinde bir mahkûm için özel düzenlemeler yapma kararının, ceza infaz kurumu açısından mali sonuçlar doğurabileceği ve dolayısıyla diğer mahkûmlara yönelik muamelenin kalitesi üzerinde dolaylı olarak etkileri olabileceği iddiasını kabul etmektedir; bu nedenle Devletin, kurumun menfaatleri ile diğer mahkûmlar ve söz konusu mahkûmun özel menfaatleri arasında adil bir denge kurduğunun söylenip söylenemeyeceğini dikkate almalıdır (*Jakóbski/Polonya*, 2010, § 50; *Erlich ve Kastro/Romanya*, 2020, § 34). Ayrıca, bir mahkûmun kendi dininin emirlerine uygun gıda maddelerini kendi imkânlarıyla elde etme yetkisine sahip olduğu bir düzenleme, ona somut mali nedenlerden ötürü kaldıramayacağı bir yük getirmemelidir (*Erlich ve Kastro/Romanya*, 2020, § 40).

294. İlke olarak, aynı genel ilkeler, ilgili Devletin ceza infaz kurumunda tutma veya ev hapsi gibi bir tedbir öngörmesi durumunda da uygulanabilir (*Süveges/Macaristan*, 2016, §§ 147-157). Yabancı uyruklu bir kişinin sınır dışı edilmek amacıyla tutuklanması için de bu durum geçerlidir (*C.D. ve diğerleri/Yunanistan*, 2013, §§ 78-79).

295. Mahkeme, aşağıdaki davalarda, Sözleşme'nin 9. maddesinin ihlal edildiği tespitinde bulunmuştur:

- Tutuklu kişilerin, bir rahiple veya papazla görüşmelerinin mümkün olmaması (*Postoratski/Ukrayna*, 2003, §§ 163-171; *Kouznetsov/Ukrayna*, 2003, §§ 143-151; *Mozzer/Moldava Cumhuriyeti ve Rusya* [BD], 2016, §§ 197-199);
- İç hukukta herhangi bir dayanak bulunmaksızın, tutuklu olan başvuranların, ceza infaz kurumundaki papazlık makamındaki dini törenlere katılmasına, dava dosyasına bakan hâkim tarafından izin verilmemesi (*Igors Dmitrijevs/Letonya*, 2006; *Moroz/Ukrayna*, 2017, §§ 104-109);
- Ceza infaz kurumu makamlarının tüm riskleri tam olarak değerlendirmeden ve başvuranın bireysel durumuna göre mevcut tüm pratik seçenekleri araştırmadan, yüksek güvenilirli bir ceza infaz kurumunda Müslüman bir mahkûma cemaatle Cuma namazı kılabilmesi için bir oda tahsis etmeyi reddetmesi (*Abdullah Yalçın/Türkiye (no. 2)*, 2022);
- Budist olan başvurana, etsiz yemek verilmesinin ceza infaz kurumu idaresi tarafından - böyle bir düzenlemenin ceza infaz kurumu idaresi için aşırı bir yük oluşturmamasına rağmen- reddedilmesi (*Jakobski/Polonya*, 2010; *Vartic/Romanya (no. 2)*, 2013). Özellikle ikinci davada, başvuran yalnızca hasta mahkûmlara yönelik et içeren gıdayı elde edebilmiştir. Mahkeme, özellikle Adalet Bakanlığı'nın posta yoluyla gıda kolilerinin alınmasını yasaklamasından sonra, başvuranın dinine uygun gıda elde etme imkânlarının çok sınırlı olduğunu kaydetmiştir (*ibid.*, §§ 47-50);
- Ceza infaz kurumunda Müslüman olan bir mahkûma, İslam'a geçtiğini gösteren herhangi bir belge ibraz etmediği gerekçesiyle, yeni dininin gereklerine uygun yemek verilmemesi (*Neagu/Romanya*, 2020; başvuranın ceza infaz kurumuna geldiğinde Müslüman olduğunu beyan ettiği ve ihtilaf konusu durumun aslında idari bir hatadan ve yetkililer arasındaki koordinasyon eksikliğinden kaynaklandığı bir durum için bk. *Saran/Romanya*, 2020);
- Bireysel bir hücrede tutulan Müslüman bir mahkûma, "kesintisiz uyku" öngören ceza infaz kurumu kurallarını resmi olarak ihlal edecek şekilde gece vakti İslami ibadet (*Salah*) eylemi gerçekleştirmesi nedeniyle uygulanan kınama şeklinde bir disiplin yaptırımını (*Korostelev/Rusya*, 2020).

296. Buna karşın, Sözleşme organları, 9. maddenin aşağıdaki durumlarda ihlal edilmediği sonucuna varmıştır:

- Budist bir tutuklunun/hükümlünün keçisakalı bırakmasının yasaklanması (bunun, kimliğinin tespit edilmesine engel olmama gerekliliği ile gerekçelendirilmesi) ve ceza infaz kurumunda bulunduğu sırada tespihinin verilmemesi. Komisyon, bu kısıtlamaların, kamu düzenini korumayı amaçlamaları nedeniyle 9. maddenin 2. fıkrasına uygun oldukları kanaatine varmıştır (*X/Avusturya*, 1965, Komisyon kararı);
- Almanya'da tutuklu bulunan bir İngiliz vatandaşının, Anglikan kilisesi törenlerine katılamaması veya Anglikan bir papazla görüşmemesi. Komisyon, gerçekte, başvuranın, Protestan ibadetlerine ve papazlarına erişebildiğini tespit etmiştir (*X/Almanya*, 1966, Komisyon kararı);
- Budist bir tutuklunun/hükümlünün, dininin uygulamalarının, bu tür makaleler yayımlanmasını ne şekilde gerektirdiği ve zorunlu kıldığına dair açıklama yapmamış olmaması nedeniyle, Budist bir dergide yayımlanmak üzere yazı göndermesinin

yasaklanması (*X/Birleşik Krallık*, 1974, Komisyon kararı ve başka bir Budist tutuklunun/hükümlünün, Katolik bir dergiye -her ne kadar bu dergi, diniyle açıkça herhangi bir ilgisi olmasa da- abone olmasına izin verilmemesi (*X/Avusturya*, 1965, Komisyon kararı);

- Vejetaryen koşer beslenme rejimi sağlanmasını isteyen ve laik Yahudi bir ziyaretçi ile irtibat kurabilen Ortodoks Yahudinin tutukluluk koşulları, başvuranın, baş hamam tarafından uygun görülen dini haklarını korumak amacıyla yetkililerin çaba göstermesi (*X/Birleşik Krallık*, 1976, Komisyon kararı);
- Yahudi inancına sahip iki mahkûmun dini beslenme ihtiyaçlarını karşılamak için hapisane yetkilileri tarafından belirli bir yasal çerçevenin yokluğunda alınan önlemler (Yahudi dini vakfı tarafından onaylanan şekilde kaşer yemek hazırlamak için ayrı bir mutfak kurulması; koşer ürünlerinin bu vakıftan temin edilebilmesi; ayrı bir hukuk davası yoluyla yapılan masrafların geri ödenmesi olasılığı) (*Erllich ve Kastro/Romanya*, 2020, § 40);
- Sınır dışı edilmeleri amacıyla bir tutuklu merkezinde tutulan dört Müslüman adamın, söz konusu yerde kendilerini domuz ürünü yemeye zorlandıkları gerekçesiyle şikâyetçi olmaları; nitekim dosyada yer alan unsurlardan, Müslüman tutuklulara verilen besinin domuz ürünü içermediği ve bu tutuklu merkezine yiyecek tedariki sağlayan restoran sahiplerinin de Müslüman olduğu ve yemeklere domuz eti koymadıkları anlaşılmıştır (*C.D. ve diğerleri/Yunanistan*, 2013, §§ 78-79);
- Tao dinine mensup bir tutuklu/hükümlü tarafından talep edilen felsefi ve dini nitelikte bir kitaba, bu kitabın savaş sanatlarıyla ilgili resimli bir bölüm içerdiği gerekçesiyle ceza infaz kurumu idaresi tarafından el konulması; bu müdahale “başkalarının hak ve özgürlüklerinin korunması” için gerekliydi (*X/Birleşik Krallık*, 1977, Komisyon kararı);
- Ceza infaz kurumu müdürünün, başvuranı ceza infaz kurumu kayıtlarına, “Wicca” dinine mensup olarak kaydetmeyi reddetmesi. Komisyon, kayıtlara böyle bir ibare düşülmesinin, ilgiliye dinini uygulamak konusunda bazı imtiyazlar ve kolaylıklar tanınması halinde, beyan edilen dinin tanınabilir olmasının şart koşulmasının makul olduğu kanaatine varmıştır; ancak, başvuran, böyle bir dinin objektif varlığının tespit edilmesine imkân veren herhangi bir olay ya da olgu sunmamıştır (*X/Birleşik Krallık*, 1977, Komisyon kararı). Benzer bir davada, Komisyon, “ışığa tapan” (“*Lichtanbeter*”) olduğunu iddia eden, ancak dininin uygulamalarını ve yetkililerin, bu uygulamalara engel olduğunu açıklamayan bir tutuklunun başvurusunu reddetmiştir (*X/Almanya*, 1970, Komisyon kararı);
- Bir mahkûmun dosyasında dini inancına ilişkin iddia edilen idari hatayı düzeltmenin, ceza infaz kurumu makamları tarafından reddedilmesi (Yahudi olduğunu iddia etmesine rağmen Ortodoks Hıristiyan olarak kayıtlıydı), iddia edilen hatanın gerçek olmaması, dilediği herhangi bir dini açıklama yeteneği üzerindeki pratik etkisi (*Mariş/Romanya* (k.k.), 2020);
- Hapishane üniforması giymeyi ve hücreni temizlemeyi reddetmesi nedeniyle başvuranın çarptırıldığı bir dizi disiplin cezası. Somut olayda başvuran, Sih olarak, kendisi ve Tanrı arasında hiçbir otoritenin bulunmadığını ifade etmiştir, (üniforma giymeyi reddettiğinde) “siyasi tutuklu/hükümlü” statüsü olduğunu belirttiğinden, öte yandan, (hücreyi temizlemeyi reddettiğinde) yüksek kastlardan olması nedeniyle yerleri süpürmesinin “kültürel olarak kabul edilemez” olduğunu açıklamıştır.

Komisyon, bu şikâyetlerin ilkinin (üniforma ile ilgili) Sözleşme ile (kısmen *ratione materiae* ve kısmen *ratione personae*) bağdaşmadığı; ikincisinin ise, açıkça dayanaktan yoksun olduğu kararına varmıştır: Başvuranın din özgürlüğüne müdahalede bulunduğu varsayıldığında bile, bu, sağlığın korunması için gerekli olup, Sözleşme'nin 9. maddesinin 2. fıkrası anlamında haklıdır (*X/Birleşik Krallık*, 1982, Komisyon kararı);

- Bir tutuklunun/hükümlünün, vegan olduğu gerekçesiyle bir matbaada çalışmayı reddetmesi nedeniyle çarptırıldığı disiplin cezası; ilgili için, hayvanlar üzerinde test edildiği iddia edilen ürünlerle çalışmanın ahlâki olarak kabul edilemez olması (somut olayda boyalar). 9. madde bağlamında başvuranın haklarına bir müdahale olduğu varsayılması halinde bile, bu, söz konusu maddenin ikinci fıkrasına uygundur. Bir yandan, Komisyon, davalı Hükümetin, ceza infaz kurumunda tutuklulara adil ve ayrımcılık yapılmayan bir çalışma sistemi sürdürmenin gerekli olduğu yönündeki iddiasını kabul etmiş; öte yandan, cezanın ölçülü niteliğine işaret etmiştir (*W/Birleşik Krallık*, 1993, Komisyon kararı);
- Tehlikeli olarak kabul edilen ve yüksek güvenlikli özel bir tutukluluk rejimine tabi tutulan başvuranın, ayinine gitmesine -hücrelerinden bu ayini izleyebildiği ve hiçbir zaman, bir papazla görüşmesine engel bulunduğu iddiasında bulunmamış olduğu gerekçesiyle- izin verilmemesi (*Indelicato/İtalya* (k.k.), 2000; benzer bir dava için, bk. *Natoli/İtalya*, 1998, Komisyon kararı);
- Ev hapsinde tutulan başvuranın her Pazar ayine gitmesine ilişkin talebinin, bu talebin aşırı geniş bir anlamda sunulduğu ve gitmek istediği kilisenin veya ibadet yerinin belirtilmemiş olduğu gerekçesiyle reddedilmesi (*Süveges/Macaristan*, 2016, §§ 153-154);
- Hare Krishna dinine mensup olan başvurana, dini ritüellerini yerine getirmek, okumak, ibadet etmek, tefekkürü dalmak için ayrı bir oda verilmesinin ceza infaz kurumu idaresi tarafından reddedilmesi ve aynı hücrede kalan tutukluların haklarına riayet edilmesi gerekliliği gerekçe gösterilerek tütsü çubuklarına el konulması (*Kovalkovs/Letonya* (k.k.), 2012).

297. Ayrıca Mahkeme, COVID-19 salgınının yol açtığı halk sağlığı krizi bağlamında ceza infaz kurumu dışındaki kilise ayinlerine katılmasına izin verilmeyen bir mahkûmun davasında da, 9. maddenin ihlal edilmediğine karar vermiştir. Bu davada ceza infaz kurumu makamları, salgın krizi başlamadan önce, yürürlükteki mevzuat uyarınca başvuranın ceza infaz kurumu dışındaki Yedinci Gün Adventist Kilisesi'ne gitmesine izin vermiştir. Ancak daha sonra pandemi sırasında alınan tedbirler nedeniyle başvuranın her cumartesi katılma talebini reddetmişlerdir. Mahkeme, söz konusu kısıtlamanın, halk sağlığı durumunun sürekli değişen koşulları ışığında değerlendirilmesi gerektiğini; bu durumun öngörülemezliğinin, mahkûmların dini faaliyetlerinin organizasyonu ve denetimiyle ilgili olarak yetkililere birtakım zorluklar oluşturmuş olabileceğini kaydetmiştir. Buna göre, özellikle bu davadaki başvuranın ceza infaz kurumundan ayrılmak ve ceza infaz kurumunda tutuklu olmayan kişilerle iletişim kurmak için izin istediği göz önüne alındığında (ceza infaz kurumu dışında enfeksiyon kapma ve virüsün kapalı ceza infaz kurumu ortamına geri gelme riski), makamlara geniş bir takdir yetkisinin tanınması gerekirdi (Bu koşullar altında yetkililer, kendilerine tanınan takdir marjını aşmamışlardır (*Constantin-Lucian Spînu/Romanya*, 2022, §§ 57-72).

298. Mahkeme aynı zamanda, çok ciddi bir dizi suç işlemiş olan ve psikiyatri hastanesinde zorla gözaltına alınan bir başvuranın şikâyetlerini de reddetmiştir. Hastane yönetimi tarafından, Yehova Şahidi olduğunu belirten başvuranın, bu dini kuruluşla bağlantıya geçmesi sağlanmış; ancak, diğer hastalara ve hastane personeline broşürler dağıtmaması ve vaaz vermemesi hatırlatılmıştır. Mahkeme, söz konusu tedbirin, hastanede düzeni sürdürmek ve diğer hastalarının menfaatlerini korumak amacıyla gerekli olduğu kanaatine varmıştır. Başvurunun geri kalan kısmı için, Mahkeme, başvuranın, 9. madde bağlamında haklarına riayet edildiği sonucuna varmıştır (*J.L./Finlandiya* (k.k.), 2000).

Anılan Davalar Dizini

Mevcut rehberde anılan içtihatlar, Avrupa İnsan Hakları Mahkemesi tarafından verilen karar ve hükümler ile Avrupa İnsan Hakları Komisyonunun (“Komisyon”) karar ve raporlarına atıfta bulunmaktadır.

Dava adının ardından belirtilen özel bir ifade bulunmaksızın yapılan atıf, Mahkemenin bir Dairesi tarafından verilen esasa ilişkin bir kararla ilgilidir. “(k.k.)” ifadesi, Mahkemenin kabul edilebilirlik hakkında verilen bir kararına atıf yapmaktadır ve “[BD]” ifadesi ise, davanın Büyük Daire tarafından incelendiği anlamına gelmektedir.

Bu güncellemenin yapıldığı tarihte henüz Sözleşme'nin 44. maddesi anlamında “kesinleşmiş” olmayan Daire kararları, bu kısımdan sonra yer alan listede asteriks (*) işaretiyle belirtilmiştir. Sözleşme'nin 44. maddesinin 2. fıkrası şu şekilde hükmeder: “Bir Daire'nin kararı aşağıdaki durumlarda kesinleşir: a) Taraflar davanın Büyük Daire'ye gönderilmesini istemediklerini beyan ederlerse veya b) Karardan itibaren üç ay içinde davanın Büyük Daire'ye gönderilmesi istenmezse veya c) Büyük Daire bünyesinde oluşturulan kurul 43. madde çerçevesinde sunulan istemi reddederse.” Büyük Daire heyetinin, davanın kendisine gönderilmesini kabul etmesi durumunda, Daire kararı hükümsüz kılınır ve ardından Büyük Daire tarafından nihai karar verilir.

Rehber'in elektronik versiyonunda atıf yapılan davaların bağlantıları, Mahkeme içtihatlarına (Büyük Daire, Daire ve Komite tarafından verilen kararlar ve kabul edilebilirlik hakkındaki kararlar, bildirilen davalar, istişari görüşler ve içtihatlarla ilişkin bilgi notlarından alıntı yapılan hukuki özetler), Komisyon içtihatlarına (kararlar ve raporlar) ve Bakanlar Komitesinin kararlarına erişimi sağlayan HUDOC veri tabanına (<http://hudoc.echr.coe.int>) yönlendirilmektedir. Bazı Komisyon kararları, HUDOC veri tabanında yer almamakta, sadece İnsan Hakları Sözleşmesi Yıllık Rehberinin ilgili cildinde basılı olarak yer almaktadır.

Mahkeme karar ve hükümlerini, iki resmi dili olan İngilizce ve/veya Fransızca dillerinde vermektedir. HUDOC veri tabanı aynı zamanda, Mahkemenin bazı önemli davalarına ilişkin otuzdan fazla dilde yapılmış gayriresmi çevirilere erişmeye de imkân sağlamaktadır. Ayrıca, söz konusu veri tabanı, üçüncü kişiler tarafından elektronik ortamda sunulan yüz kadar içtihat derlemesine ulaşmayı sağlayan bağlantıları içermektedir.

—A—

[A.O. Falun Dafa ve diğerleri/Moldova](#), no. 29458/15, 29 Haziran 2021

[A.R. ve L.R./İsviçre](#) (k.k.), no. 22338/15, 19 Aralık 2017

[Abdi Ibrahim/Norveç](#) [BD], no. 15379/16, 10 Aralık 2021

[Abdullah Yalçın/Türkiye \(no. 2\)](#), no. 34417/10, 14 Haziran 2022

[Abrahamsson/İsveç](#), no.12154/86, 5 Ekim 1987 tarihli Komisyon kararı

[Acarca/Türkiye](#) (k.k.), no.45823/99, 3 Ekim 2002

[Adyan ve diğerleri/Ermenistan](#), no. 75604/11 ve 21759/15, 12 Ekim 2017

[Agga/Yunanistan \(no. 2\)](#), no. 50776/99 ve 52912/99, 17 Ekim 2002

[Agga/Yunanistan \(no. 3\)](#), no. 32186/02, 13 Temmuz 2006

[Agga/Yunanistan \(no. 4\)](#), no. 33331/02, 13 Temmuz 2006

[Ahmet Arslan ve diğerleri/Türkiye](#), no. 41135/98, 23 Şubat 2010

Aktas/Fransa (k.k.), no. 43563/08, 30 Haziran 2009
Al-Nashif/Bulgaristan (k.k.), no. 50963/99, 25 Ocak 2001
Al-Nashif/Bulgaristan, no. 50963/99, 20 Haziran 2002
Alexandridis/Yunanistan, no.19516/06, 21 Şubat 2008
Alujer Fernández ve Caballero Garcia/İspanya (k.k.), no.53072/99, 14 Haziran 2001
Anderlecht Christian Assembly of Jehovah's Witnesses ve diğerleri/Belçika, no. 20165/20, 5 Nisan 2022
Angeleni/İsveç (k.k.), no.10491/83, Komisyon Kararı, 3 Aralık 1986, DR 51, s. 41, k.k.
Araç/Türkiye (k.k.), no.9907/02, 19 Aralık 2006
Archidiocèse orthodoxe d'Ohrid (Archidiocèse orthodoxe grec d'Ohrid du patriarcat de Peć/Eski Yugoslav Makedonya Cumhuriyeti, no. 3532/07, 16 Kasım 2017
Arrowsmith/Birleşik Krallık, no.7050/75, Komisyon Raporu, 12 Ekim 1978, DR 19
Ásatrúarfélagið/İzlanda (k.k.), no.22897/08, 18 Eylül 2012
Association Cultuelle du Temple Pyramide/Fransa, no.50471/07, 31 Ocak 2013
Association des Chevaliers du Lotus d'Or/Fransa, no.50615/07, 31 Ocak 2013
Association Sivananda de Yoga Vedanta/Fransa (k.k.), no.30260/96, Komisyon Kararı, 16 Nisan 1998
Avanesyan/Ermenistan, no. 12999/15, 20 Temmuz 2021
Aygün/Belçika, no. 28336/12, 8 Kasım 2022

—B—

B./İsviçre, no.19898/92, Komisyon Kararı,30 Ağustos 1993, DR 75
Baciu/Romanya (k.k.), no.76146/12, 17 Eylül 2013
Balsytė-Lideikienė/Litvanya (k.k.), no.72596/01; 24 Kasım 2005
Bayatyan/Ermenistan [BD], no.23459/03, AİHM 2011
Begheluri/Gürcistan, no.28490/02, 7 Ekim 2014
Bektashi Community ve diğerleri/Eski Yugoslav Makedonya Cumhuriyeti, no. 48044/10 ve diğer 2 başvuru, 12 Nisan 2018
Belcacemi ve Oussar/Belçika, no. 37798/13, 11 Temmuz 2017
Ben El Mahi ve diğerleri/Danimarka (k.k.), no.5853/06, AİHM 2006-XV
Bernard ve diğerleri/Lüksemburg (k.k.), no.17187/90, Komisyon Kararı, 8 Eylül 1993, DR 75, s. 57
Bir kişinin, dini bir harekete yakınlığı veya buna mensup olması sebebiyle güvenlik görevlisi veya bekçilik mesleğini icra etmesine izin verilmesinin reddedilmesine ilişkin istişari görüş [BD], P16-2023-001 no.lu başvuru, Belçika Danıştay, 14 Aralık 2023
Biserica Adevărat Ortodoxă din Moldova ve diğerleri/Moldova, no.952/03, 27 Şubat 2007
Blumberg/Almanya (k.k.), no.14618/03, 18 Mart 2008
Boffa ve diğerleri/San Marino (k.k.), no.26536/95, Komisyon Kararı, 15 Ocak 1998, DR 95, s. 27
Boychev ve diğerleri/Bulgaristan, no.77185/01, 27 Ocak 2011
Boudelal/Fransa (k.k.), no. 14894/14, 13 Haziran 2017
Bouessel du Bourg/Fransa (k.k.), no.20747/92, Komisyon Kararı, 18 Şubat 1993
Branche de Moscou de l'Armée du salut/Rusya, no.72881/01, AİHM 2006-XI
Bruno/İsveç (k.k.), no.32196/96, 28 Ağustos 2001
Bukharatyan/Ermenistan, no.37819/03, 10 Ocak 2012
Buldu ve diğerleri/Türkiye, no.14017/08, 3 Haziran 2014
Bulgaru/Romanya (k.k.), no.22707/05, 15 Mayıs 2012
Buscarini ve diğerleri/San Marino [BD], no.24645/94, AİHM 1999-I

—C—

- C./Birleşik Krallık*, no.10358/83, Komisyon Kararı,15 Aralık 1983, DR 37, s. 148
C.D. ve diğerleri/Yunanistan, no. 33441/10 ve 2 diğer başvuru, 19 Aralık 2013
C.J., J.J. ve E.J./Polonya, no.23380/94, Komisyon Kararı, 16 Ocak 1996
C. R./İsviçre (k.k.), no.40130/98, 14 Ekim 1999
Cârmuirea Spirituală a Musulmanilor din Republica Moldova/Moldova (k.k.), no. 12282/02, 14 Haziran 2005
Cha'are Shalom Ve Tsedek/Fransa [BD], no.27417/95, AİHM 2000-VII
Chappell/Birleşik Krallık, no.12587/86, Komisyon Kararı,14 Temmuz 1987
Chassagnou ve diğerleri/Fransa [BD], nos 25088/94, 28331/95 ve 28443/95, AİHM 1999-III
Choudhury/Birleşik Krallık (k.k.), no.17439/90, Komisyon Kararı,5 Mart 1991
Christian Religious Organization of Jehovah's Witnesses in the NKR/Ermenistan, no. 41817/10, 22 Mart 2022
Church of Scientology ve diğerleri/İsveç (k.k.), no.8282/78, Komisyon Kararı,14 Temmuz 1980, DR 21, s. 109
Church of Scientology of St Petersburg ve diğerleri/Rusya, no.47191/06, 2 Ekim 2014
Chypre/Türkiye [BD] (esas), no.25781/94, AİHM 2001-IV
Çinar/Türkiye (k.k.), no.39334/98, 9 Temmuz 2002
Constantin-Lucian Spînu/Romanya, no. 29443/20, 11 Ekim 2022
Corley ve diğerleri/Rusya, nos. 292/06 and 43490/06, 23 November 2021
Cserjés/Macaristan (k.k.), no.45599/99, 5 Nisan 2001
Cumhuriyetçi Eğitim ve Kültür Merkezi Vakfı/Türkiye, no.32093/10, 2 Aralık 2014
Çuvaş Cumhuriyeti İncil Merkezi/Rusya, no.33203/08, 12 Haziran 2014

—D—

- D./Fransa*, no.10180/82, Komisyon Kararı,6 Aralık 1983, DR 35, s. 199
Dahlab/İsviçre (k.k.), no.42393/98, AİHM 2001-V
Dakir/Belçika, no. 4619/12, 11 Temmuz 2017
Daratsakis/Yunanistan, no.12902/87, 7 Ekim 1987 tarihli Komisyon kararı
Darby/İsveç, no. 11581/85, 9 Mayıs 1989 tarihli Komisyon raporu
Darby/İsveç, 23 Ekim 1990, seri A no.187, s. 17-18
Das Universelle Leben Aller Kulturen Weltweit e.V./Almanya (k.k.), no. 60369/11, 17 Kasım 2015
Dautaj/İsviçre (k.k.), no.32166/05, 20 Eylül 2007
Demeester/Belçika (k.k.), no.8493/79, 8 Ekim 1981 tarihli Komisyon kararı
De Wilde/Hollanda (k.k.), no. 9476/19, 9 Kasım 2021
Deschomets/Fransa (k.k.), no.31956/02, 16 Mayıs 2006
Dimitras ve diğerleri/Yunanistan, no. 42837/06, 3237/07, 3269/07, 35793/07 ve 6099/08, 3 Haziran 2010
Dimitras ve diğerleri/Yunanistan (n°2), no. 34207/08 ve 6365/09, 3 Kasım 2011
Dimitras ve diğerleri/Yunanistan (no 3), no. 44077/09, 15369/10 ve 41345/10, 8 Ocak 2013
Dimitrova/Bulgaristan, no.15452/07, 10 Şubat 2015
Dogru/Fransa, no.27058/05, 4 Aralık 2008
Dor/Romanya (k.k.), no. 55153/12, 25 Ağustos 2015
Dubowska ve Skup/Polonya, no. 33490/96 ve 34055/96, Komisyon Kararı,18 Nisan 1997, DR 89

Dudová ve Duda/Çek Cumhuriyeti (k.k.), no.40224/98, 30 Ocak 2001

Dyagilev/Rusya, no. 49972/16, 10 Mart 2020

—E—

E. ve G.R./Avusturya, no.9781/82, Komisyon Kararı,14 Mayıs 1984, DR 37

E.S./Avusturya, no. 38450/12, 25 Ekim 2018

Ebrahimian/Fransa, no. 64846/11, AİHM 2015

Efstratiou/Yunanistan, 18 Aralık 1996, Karar ve Hükümler Derlemesi 1996-VI

Église catholique de La Canée/Yunanistan, 16 Aralık 1997, Karar ve Hükümler Derlemesi 1997-VIII

Église de Scientologie de Moscou/Rusya, no.18147/02, 5 Nisan 2007

Église Évangélique Missionnaire ve Salaûn/Fransa, no.25502/07, 31 Ocak 2013

Église métropolitaine de Bessarabie ve diğerleri/Moldova, no.45701/99, AİHM 2001-XII

Église Réformée de X. ve diğerleri/Hollanda (k.k.), no.1497/62, Komisyon Kararı,14 Aralık 1962

El Majjaoui ve Stichting Touba Moskee/Hollanda (kayıttan düşme) [BD], no.25525/03, 20 Aralık 2007

El Majjaoui ve Stichting Touba Moskee/Hollanda (k.k.), no.25525/03, 14 Şubat 2006

El Morsli/Fransa (k.k.), no.15585/06, 4 Mart 2008

Enver Aydemir/Türkiye, no. 26012/11, 7 Haziran 2016

Erçep/Türkiye, no.43965/04, 22 Kasım 2011

Erlich ve Kastro/Romanya, no. 23735/16 and 23740/16, 9 Haziran 2020

Eski Baltık Dini "Romuva" Derneği/Litvanya, no. 48329/19, 8 Haziran 2021

Executief van de Moslims van België ve diğerleri/Belçika, no. 16760/22 ve diğer 8 başvuru, 13 Şubat 2024

Eweida ve diğerleri/Birleşik Krallık, no. 48420/10, 59842/10, 51671/10 ve 36516/10, AİHM 2013

—F—

F.L./Fransa (k.k.), no.61162/00, 3 Kasım 2005

F.P./Almanya (k.k.), no.19459/92, Komisyon Kararı,29 Mart 1993

Fernández Martínez/İspanya [BD], no.56030/07, AİHM 2014 (özetler)

Feti Demirtaş/Türkiye, no.5260/07, 17 Ocak 2012

Finska Församlingen i Stockholm ve Hautaniemi/İsveç (k.k.), no.24019/94, Komisyon Kararı,11 Nisan 1996, DR 85, s. 94

Föderation der Aleviten Gemeinden in Österreich/Avusturya, no. 64220/19, 5 Mart 2024

Folgerø ve diğerleri/Norveç [BD], no.15472/02, AİHM 2007-III

Fransa Yehova Şahitleri Derneği/Fransa, no. 8916/05, 30 Haziran 2011

Fransa Yehova Şahitleri Hıristiyan Federasyonu/Fransa, (k.k.), no. 53430/99, AİHM 2001-XI

Fransasco Sessa/İtalya, no.28790/08, AİHM 2012

Fränklin-Beentjes ve CEFLU-Luz da Floresta/Hollanda, (k.k.), no.28167/07, 6 Mayıs 2014

Fusu Arcadie ve diğerleri/République de Moldova, no.22218/06, 17 Temmuz 2012

—G—

Gamaledyn/Fransa (k.k.), no.18527/08, 30 Haziran 2009

Genov/Bulgaristan, no. 40524/08, 23 Mart 2017

Giniewski/Fransa, no.64016/00, AİHM 2006-I

Glas Nadejda EOOD ve Anatoli Elenkov/Bulgaristan, no.14134/02, 11 Ekim 2007

Gluchowski ve diğerleri/Fransa (k.k.), no.44789/98, 14 Aralık 1999

Gottesmann/İsviçre (k.k.), no.10616/83, Komisyon Kararı,4 Aralık 1984, DR 40, s. 284
Gough/Birleşik Krallık, no.49327/11, 28 Ekim 2014
Greek Catholic Parish of Pesceana ve diğerleri/Romanya (k.k.), no. 35839/07, 14 Nisan 2015
Griechische Kirchengemeinde München und Bayern e.V./Almanya (k.k.), no.52336/99, 18 Eylül 2007
Gromada Ukrayinskoyi Greko-Katolitskoyi Tserkvy Sela Korshiv/Ukrayna (k.k.), no. 9557/04, 3 Mayıs 2016
Grzelak/Polonya, no.7710/02, 15 Haziran 2010
Güler ve Uğur/Türkiye, nos 31706/10 ve 33088/10, 2 Aralık 2014
Gündüz/Türkiye (k.k.), no.59997/00, 9 Kasım 2004
Gürcü Müslümanlar Arasındaki İlişkiler Derneği ve diğerleri/Gürcistan, no. 24225/19, 30 Kasım 2023,
Gütl/Avusturya, no.49686/99, 12 Mart 2009

—H—

H. ve B./Birleşik Krallık, no.11991/86, Komisyon Kararı,18 Temmuz 1986
Habitants d'Alseberg et de Beersel/Belçika, no. 1474/62, Komisyon kararı, 26 Temmuz 1963
Habitants de Leeuw-St. Pierre/Belçika (k.k.), no.2333/64, Komisyon Kararı, 15 Temmuz 1965
Hamzayan/Ermenistan, no. 43082/14, § 51, 6 Şubat 2024
Hamidović/Bosna-Hersek, no. 57792/15, AİHM 2017
Hassan ve Eylem Zengin/Türkiye, no.1448/04, 9 Ekim 2007
Hassan ve Tchaouch/Bulgaristan [BD], no.30985/96, AİHM 2000-XI
Haut Conseil spirituel de la communauté musulmane/Bulgaristan, no.39023/97, 16 Aralık 2004
Hernandez Sanchez/İspanya, no.30479/96, Komisyon Kararı, 4 Eylül 1996
Herrmann/Almanya [BD], no.9300/07, 26 Haziran 2012
Hizb Ut-Tahrir ve diğerleri/Almanya (k.k.), no.31098/08, 12 Haziran 2012
Hoffmann/Avusturya, 23 Haziran 1993, seri A no.255-C
Hubaux/Belçika (k.k.), no.11088/84, Komisyon Kararı, 9 Mayıs 1988

—I—

İ.A./Türkiye, no.42571/98, AİHM 2005-VIII
Ibragim Ibragimov ve diğerleri/Rusya, no. 1413/08 ve 28621/11, 28 Ağustos 2018
Iera Moni Profitou Iliou Thiras/Yunanistan (k.k.), no.32259/02, 21 Kasım 2002
Iglesia Bautista "El Salvador" ve Ortega Moratilla/İspanya, no.17522/90, Komisyon Kararı,11 Ocak 1992, DR 72, s. 256
Igors Dmitrijevs/Letonya, no.61638/00, 30 Kasım 2006
Ilyin ve diğerleri/Ukrayna, no. 74852/14, 17 Kasım 2022
Indelicato/İtalya (k.k.), no.31143/96, 6 Temmuz 2000
Institut de Prêtres français ve diğerleri/Türkiye (k.k.), no.26308/95, Komisyon Kararı,19 Ocak 1998, DR 92, s. 15
Institut de prêtres français ve diğerleri/Türkiye (dostane çözüm), no.26308/95, 14 Aralık 2000
ISKCON ve diğerleri/Birleşik Krallık (k.k.), no.20490/92, Komisyon Kararı,8 Mart 1994, DR 76, s. 90
Islamische Religionsgemeinschaft in Berlin e.V./Almanya (k.k.), no.53871/00, AİHM 2002-X
İsmailova/Rusya, no.37614/02, 29 Kasım 2007
Ivanova/Bulgaristan, no.52435/99, 12 Nisan 2007
İzzettin Doğan ve diğerleri/Türkiye [BD], no. 62649/10, AİHM 2016

—J—

- J.L./Finlandiya* (k.k.), no.32526/96, 16 Kasım 2000
Jakóbski/Polonya, no.18429/06, 7 Aralık 2010
Jasvir Singh/Fransa (k.k.), no.25463/08, 30 Haziran 2009
Jehovas Zeugen in Österreich/Avusturya, no.27540/05, 25 Eylül 2012
Jenik/Avusturya (k.k.), no. 37794/07, 11568/08, 23036/08, 23044/08, 23047/08, 23053/08, 23054/08
ve 48865/08, 20 Kasım 2012
Johannische Kirche ve Peters/Almanya (k.k.), no.41754/98, AİHM 2001-VIII
Johnston ve diğerleri/İrlanda, 18 Aralık 1986, seri A no.112
Jones/Birleşik Krallık (k.k.), no.42639/04, 13 Eylül 2005
Josephides/Türkiye (k.k.), no.21887/93, 24 Ağustos 1999
Juma Mosque Congregation ve diğerleri/Azərbaycan (k.k.), no. 15405/04, 8 Ocak 2013

—K—

- K./Hollanda*, no.15928/89, Komisyon Kararı,13 Mayıs 1992
K. ve V./Hollanda, no.11086/84, Komisyon Kararı,16 Temmuz 1987
Kanatlı/Türkiye, 18382/15, 12 Mart 2024
Karaahmed/Bulgaristan, no.30587/13, 24 Şubat 2015
Kalaç/Türkiye, 1 Temmuz 1997, Karar ve Hükümler Derlemesi 1997-IV
Karaduman/Türkiye, no.16278/90, Komisyon Kararı,3 Mayıs 1993, DR 74, s. 93
Karaduman/Türkiye (k.k.), no.41296/04, 3 Nisan 2007
Karakuzey/Almanya (k.k.), no.26568/95, Komisyon Kararı,16 Ekim 1996
Karlsson/İsveç (k.k.), no.12356/86, Komisyon Kararı, 8 Eylül 1988, DR 57, s. 172
Keller/Almanya (k.k.), no.36283/97, Komisyon Kararı, 4 Mart 1998
Kenar/Türkiye (k.k.), no.67215/01, 1 Aralık 2005
Kervanci/Fransa, no.31645/04, 4 Aralık 2008
Khan/Birleşik Krallık, no.11579/85, Komisyon Kararı, 7 Temmuz 1986, DR 48
Kılıç/Avusturya, no. 27700/15, 12 Ocak 2023
Kimlya ve diğerleri/Rusya, no. 76836/01 ve 32782/03, AİHM 2009
Kjeldsen, Busk Madsen ve Pedersen/Danimarka, 7 Aralık 1976, seri A no.23
Klein ve diğerleri/Almanya, no. 10138/11 ve diğer 3 başvuru, 6 Nisan 2017
Klein/Slovakya, no. 72208/01, 31 Ekim 2006
Knudsen/Norveç, no.11045/84, Komisyon Kararı,8 Mart 1985, KR 42
Kohn/Almanya (k.k.), no.47021/99, 23 Mart 2000
Kokkinakis/Yunanistan, 25 Mayıs 1993, A Serisi, no.260-A
Kontakt-Information-Therapie ve Hagen/Avusturya, no.11921/86, Komisyon Kararı,12 Ekim 1988,
DR 57, s. 81
Konttinen/Finlandiya (k.k.), no.24949/94, 3 Aralık 1996, DR 87
Korostelev/Rusya, no. 29290/10, 12 Mayıs 2020
Köse ve diğerleri/Türkiye (k.k.), no.26625/02, AİHM 2006-II
Kosteski/Eski Yugoslav Makedonya Cumhuriyeti, no.55170/00, 13 Nisan 2006
Koppi/Avusturya, no.33001/03, 10 Aralık 2009
Kouznetsov/Ukrayna, no.39042/97, 29 Nisan 2003

Kouznetsov ve diğerleri/Rusya, no.184/02, 11 Ocak 2007
Kovaļkovs/Letonya (k.k.), no.35021/05, 31 Ocak 2012
Krupko ve diğerleri/Rusya, no.26587/07, 26 Haziran 2014
Kryvyi Rih Ternivsky Bölgesindeki Yehova Şahitlerinin Dini Topluluğu/Ukrayna, no. 21477/10, 3 Eylül 2019
Kubalska ve Kubalska-Holuj/Polonya (k.k.), no.35579/97, Komisyon Kararı,22 Ekim 1997
Kurtulmuş/Türkiye (k.k.), no.65500/01, AİHM 2006-II
Kustannus OY Vapaa Ajattelija AB ve diğerleri/Finlandiya (k.k.), Komisyon Kararı,15 Nisan 1996, DR 85, s. 29

—L—

Lachiri/Belçika, no. 3413/09, 18 Eylül 2018
Lajda ve diğerleri/Çek Cumhuriyeti (k.k.), no.20984/05, 3 Mart 2009
Lang/Avusturya, no.28648/03, 19 Mart 2009
Larissis ve diğerleri/Yunanistan, 24 Şubat 1998, Karar ve Hükümler Derlemesi 1998-I
Lautsi ve diğerleri/İtalya [BD], no.30814/06, AİHM 2011 (özetler)
Le Court Grandmaison ve Fritz/Fransa (k.k.), no. 11567/85 ve 11568/85, Komisyon Kararı,6 Temmuz 1987, DR 53
Leela Förderkreis e.V. ve diğerleri/Almanya, no.58911/00, 6 Kasım 2008
Leyla Şahin/Türkiye [BD], no.44774/98, AİHM 2005-XI
Löffelmann/Avusturya, no.42967/98, 12 Mart 2009
Logan/Birleşik Krallık, no.24875/94, Komisyon Kararı,6 Eylül 1996, DR 86
Lombardi Vallauri/İtalya, no.39128/05, 20 Ekim 2009
Loste/Fransa, no. 59227/12, 3 Kasım 2022
Lotter/Bulgaristan (k.k.), no.39015/97, 6 Şubat 2003
Lotter ve Lotter/Bulgaristan (dostane çözüm), no.39015/97, 19 Mayıs 2004
Lundberg/İsveç (k.k.), no.36846/97, 28 Ağustos 2001

—M—

Magyar Keresztény Mennonita Egyház ve diğerleri/Macaristan, no. 70945/11 ve 8 diğer başvuru, AİHM 2014
Mann Singh/Fransa (k.k.), no.24479/07, 13 Kasım 2008
Manoussakis ve diğerleri/Yunanistan, 26 Eylül 1996, Karar ve Hükümler Derlemesi 1996-IV
Mansur Yalçın ve diğerleri/Türkiye, no. 21163/11, 16 Eylül 2014
Mariş/Romanya (k.k.), no. 58208/14, 29 Eylül 2020
Martins Casimiro ve Cerveira Ferreira/Lüksemburg (k.k.), no.44888/98, 27 Nisan 1999
Marty/İsviçre, no.21566/93, Komisyon Kararı, 30 Ağustos 1993
Masaev/Moldova, no.6303/05, 12 Mayıs 2009
McFeeley ve diğerleri/Birleşik Krallık, no.8317/78, Komisyon Kararı,15 Mayıs 1980, DR 20
Membres de la Congrégation des témoins de Jéhovah de Gldani ve diğerleri/Gürcistan, no.71156/01, 3 Mayıs 2007
Metodiev ve diğerleri/Bulgaristan, no. 58088/08, 15 Haziran 2017
Mignot/Fransa, no.37489/97, Komisyon Kararı, 21 Ekim 1998
Miroļubovs ve diğerleri/Letonya, no.798/05, 15 Eylül 2009
Mockuté/Litvanya, no. 66490/09, 27 Şubat 2018

Moroz/Ukrayna, no. 5187/07, 2 Mart 2017

Mozer/Moldova Cumhuriyeti ve Rusya, [BD], no. 11138/10, AİHM 2016

Moskova Yehova Şahitleri ve diğerleri/Rusya, no. 302/02, 10 Haziran 2010

Murphy/İrlanda, no. 44179/98, AİHM 2003-IX

Mushfig Mammadov ve diğerleri/Azerbaycan, 14604/08 ve diğer 3 başvuru, 17 Ekim 2019

Mikyas ve diğerleri/Belçika (k.k.), 50681/20, 9 Nisan 2024

—N—

N.F./İtalya, no.37119/97, AİHM 2001-IX

Nasirov ve diğerleri/Azerbaycan, no. 58717/10, 20 Şubat 2020

Natoli/İtalya, no.26161/95, Komisyon Kararı,18 Mayıs 1998

Neagu/Romanya, no. 21969/15, 10 Kasım 2020

Nolan ve K./Rusya, no.2512/04, 12 Şubat 2009

Nyysönen/Finlandiya (k.k.), no.30406/96, Komisyon Kararı,15 Ocak 1998

—O—

Obst/Almanya, no.425/03, 23 Eylül 2010

Office Culturel de Cluny/Fransa (k.k.), no.1002/02, 22 Mart 2005

Omkananda ve le Divine Light Zentrum/İsviçre (k.k.), no.8118/77, Komisyon Kararı,19 Mart 1981, DR
25, s. 118

Otto-Preminger-Institut/Avusturya, 20 Eylül 1994, seri A no.295-A

Osmanoğlu ve Kocabaş/İsviçre, no. 29086/12, AİHM 2017

Ossewaarde/Rusya, no. 27227/17, 7 Mart 2023

Ouardiri/İsviçre (k.k.), no. 65840/09, 28 Haziran 2011

Öz/Almanya, no. 32168/96, Komisyon kararı, 3 Aralık 1996

—P—

Palau-Martinez/Fransa, no.64927/01, AİHM 2003-XII

Pannulo ve Forte/Fransa (k.k.), no.37794/97, 23 Kasım 1999

Papavasilikis/Yunanistan, no. 66899/14, 15 Eylül 2016

Parry/Birleşik Krallık (k.k.), no.42971/05, AİHM 2006-XV

Pavlidis ve Georgakis/Türkiye (k.k.), no. 9130/09 ve 9143/09, 2 Temmuz 2013

Pendragon/Birleşik Krallık, no.31496/98, Komisyon Kararı, 19 Ekim 1998

Pentidis ve diğerleri/Yunanistan, 9 Haziran 1997, Karar ve Hükümler Derlemesi 1997-III

Perovy/Rusya, no. 47429/09, 20 Ekim 2020

Perry/Letonya, no.30273/03, 8 Kasım 2007

Phull/Fransa (k.k.), no.35753/03, AİHM 2005-I

Pichon ve Sajous/Fransa (k.k.), no.49853/99, AİHM 2001-X

Pitkevich/Rusya (k.k.), no.47936/99, 8 Şubat 2001

Polat/Avusturya, no. 12886/16, 20 Temmuz 2021

Poltoratski/Ukrayna, no.38812/97, AİHM 2003-V

Pretty/Birleşik Krallık, no.2346/02, AİHM 2002-III

—R—

Ranjit Singh/Fransa (k.k.), no.27561/08, 30 Haziran 2009
Razaghi/İsveç (k.k.), no.64599/01, 11 Mart 2003
Refah Partisi ve diğerleri/Türkiye [BD], no. 41340/98, 41342/98, 41343/98 ve 41344/98, AİHM 2003-II
Religionsgemeinschaft der Zeugen Jehovas ve diğerleri/Avusturya, no.40825/98, 31 Temmuz 2008
Représentation de l'Union des conseils des juifs de l'ex-Union soviétique ve Union des organisations religieuses juives de l'Ukrayna/Ukrayna (k.k.), no.13276/05, 1 Nisan 2014
Revert ve Legallais/Fransa (k.k.), no. 14431/88 ve 14432/88, Komisyon Kararı, 8 Eylül 1989, DR 62, s. 309
Rommelfanger/Almanya (k.k.), no.12242/86, Komisyon Kararı, 6 Eylül 1989, DR 62, s. 151
Rupprecht/İspanya (k.k.), no.38471/10, 19 Şubat 2013
Rusya'daki Krishna Bilinci Toplulukları Merkezi ve Frolov/Rusya, no. 37477/11, 23 Kasım 2021
Rymsko-Katolytska Gromada Svyatogo Klimentiya v Misti Sevastopoli/Ukrayna (k.k.), no. 22607/02, 3 Mayıs 2016

—S—

S.A.S./Fransa [BD], no.43835/11, AİHM 2014 (özetler)
S.H. ve H.V./Avusturya, no.19860/91, Komisyon Kararı,13 Ocak 1993
Sadik Amet ve diğerleri/Yunanistan (k.k.), no.64756/01, 10 Ekim 2002
Saint-Synode de l'Église orthodoxe bulgare (métropolitane Innocent) ve diğerleri/Bulgaristan, nos 412/03 ve 35677/04, 22 Ocak 2009
Salonen/Finlandiya (k.k.), no.27868/95, Komisyon Kararı,2 Temmuz 1997, DR 90, s. 60
Saniewski/Polonya, (k.k.), no.40319/98, 26 Haziran 2001
Saran/Romanya, no. 65993/16, 10 Kasım 2020
Sardar Babayev/Azerbaycan, no. 34015/17 ve 26896/18, 1 Şubat 2024
Savda/Türkiye, no.42730/05, 12 Haziran 2012
Savez crkava "Riječ života" ve diğerleri/Hırvatistan, no.7798/08, 9 Aralık 2010
Schüth/Almanya, no.1620/03, AİHM 2010
Scientology Kirche Deutschland e.V./Almanya (k.k.), Komisyon Kararı,7 Nisan 1997, DR 89, s. 163
Schilder/Hollanda (k.k.), no.2158/12, 16 Ekim 2012
Serbisch-griechisch-orientalische Kirchengemeinde zum Heiligen Sava in Wien/Avusturya, no.20966/92, Komisyon Kararı,30 Kasım 1994
Serif/Yunanistan, no.38178/97, AİHM 1999-IX
Şerife Yiğit/Türkiye [BD], no.3976/05, 2 Kasım 2010
Sert/Türkiye (k.k.), no.47491/99, 8 Temmuz 2004
Seyidzade/Azerbaycan, no.37700/05, 3 Aralık 2009
Siebenhaar/Almanya, no. 18136/02, 3 Şubat 2011
Šijakova ve diğerleri/Eski Yugoslav Makedonya Cumhuriyeti (k.k.), no.67914/01, 6 Mart 2003
Sinan Işık/Türkiye, no.21924/05, AİHM 2010
Sindicatul "Păstorul cel Bun" /Romanya [BD], no.2330/09, AİHM 2013 (özetler)
Skugar ve diğerleri/Rusya (k.k.), no.40010/04, 3 Aralık 2009
Société X./İsviçre (k.k.), no.7865/77, Komisyon Kararı,27 Şubat 1979, DR 16, s. 85
Sodan/Türkiye, no. 18650/05, 2 Şubat 2016
Sofianopoulos ve diğerleri/Yunanistan (k.k.), nos 1977/02, 1988/02 ve 1997/02, AİHM 2002-X
Sotirov ve diğerleri/Bulgaristan (k.k.), no.13999/05, 5 Temmuz 2011
Spampinato/İtalya (k.k.), no.23123/04, 29 Mart 2007

Spetz ve diğerleri/İsveç, no.20402/92, Komisyon Kararı,12 Ekim 1994
Staatkundig Gereformeerde Partij/Hollanda (k.k.), no.58369/10, 10 Temmuz 2012
Stavropoulos ve diğerleri/Yunanistan, no. 52484/18, 25 Haziran 2020
Stedman/Birleşik Krallık (k.k.), no.29107/95, Komisyon Kararı,9 Nisan 1997, DR 89, s. 104
Sukyo Mahikari Fransa/Fransa (k.k.), no.41729/09, 8 Ocak 2013
Sviato-Mykhailivska Parafiya/Ukrayna, no.77703/01, 14 Haziran 2007

—T—

T.C./İtalya, no. 54032/18, § 30, 19 Mayıs 2022
T.N.B./Romanya (k.k.), no. 34644/02, 5 Ocak 2010
Taganrog LRO ve diğerleri/Rusya, no. 32401/10 ve 19 diğer başvuru, 7 Haziran 2022
Tagiyev ve Huseynov/Azərbaycan, no. 13274/08, 5 Aralık 2019
Tanyar ve diğerleri/Türkiye (k.k.), no.74242/01, 7 Haziran 2005
Tarhan/Türkiye, no.9078/06, 17 Temmuz 2012
Teliatnikov/Litvanya, no. 51914/19, 7 Haziran 2022
Tennenbaum/İsveç (k.k.), no.16031/90, Komisyon Kararı,3 Mayıs 1993
Tepeli ve diğerleri/Türkiye (k.k.), no.31876/96, 11 Eylül 2001
The Church of Jesus Christ of Latter-Day Saints/Birleşik Krallık, no.7552/09, 4 Mart 2014
The Religious Denomination of Jehovah's Witnesses in Bulgaria/Bulgaristan,
no. 5301/11,10 Kasım 2020
Thlimmenos/Yunanistan [BD], no.34369/97, AİHM 2000-IV
Tiğ/Türkiye (k.k.), no.8165/03, 24 Mayıs 2005
Tonchev ve diğerleri/Bulgaristan, no. 56862/15, 13 Aralık 2022
Tsartsidze ve diğerleri/Gürcistan, no. 18766/04, 17 Ocak 2017
Tsaturyan/Ermenistan, no.37821/03, 10 Ocak 2012

—U—

Union des Athées/Fransa, no.14635/89, Komisyon Raporu, 6 Temmuz 1994
Universelles Leben e.V./Almanya (k.k.), no.29745/96, Komisyon Kararı, 27 Kasım 1996

—V—

V./Hollanda, no.10678/83, Komisyon Kararı, 5 Temmuz 1984, DR 39
Valsamis/Yunanistan, 18 Aralık 1996, Karar ve Hükümler Derlemesi 1996-VI
Van den Dungen/Hollanda, no.22838/93, Komisyon Kararı, 22 Şubat 1995, DR 80
Vartic/Romanya (no. 2), no. 14150/08, 17 Aralık 2013
Van Schijndel ve diğerleri/Hollanda (k.k.), no.30936/96, Komisyon Kararı,10 Eylül 1997
Vavřička ve diğerleri/Çek Cumhuriyeti [BD], no. 47621/13 ve diğer 5 başvuru, 8 Nisan 2021
Vereniging Rechtswinkels Utrecht/Hollanda (k.k.), no.11308/84, Komisyon Kararı,13 Mart 1986, DR 46,
s. 203
Vergos/Yunanistan, no.65501/01, 24 Haziran 2004
Viel/Fransa (k.k.), no.41781/98, 14 Aralık 1999
Von Pelsler/İtalya, no.14254/88, Komisyon Kararı, 9 Kasım 1990

—W—

W./Birleşik Krallık, no. 18187/91, Komisyon Kararı, 10 Şubat 1993
Wasmuth/Almanya, no. 12884/03, 17 Şubat 2011
Williamson/Birleşik Krallık, no. 27008/95, Komisyon Kararı, 17 Mayıs 1995
Wingrove/Birleşik Krallık, 25 Kasım 1996, Karar ve Hükümler Derlemesi 1996-V

—X—

X./Almanya, no.2413/65, Komisyon Kararı, 16 Aralık 1966
X./Almanya, no.3110/67, Komisyon Kararı, 19 Temmuz 1968
X./Almanya, no.4445/70, Komisyon Kararı, 1 Nisan 1970
X./Almanya, no.6167/73, Komisyon Kararı, 18 Aralık 1974, DR 1
X./Almanya, no.8741/79, Komisyon Kararı, 10 Mart 1981, DR 24
X./Avusturya, no.1718/62, Komisyon Kararı, 22 Nisan 1965
X./Avusturya, no.1753/63, Komisyon Kararı, 15 Şubat 1965
X./Avusturya, no.4982/71, Komisyon Kararı, 22 Mart 1972
X./Avusturya, no.8652/79, Komisyon Kararı, 15 Ekim 1981, DR 26
X./Birleşik Krallık, no.5442/72, Komisyon Kararı, 20 Aralık 1974, DR 1
X./Birleşik Krallık, no.5947/72, Komisyon Kararı, 5 Mart 1976, DR 5
X./Birleşik Krallık, no.6886/75, Komisyon Kararı, 18 Mayıs 1976, DR 5
X./Birleşik Krallık, no.7291/75, Komisyon Kararı, 4 Ekim 1977, DR 11
X./Birleşik Krallık, no.7992/77, Komisyon Kararı, 12 Temmuz 1978, DR 14
X./Birleşik Krallık, no.8160/78, Komisyon Kararı, 12 Mart 1981, DR 22
X./Birleşik Krallık, no.8231/78, Komisyon Kararı, 6 Mart 1982, DR 28
X./Danimarka, no.7374/76, Komisyon Kararı, 8 Mart 1976, DR
X./Hollanda, no.1068/61, Komisyon Kararı, 14 Aralık 1962
X./Hollanda, no.2065/63, Komisyon Kararı, 14 Aralık 1965
X./Hollanda, no.2648/65, Komisyon Kararı, 6 Şubat 1968
X./Hollanda, no.2988/66, Komisyon Kararı, 31 Mayıs 1967
X./İsveç, no.172/56, Komisyon Kararı, 20 Aralık 1957
X./İsveç, no.434/58, Komisyon Kararı, 30 Haziran 1959
X./İsveç, no. 911/60, Komisyon kararı, 10 Nisan 1961
X./İsveç, no.7911/77, Komisyon Kararı, 12 Aralık 1977, DR 12
X./İzlanda, no.2525/65, Komisyon Kararı, 6 Şubat 1967
X. ve Church of Scientology/İsveç, no.7805/77, Komisyon Kararı, 5 Mayıs 1979, DR 16
X. Ltd. ve Y./Birleşik Krallık, no.8710/79, Komisyon Kararı, 7 Mayıs 1982, DR 28
X., Y. ve Z./Almanya, no.6850/74, Komisyon Kararı, 18 Mayıs 1976, DR 5

—Y—

Yanaşık/Türkiye, no.14524/89, Komisyon Kararı, 6 Ocak 1993, DR 74
Yehova Şahitleri/Finlandiya, no. 31172/19, 9 Mayıs 2023
Yehova Şahitleri Dayanışma Derneği ve diğerleri/Türkiye, no. 36915/10 ve 8606/13, 24 Mayıs 2016

—Z—

Z. ve T./Birleşik Krallık (k.k.), no.27034/05, AİHM 2006-III
Zaoui/İsviçre (k.k.), no. 41615/98, 18 Ocak 2001